

Денис Шаталов

УЯВЛЕННЯ ПРО КОЗАЦТВО
Українське козацтво у суспільній думці
другої половини XVIII – першої половини XIX ст.

Дніпро
Домінанта Прінт
2017

УДК 94(477)«17»
ББК 63.3(4Укр) 46я9
Ш28

Шаталов Д. Уявлення про козацтво. Українське козацтво у суспільній думці другої половини XVIII – першої половини XIX ст. – Дніпро: Домінанта Прінт, 2017. – 256 с.

Рецензенти:

Толочко Олексій Петрович, доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України, керівник сектору досліджень історії Київської Русі Інституту історії України НАН України

Галь Богдан Олександрович, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та політичної теорії Державного ВНЗ «Національний гірничий університет»

Монографію присвячено українському козацтву у добу, коли воно вже завершило своє існування у якості військової спільноти. Втім, головними героями книги є козаки не реальні, а уявні. У центрі дослідження – уявлення про козаків, які побутували у суспільній думці Російської імперії у другій половині XVIII – першій половині XIX ст. Зокрема, показано як сучасники побачили процес ліквідації козацького війська на Лівобережжі та як потім сприймали нащадків тамтешніх козаків. Мова йде також про основні стереотипи щодо сприйняття козацтва сучасниками у першій половині XIX ст. Зроблено спробу з'ясувати рівень повсякденних знань про історію українського козацтва у представників російського соціуму першої половини XIX ст. та показано напрямки концептуалізації козацької історії у полеміці 1830–1850-х рр.

В оформленні обкладинки використано картину В. В. Ковальова «Остання рада на Січі» (середина XIX ст.)

На с. 4 вміщено фрагмент гравюри Fox Writing With A Quill Pen (1852) авторства J. Mason та H. Plancquet

ISBN 978-617-7371-19-8

© Денис Шаталов, 2017

Зміст

Від автора	5
ВСТУП	7
I. САМОПРЕЗЕНТАЦІЯ КОЗАЦТВА НАПРИКІНЦІ СВОЄЇ ІСТОРІЇ	36
Козацтво Лівобережної України	37
«Голос» слобідського козацтва у Комісії	46
Позиції козацтва Степової України	59
II. МАЛОРОСІЙСЬКІ КОЗАКИ В УЯВЛЕННЯХ СУЧАСНИКІВ	73
Від вояка до поселянина: трансформація лівобережного козацтва очима сучасників	74
Малоросійські козаки у «зовнішньому» сприйнятті	84
Козаки-селяни в оцінках дворян-поміщиків	93
Стереотипи у ставленні до козацтва як фактор соціальної дійсності	106
III. ПОВСЯКДЕННІ ЗНАННЯ ПРО КОЗАЦЬКЕ МИНУЛЕ	121
В. Т. Наріжний та уявлення з історії козацтва	121
Топографія козацького минулого у літературі	144
Запорожці у живому сприйнятті	159
IV. ІСТОРИКО-ПУБЛІЦИСТИЧНА ПОЛЕМІКА 1830–1850-х рр. ТА РІЗНІ ОБРАЗИ КОЗАЦТВА	173
Епізод перший: 1830–1840-ті рр.	175
Епізод другий: 1850-ті рр.	202
ВИСНОВКИ	215
Список скорочень	219
Джерела та література	220
Іменний покажчик	251

Від автора

Ця книга своєю основою має кандидатську дисертацію «Українське козацтво у суспільній думці другої половини XVIII – першої половини XIX ст.», над якою я працював протягом 2012–2016 рр. Захищено її було 24 лютого 2016 р. Текст дисертації після цього було перероблено під монографічний формат, у тому числі з урахуванням результатів обговорення під час захисту, які стимулювали переосмислення та уточнення деяких положень первісного тексту.

Зрозуміло, поява цієї книжки була б неможлива без участі багатьох людей, яким відчуваю душевну потребу висловити глибоку вдячність. Насамперед це стосується мого наукового керівника професора Тетяни Литвинової, у постійному діалозі з якою був пройдений увесь шлях від задуму до реалізації дисертаційного проекту. Саме вона ввела мене до суспільних та інтелектуальних контекстів XVIII–XIX ст., познайомила з багатьма діячами, які згодом стали героями даного твору, розкривала секрети спілкування з ними. Водночас змушений зізнатися, що Тетяна Федорівна не тільки стимулювала, а й гальмувала мій рух, не дозволяючи писати «так-сяк», привчаючи відповідально ставитися до своїх текстів.

На визначення маршрутів моїх мандрівок просторами суспільної та історичної думки XVIII–XIX ст. вельми вплинув і професор Олег Журба. Живе спілкування з ним та його працями стало важливим джерелом ідей, було приємним, цікавим та корисним.

З самого початку роботи над темою я відчував глибокий вплив творчості члена-кореспондента НАН України Олексія Толочка. Насамперед його монографія «Киевская Русь и Малороссия в XIX веке» стала для мене взірцем як методології, так і стилю. Прихильна реакція Олексія Петровича до мого тексту вже як офіційного опонента під час захисту сприймається мною як «захист з відзнакою». Його зауваження, поради, підказки, побажання оформити дисертаційний текст у вигляді монографії я сприйняв як керівництво до дії.

Я вдячний також і доценту Богдану Галю, моєму другому опоненту під час захисту – як за доброзичливе ставлення до дисертації і дисертанта, так і за його поради щодо доопрацювання її при перетворенні на книжку.

Окрему подяку хочу висловити кафедрі історії України Дніпропетровсько-го національного університету ім. О. Гончара та всім її мешканцям. Створена тут дружня, творча, прихильна атмосфера до «всяк тудя входящего» супроводжували мої студентські та аспірантські роки. Особливо вдячний доценту Світлані Каюк, незмінному науковому керівнику всіх моїх курсових та дипломної роботи, яка й підштовхнула мене на наукову стежку. Вона ж, а також доценти Олег Репан та Ольга Посунько стали першими рецензентами моєї дисертації, за що їм щиро дякую.

Ну і, звісно, величезна заслуга в тому, що я міг комфортно працювати над текстом належить моїм батькам – Валерію Анатолійовичу та Наталі Петрівні, яким я дуже дякую за турботу, розуміння та підтримку.

ВСТУП

Козацтво виступає знаковим історичним феноменом для свідомості сучасного українця, а козак служить уособленням всіх його чеснот. У такій іпостасі «козацькій міф» можна вважати продуктом модерного націотворення, адже саме уявлення про козацтво створювали той інтелектуальний ґрунт, на якому в останній чверті XIX ст. розгорнулася запекла суспільна та історіографічна боротьба щодо змісту стратегії формування національного українського проекту. Та, попри надзвичайну важливість і популярність козацької проблематики, у сучасній історіографії все ж помітні лакуни у вивченні цього феномену історії України. Значною мірою це стосується уявлень про козацтво в переломні моменти соціокультурних трансформацій другої половини XVIII – першої половини XIX ст. Зараз нам, завдяки напрацюванням історіографії, загалом відомо, що відбувалося з козаками у цей період. Однак важко сказати як сприймали в цей час козаків, їх історію та сучасність очевидці. А разом з тим, уявлення, міфи, стереотипи, ці суб'єктивні, нематеріальні речі, є для розуміння минулого не менш важливими факторами, аніж фізична реальність.

Проблема повсякденних уявлень щодо образу історії українського козацтва у вітчизняній історіографії ще не була предметом спеціального вивчення. Попри те, що козацтво було ключовим об'єктом української історичної ідентичності та «візитівкою» українського минулого для іноземців, комплексний науковий аналіз образу козака та його місця в історичних уявленнях окресленої доби ще не зроблено. Не з'ясовано також, що загалом знали про історію козацтва та як вони уявлялися в інтелектуальному просторі Російської імперії.

Розробка даної проблеми важлива й для соціальної історії українського козацтва у «післякозацьку»¹ добу. Нащадкам козаків Гетьманщини, які у XIX ст. продовжували своє існування в якості

¹ Поняття «післякозацька доба» введено в історіографію у монографії О. Бачинської «Козацтво в “післякозацьку добу” української історії» (кінець XVIII –XIX ст.)» (Одеса, 2009). Вважаю, це словосполучення надзвичайно вдало відбиває сучасне сприйняття відповідного періоду.

специфічної групи сільського населення під назвою «малоросійських козаків»², у сучасній історіографії присвячено дуже небагато уваги. Тож, вивчення уявлень сучасників про дану групу дозволяє дещо заповнити цю лакуну й одночасно визначити, як корелювалися поняття про козацьке минуле з їх селянською дійсністю.

Стан та традиції вивчення козацької теми суміжними з історією дисциплінами також доводять актуальність вивчення даної теми. Літературознавці (та, дещо рідше, історіографи), звертаючись до вивчення писемних пам'яток другої половини XVIII – першої половини XIX ст., і, зокрема, козацької тематики в них, оцінюють погляди їхніх авторів на козацтво виходячи, у кращому випадку, з надбань сучасного козакознавства, в гіршому (в звичному) – спираючись на власні позаджерельні й позаісторіографічні знання. Внаслідок цього доволі часто у таких працях погляди авторів досліджуваних текстових пам'яток на історію та сучасний стан українського козацтва подаються через їх оцінки з перспективи презентизму, що призводить до викривленості висновків. Тож, вважаю, дане дослідження може бути контекстотворюючим для подібного роду праць, демонструючи варіації уявлень другої половини XVIII – першої половини XIX ст. щодо історії українського козацтва.

Отже, головним змістом даної монографії є спроба комплексного відтворення уявлень про українське козацтво у суспільній думці Російської імперії другої половини XVIII – першої половини XIX ст. Конкретним сюжетним наповненням праці стала спроба реконструкції рис самосприйняття козацької верстви у середині XVIII ст.; визначення відображення в суспільній думці процесу соціальної трансформації козацтва Лівобережної України наприкінці XVIII ст.; виявлення особливостей «зовнішнього погляду» на малоросійське козацтво як соціальну групу на початку XIX ст.; окреслення сприйняття соціального феномену козака-селянина у 1830–1850-х рр.; визначення найбільш стійких стереотипів першої половини XIX ст. стосовно козацтва; аналіз уявлення про козацьке минуле в художній літературі та публіцистиці; встановлення кореляції між

² У подальшому використовую цю назву вже без лапок, як усталений в історіографії термін.

сприйняттям запорожця та чорноморського козака; відтворення процесу концептуалізації козацької проблематики в публічній дискусії 30–50-х рр. XIX ст.

Може здатися дивним, але у книзі, що присвячена уявленням про такий добре відомий предмет як українське козацтво, однією із перших зауваг, певно, має бути пояснення того, що автор розуміє під українським козацтвом. Це словосполучення зараз є загальноживаним, зміст його при цьому видається самоочевидним. Настільки самоочевидним, що відшукати чіткого тлумачення у книжках не вдалося. Спроби ж це зробити спровокували питання щодо доцільності його використання, в першу чергу в дослідженнях, які описують добу після Хмельниччини.

Саме поняття «українське козацтво», передбачає певну однорідність. Це не викликає якихось заперечень при викладі історії до 1648 р., коли козацтво, хоча і поділене на низове та городове, реєстрове та нереєстрове, утворювало в цілому гомогенний соціальний організм («козацьку гідру»?); Однак після Хмельниччини, в період Руїни, козацтво вже виступає роздробленим на кілька різнорідних утворень: Запоріжжя, Гетьманщину, правобережні й слобідські полки. Хоча, за виключенням Запоріжжя, ці козацькі структури й демонстрували більш-менш однорідний устрій і статус козака, – це були вже різні утворення. У «пізньокозацькій період» – з 1730-х рр. – відмінності лише нарастають, хоча і зберігається подібність статусу козаків всіх автономних утворень, що передбачало відбування нерегулярної військової повинності в якості умови землеволодіння і економічних привілеїв. Однак, вже в цей час ситуація «ускладнюється» – через створення нових формувань із назвою «козацькі», зокрема Бахмутського та Чугуєвських полків. У «післякозацькій період», з кінця XVIII ст., поняття «українське козацтво» втрачає сенс. Під маркою козацтва в той час існують дуже різнорідні явища: стан малоросійських козаків, які втратили свою військову організацію і за статусом фактично були привілейованими державними селянами; козаці Війська – спадкоємці традицій

Запоріжжя (Чорноморське, Усть-Буджацьке, Задунайська Січ), Війська, утворені за «загальноросійським зразком» з українських козаків (Азовське та Дунайське), а також Війська та формування, що мали дуже небагато спільного з попередньою козацькою традицією українських земель – Катеринославське і Бузьке, Чугуївський полк, Українське козацьке військо, зібране у 1812 р. з населення Київської та Подільської губерній. Чи правомірно об'єднувати всіх їх в одну категорію під назвою «українське козацтво», оскільки вона не фіксує, крім назви, ніяких спільних рис всіх цих форм козацького буття? Можливо, доцільніше казати про «українські козацтва»?

У такій ситуації постає питання: який головний критерій для визнання козацької формації «українською». Чи було українським створене з балканців Бузьке військо? Можна, звісно, як це робиться зараз, записувати в «українське козацтво» всі утворення, що існували в межах сучасних державних кордонів, але наскільки це буде обґрунтованим? Чи можливо вважати українським за походженням Військо, утворене за загальноімперським зразком із суміші валаського, російського, балканського та українського населення, як це було, наприклад, у випадку із Бузьким? Або ж Азовське – утворене хоча частково й з колишніх запорожців, але повністю за загальноімперським зразком, без жодної запорізької риси в своєму устрої. Чи не доцільніше буде розрізняти безпосередньо українське козацтво, об'єднане спільністю походження і традицій (Лівобережне, Слобідське, Запорізьке) та імперські козацтва України, утворені за загальноімперським зразком з різнорідних елементів

Сподіваюся, такий термінологічний розбір відразу пояснює й відсутність частини можливих сюжетів у книзі. Втім, і без імперського козацтва сюжетне поле дослідження довелося свідомо звужувати. Козацтво у другій половині XVIII – першій половині XIX ст. було субстратом для суспільства Лівобережжя та Слобожанщини. Більшість тамтешніх дворянських родів, рівно як і державних селян, мали козацьке походження, історія цих регіонів сприймалася лише як історія козацької доби. Козацтво виступало своєрідною візитівкою для сприйняття української минувшини росіянами. Відповідно,

існує фактично невичерпне коло сюжетів з презентації українського козацтва у суспільній думці зазначеного періоду³. Будь-який екскурс в малоросійську чи слобідську історію у зазначений період був екскурсом у козацьку добу. Тож, відбір сюжетів для даного дослідження пояснюється орієнтацією на заповнення історіографічних лакун. Тому осторонь залишилася розробка таких питань, як образ козацтва у польському та російському романтизмі, «шукання козацтва», дослідження творчості М. В. Гоголя, формування історіографічного образу запорожців тощо, які є відносно непогано дослідженими істориками та літературознавцями.

Вважаю доцільним коротко окреслити методологію даного дослідження. З впевненістю можна констатувати належність цього тексту до інтелектуальної історії. Загалом, сучасна методологічна література демонструє значну розмитість уявлень щодо визначення її предмету. Конкретним же його наповненням у даному разі виступають сюжети з історії суспільної думки, імагології, повсякденних уявлень про минуле.

Не в даючись в перепиті дискусій, що виникали з приводу визначення предметного поля суспільної думки, констатую що значною мірою спирався на напрацювання А. Болебруха, який визначив суспільну думку як «динамічну систему оцінок, суджень, поглядів людей певної історичної доби щодо соціальних умов своєї діяльності та існування»⁴.

Проблемне поле імагології часто трактується лише як вивчення образів інших народів⁵, хоча ж її методами користуються для вив-

---

³ Однак історія козацької доби й історія козацтва – не тотожні речі (хоча саме таке розуміння часом трапляється у вітчизняній історіографії).

⁴ Болебрух А. Суспільна думка // Історіографічний словник: навч. посіб. для студентів історичних факультетів університетів. – Х., 2004. – С. 257.

⁵ Див., наприклад, Марченко Т. М. Украинские литературные этнообразы как объект современных текстологических исследований // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2013. – № 22 (281). – Ч. II. – С. 230–238; Папилова Е. В. Имагология как гуманитарная дисциплина // Вестник Московского государственного гуманитарного университета им. М. А. Шолохова: Филологические науки. – 2011. – № 4. – С. 31–40.

чення інших загалом – в т.ч. соціально та культурно інших⁶. Вважаю, методи імагології можуть застосовуватись й до вивчення суспільних відносин, оскільки інколи стереотипи визначають модель цих відносин⁷.

Дослідження «історичної частини» уявлень про образ козацтва буде одночасно й вивченням повсякденних знань про минуле. Під цим поняттям розуміється той фактаж та ті уявлення з історії, які знав індивід, що спеціально не цікавився минулим, історичні уявлення не-істориків⁸.

Цікаву візію також пропонує «нова історія імперії», яка, за визначенням А. Міллера, представляє собою «сложную ткань взаимодействия имперских властей и местных сообществ, которую нужно стремиться воссоздать во всей ее полноте»⁹. При цьому дослідник завважує, що кількість взаємодіючих сторін незмінно була більше двох:

Центральная бюрократия никогда не была единой; у центральной власти, могли быть и, как правило, были серьезные расхождения в понимании ситуации с чиновниками на

⁶ Портнова Т. В. Проблема соціальних образів і уявлень у сучасній західній історіографії (на матеріалах бачення селянства освіченими прошарками у XIX ст.) // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Теорія. Methodика. Практика / Відп. ред. А. Г. Белебрух. – Д.: ДНУ, 2009. – С. 220 – 227; Репина Л. П. «Национальный характер» и «образ Другого» / Л. П. Репина // Диалог со временем: Альманах интеллектуальной истории. – 2012. – Вып. 39. – С. 9–19.

⁷ Це положення чудово проілюстровано, наприклад, в дослідженні І. Хрістофорова, який показує вплив переконань про «відсталість» російського селянства на відносини до нього вищих верств, та в працях Д. Бовуа і М. Долбілова, в яких показано, як стереотипи щодо поляків та євреїв викликали відповідне ставлення до них в політиці центральної та місцевої влади (Див. Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793–1914). – М., 2011; Долбилов М. Д. Русский край, чужая вера: Этноконфессиональная политика империи в Литве и Белоруссии при Александре II. – М., 2010; Христофоров И. А. Судьба реформы: Русское крестьянство в правительственной политике до и после отмены крепостного права (1830–1890-е гг.). – М., 2011).

⁸ Савельева И. М., Полетаев А. В. Обыденные представления о прошлом: эмпирический анализ // Диалоги со временем: память о прошлом в контексте истории. – М., 2008. – С. 81.

⁹ Миллер А. Империя Романовых и национализм: эссе по методологии исторического исследования. – М., 2006. – С. 7.

местах. Но и местные сообщества не были едины. Их элиты часто были расколоты... и нередко апеллировали к властям для решения внутренних конфликтов¹⁰.

Врахування такої неоднорідності дійових осіб, в першу чергу місцевої та центральної влади, необхідне і для вивчення історії уявлень, бо дозволяє краще зрозуміти всю гамму поглядів. Виразний двосторонній зв'язок суспільних ідей з конкретними заходами місцевих чиновників продемонструвало дослідження М. Долбілова про етноконфесійну політику російської влади у Північно-Західному краї¹¹.

Чи можливо розмежувати приватне і службове в діяльності місцевих чиновників, які одночасно були землевласниками та членами дворянського соціуму відповідних місцевостей? Чи перетворювався бюрократ, повернувшись з «присутствия» та знявши мундир, на приватну особу і наскільки службова діяльність була наслідком реалізації «приватних» уявлень? Яким чином та де провести тоді межу між «офіційним поглядом» та суспільною думкою?. І чи можлива така межа – на всіх рівнях, від самодержця і до волостного писаря? Всі ці роздуми підштовхують до думки, що законодавчі акти та діловодство різних установ цілком можуть залучатися й у якості джерел для відтворення суспільних уявлень.

Орієнтація на дотримання принципу історизму зумовлює необхідність використання регіоналістичного підходу до вивчення подій і явищ української історії другої половини XVIII – першої половини XIX ст. Це вже неодноразово наголошувалося дослідниками і поступово перетворюється на загальноприйнятий стандарт для вітчизняної історіографії¹². Застосування цього підходу обумовлене розумінням того, що українські землі Російської імперії у зазначений період мали не тільки відмінний адміністративно-правовий статус, а й виразні соціально-економічні, етнографічні особливості,

---

¹⁰ Там же. – С. 8.

¹¹ Долбилов М. Д. Русский край, чужая вера.

¹² Верменич Я. Регіоналізація соціокультурного простору в категоріальному вимірі // Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора В. Смолія. – К., 2010. – С. 23–41; *Вона же*. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. – К., 2003.

та, що важливіше, сприймалися самим населенням як окремі регіони – Малоросія, Новоросія, Правобережжя, Слобідська Україна¹³.

Тож, дотримання принципу історизму вимагає використання синхронних досліджуванім явищам назв регіонів – Малоросія, Новоросія, Слобідська Україна і т. д.¹⁴. Слід зауважити що поняття «Малоросія» у даному випадку використовується у вузькому сенсі – для позначення території лівобережних полків, а згодом – Чернігівської та Полтавської губерній, хоча вже з першої третини ХІХ ст. ця назва могла вживатися і для позначення всіх етнічних українських земель Російської імперії¹⁵. Одночасно в якості синонімів використовуються й інші, усталені в історіографії, означення регіонів: Гетьманщина, Лівобережна Україна – для Малоросії; Степова Україна, Південна Україна – для Новоросії.

В умовах вписаності українських земель до імперського простору поділ на українське/російське буде цілком штучним через функціонування інших ієрархічних рангів, пов'язаних з етнотериторіальним патріотизмом. Тому більш коректним вважаю вести мову про малоросіян, слобожан, запорожців, використовуючи термін «українці» як умовне збірне позначення мешканців територій сучасної України.

Всі цитати у роботі подано мовою оригіналу, без стильових або ж орфографічних змін, за виключенням заміни невживаних у сучасній орфографії літер. Всі підкреслення, курсиви і т. п в цитатах належать авторам цитованих творів, якщо спеціально не зазначено інше.

Традиція вивчення та історіографічного осмислення явища українського козацтва бере свій початок чи не одночасно з виникненням самих козаків. Однак і до сьогодні розвиток козакознавства

¹³ Журба О. І. Становлення української археографії: люди, ідеї, інституції. – Д., 2003. – С. 8; Литвинова Т. Ф. «Поміщицька правда». Дворянство Лівобережної України та селянське питання наприкінці ХVІІІ – у першій половині ХІХ століття (ідеологічний аспект). – Д., 2011. – С. 78–82.

¹⁴ Журба О. І. Становлення української археографії. – С. 10.

¹⁵ Галь Б. Геоконцепт «Малоросія» на ментальних мапах ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. // Ейдос. – Вип. 7. – К., 2013. – С. 93–109.

відбувається, значною мірою, у руслі подієвої історії, сюжети з відбиття козацького буття в суспільній думці займають у дослідників цього напрямку маргінальне положення. Відтак, завданням даного історіографічного огляду бачу окреслення, яким чином і які конкретно сюжети стосовно представлення козацтва знайшли місце при вивченні інтелектуальних процесів минулого, та визначення, якою мірою дослідники подієвої історії козацтва зупинялися на сюжетах презентації козацтва та його історії в суспільній думці.

Спроба синтезувати сучасні уявлення щодо впливу козацьких сюжетів на українську суспільну думку та суспільну свідомість робиться у дослідженнях, присвячених т. зв. «козацькому міфу». Ця тема є популярною в першу чергу в зарубіжній історіографії. Характерно, що саме поняття «козацького міфу» дослідниками при цьому чітко не дефініційовано, втім, під ним маються на увазі уявлення про славу козацьку минувшину і козацтво як уособлення чеснот українців, як основу українського націотворчого міфу¹⁶. Особливу роль у розвитку «козацького міфу» дослідники відводять «Истории Русов». Останньою великою роботою, присвяченою пошуку автора цього трактату та окресленню його значення для українського руху, є монографія Сергія Плохія¹⁷. Втім, здається, що автор переоцінює значення цього твору.

Загалом, з праць закордонних істориків складається враження про неабияке значення козацтва в суспільній думці другої половини XVIII – першої половини XIX ст.

«Нариси з історії громадської самосвідомості» відомого дніпропетровського дослідника А. Болебруха презентують іншу картину щодо вжитку козацьких сюжетів. Історик проаналізував обговорен-

---

¹⁶ Berkhoff K. C. Brothers, We Are All of Cossack Stock: The Cossack Campaign in Ukrainian Newspapers on the Eve of Independence // *Harvard Ukrainian studies*. – Vol. XXI. – № 1–2. – June 1997. – P. 119–140; Gerus O. W. Manifestation of the Cossack idea in modern Ukrainian history: the Cossack legacy and its impact // *Український історик*. – 1982. – №1–2. – P. 22–39; Sysyn F. E. The Cossack Chronicles and the Development of Modern Ukrainian Culture and National Identity // *Harvard Ukrainian studies*. – Vol. XIV. – №3/4. – December 1990. – P. 593–607.

¹⁷ Плохій С. Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій / С. Плохій / Авториз. пер. з англ. М. Климчука. – К.: Laurus, 2013. – 440 с.

ня найбільш актуальних в різні періоди проблем. При цьому козакам дісталось не багато уваги. Відносно XVIII–XIX ст. автор, спираючись, головним чином, на напрацювання З. Когута, звертається лише до одного безпосередньо козацького сюжету – їхньої участі в роботі Уложеної комісії 1767–1768 рр.¹⁸. Іншим, дотичним до проблеми презентації козацтва в суспільній думці, питанням, відображеним А. Болебрухом, є діяльність І. І. Срезневського й т. зв. «харківських романтиків», які активно цікавилися історією українських земель і, в тому числі, історією козацтва¹⁹.

Вищеназваним сюжетам присвячено відносно велику кількість і конкретно-проблемних досліджень. Зокрема, значною увагою істориків користується Уложена комісія 1767–1768 рр. та обставини участі в ній депутатів від українських земель²⁰.

До проявів суспільної думки другої половини XVIII – першої половини XIX ст. можна віднести тогочасні історичні твори, присвячені українській старовині, яка у той період майже виключно асоціювалася з історією козацтва та козацької доби. Ці тексти, як і тенденції розвитку історіописання загалом, отримали ґрунтовне вивчення в працях вітчизняних історіографів. Зокрема, В. Кравченко, представляючи розвиток історичних студій на українських землях, формує також уявлення щодо циркуляції ідей з історії козацтва в тогочасних історичних творах²¹.

Для розуміння історіографічного процесу кінця XVIII – середини XIX ст. велике значення має монографія О. Журби. В ній становлення археографії в українських регіонах Російської імперії показано крізь загальні зміни суспільної свідомості та традиції

¹⁸ Болебрух А. Г. Нариси з історії громадської самосвідомості (суспільна думка України та Росії XI–XIX ст.). – Д., 2008. – С. 225–226, 232.

¹⁹ Там само. – С. 318–321.

²⁰ Комісію по складанню Нового Уложення було скликано Маніфестом 14 грудня 1766 р.; вона діяла з 1767 по 1778 рр., засідання Великого зібрання відбувалися у 1767–1768 рр. В історіографії ж, не зважаючи на такі хронологічні рамки, існує традиція означення її як Комісії 1767 р. або ж 1767–1768 рр., що можна простежити навіть через назви праць, на які зроблено посилання у даній книзі. Відповідно, вважаю можливим вживати саме такі означення.

²¹ Кравченко В. В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). – Х., 1996.

історіописання²². На відміну від В. Кравченка, автор наголошує на нелінійності та неунітарності розвитку історичного знання та розглядає його в ієрархіях імперського історіографічного простору. Відповідно, О. Журба пропонує свій варіант розуміння процесу формування української національної археографії/історіографії з сукупності регіональних. Одночасно ним підіймаються й ширші питання функціонування та трансформації регіональних ідентичностей в національну. Методологія та підходи автора дають можливість більш повно усвідомити неоднозначність і неодноректорність історичного та історіографічного процесу другої половини XVIII – першої половини XIX ст., а також зрозуміти специфіку історичних зацікавлень та видавничої діяльності Ф. Й. Туманського, М. Є. Маркова, І. І. Квітки, харківського кола істориків, Гавріїла Розанова.

У контексті даної теми інтерес представляє також розвідка О. Журби, присвячена вивченню регіональних особливостей образу козака в українській історіографії першої половини XIX ст.²³.

Важливою для розуміння основи суспільних уявлень XVIII – першої половини XIX ст. про історію козацтва є монографія А. Бовгирі, який звернувся до «технічної сторони» козацького історіописання, розглядаючи питання авторства та походження т. зв. козацьких літописів та постання й обігу на їх основі компілятивних творів²⁴. Вплив козацьких літописів і їх текстуальне місце в історичних творах кінця XVIII – першої половини XIX ст. розглянуто в монографії І. Дзири, що також дозволяє зрозуміти колообіг уявлень з козацької історії²⁵.

Добре дослідженим можна вважати т. зв. «антикварний рух» на Лівобережжі, традицію вивчення діяльності яких, започатковану ще

---

²² Журба О. І. Становлення української археографії.

²³ Журба О. І. Регіональні особливості образу козака в українській антикварній історіографії // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Запоріжжя, 2–4 жовтня 1997 р.). Секції I, II. – Запоріжжя, 1997. – С. 145–152.

²⁴ Бовгиря А. Козацьке історіописання в рукописній традиції XVIII ст. – К., 2010.

²⁵ Дзира І. Я. Козацьке літописання 30-х – 80-х рр. XVIII ст.: джерелознавчий та історіографічний аспекти. – К., 2006.

О. М. Лазаревським, узагальнено Д. Москальовим²⁶, що дозволило уявити рівень знань про минуле, в т. ч. козацьке, людей, які цікавилися історією, хоча б через з'ясування доступного їм кола джерел.

Серед «антикваріїв» за значенням своєї діяльності виділяють по-статі перших малоросійських історіографів – Д. Н. Бантиша-Каменського та М. А. Маркевича. В присвячених їхній творчості працях не оминаються стороною і козацькі сюжети. Зокрема, Є. М. Косачевская у біографічному дослідженні про М. А. Маркевича спеціально присвятила велику увагу зображенню козацтва в «Истории Малороссии»²⁷. О. Ясь у статтях про Д. Н. Бантиша-Каменського та М. А. Маркевича звернувся до зображення ними козацтва; окремий інтерес становлять сюжети про рецепцію їхніх творів в інтелектуальному просторі імперії²⁸. Полеміки довкола праць цих двох авторів торкнулися також В. Івашків та В. Кравченко²⁹. Зображення історії козацтва в «Истории Малой России» Д. Н. Бантиша-Каменського стало предметом спеціального розгляду А. Журби³⁰.

Значний вплив на сприйняття запорозької історії у середині ХІХ ст. справила творчість А. А. Скальковського, еволюція поглядів якого на козацтво розглядається в дисертації О. Новікової. Цінні спостереження з цього приводу містяться й у публікаціях Г. Швидько³¹. Ряд праць також присвячено вивченню козацької історії у

²⁶ Москальов Д. В. «Антикварії» у суспільно-культурному житті України другої половини ХVІІІ – середини ХІХ ст.: поняття, рух, спадщина. – Д., 2012.

²⁷ Косачевская Е. М. Н. А. Маркевич. 1804 – 1860. – Ленинград, 1987.

²⁸ Ясь О. В. Свій серед чужих, чужий серед своїх. История Малой России Д. Бантиша-Каменського у світлі українсько-російського культурного перехрестя (до 220-річчя Дмитра Бантиша-Каменського) // УІЖ. – 2009. – № 2. – С. 160–194; Ясь О. В. Дослідницький інструментарій та інтелектуальні засади «Истории Малороссии» Миколи Маркевича // УІЖ. – 2006. – № 1. – С. 27 – 42.

²⁹ Івашків В. Пантелеймон Куліш та його «Ответ Г. Сенковскому на его рецензию «Истории Малороссии» Маркевича» // Слово і час. – 2006. – № 1. – С. 27–35; Кравченко В. В. Николай Полевой і «звичайна схема «русської» історії» // Кравченко В. В. Україна, Імперія, Росія (вибрані статті з модерної історії та історіографії). – К., 2011. – С. 355–368.

³⁰ Журба А. С. Военне мистецтво українського козацтва в оцінці Олексія Івановича Матроса // Під знаком Клію: Збірник статей на пошану О. Апанович. – Д., 1995. – С. 174–178.

³¹ Новікова Л. В. Внесок А. О. Скальковського (1808–1898) у дослідження історії

спадщині інших авторів другої половини XVIII – першої половини XIX ст., зокрема Г.-Ф. Міллера, О. І. Мартоса, В. Д. Сухорукова, О. Ф. Шафонського, представників декабристського руху³².

Відносно багато уваги дослідниками приділено проблемі сприйняття сучасниками ліквідації Запорозької Січі. Так, Н. Д. Полонська-Василенко вивчала це питання на основі народних пісень та тогочасних історичних творів, а також проаналізувала ідеологію самого Маніфесту 3 серпня 1775 р.³³ А. Бовгиря, досліджуючи «Историю о козаках запорожских» С. І. Мишецкого і похідні від неї твори Г.-Ф. Міллера та О. І. Рігельмана, через текстологічні порівняння

Південної України: автореф. дис. канд. іст. наук. – О., 2003; Швидько Г. К. А. О. Скальковський та його «Історія Нової Січі» // Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Д., 1994. – С. 3–16; *Вона же* Видатний дослідник історії Запорозької Січі А. О. Скальковський // Регіональне і загальне в історії. – Д., 1995. – С. 94–96.

³² Бондаренко І. В. Українське козацтво в історіографічній спадщині О. Шафонського // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2001. – Вип. XIII. – С. 28–40; Журба А. С. Воєнне мистецтво українського козацтва в оцінці Олексія Івановича Матроса // Під знаком Клію: Збірник статей на пошану О. Апанович. – Д., 1995. – С. 174–178; Казьмирчук Г. Історія запорозьких козаків в історіографічній спадщині декабриста В. Д. Сухорукова // Українське козацтво: Витоки, еволюція, спадщина: Матеріали міжнар. наук. конф., присвяч. 500-річчю укр. козацтва, Київ-Дніпропетровськ, 13–17 травня 1991 р.: У 3 вип. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 86–93; Князьков Ю. П. Г. Ф. Міллер о запорожском и украинском казачестве // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 1993. – Вип. I. – С. 87–96; Ольхіна Н. І. Запорозька Січ у працях істориків першої половини XIX ст. // Вісник Донецького національного університету. Серія Б: Гуманітарні науки. – 2008. – № 2. – С. 191–195; Пасічник М. Козацтво в українській історіографії раннього періоду національного відродження (перша половина XIX ст.) // Козацькі війни XVII ст. в історичній свідомості польського та українського народів. Матеріали Другої польсько-української наукової зустрічі (Львів, 12–13 жовтня 1995). – Львів-Люблін, 1996. – С. 168–176; Семенова А. Декабристы об истории украинского казачества (новые материалы) // Українське козацтво: Витоки, еволюція, спадщина: Матеріали міжнар. наук. конф., присвяч. 500-річчю укр. козацтва, Київ-Дніпропетровськ, 13–17 травня 1991 р.: У 3 вип. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 59–68; Хрещик М. Запорозьке козацтво в творчій спадщині історика-декабриста В. Д. Сухорукова // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2001. – Вип. 3. – С. 138–155.

³³ Полонська-Василенко Н. Маніфест 3 серпня 1775 року в світлі тогочасних ідей // Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. – Мюнхен, 1965. – Т. 1. – С. 138–185.

продемонстрував зміни ідеологічного забарвлення робіт з історії Січі, які відбувалися протягом другої половини XVIII ст.³⁴. Безпосередньому впливу поглядів Г.-Ф. Міллера на підготовку рішення про ліквідацію Січі присвятив свою розвідку В. Грибовський³⁵.

Окремий предмет досліджень становить образ українського козацтва в художній літературі. У Російській імперії літературне життя було одним з вагомих факторів формування суспільної думки. Однак, як це не дивно, з огляду на «джерельну всеїдність» історичної науки, красне письменство вітчизняними істориками фактично «віддано на відкуп» літературознавцям-філологам, для яких вивчення образу козацтва є доволі популярною темою.

Основну тематику пов'язаних з Україною творів, а також їх змістовне наповнення простежив В. В. Сиповський, висвітлюючи у літературно-бібліографічному дослідженні презентацію української теми в російській літературі першої половини XIX ст.³⁶.

Монографії російських вчених А. Зоріна та В. Проскуріної, розкриваючи специфіку взаємозв'язку ідеології та літературних творів у Російській імперії, наочно демонструють потенціал дослідження літературного дискурсу як засобу вивчення шляхів формування та утвердження державної ідеології та суспільної думки³⁷. І хоча тут не йдеться про презентації українського козацтва в суспільній думці, ці праці стали певним методологічним орієнтиром при написанні даного дослідження.

Формуванню образу українських земель в російській літературі першої половини XIX ст. присвячено монографію сучасного літературознавця В. Мацапури, яка, студіюючи творчість тогочасних

³⁴ Бовгира А. «История о козаках запорожских» Семена Мишецького в історичній думці другої половини XVIII ст. // Історіографічні дослідження в Україні. – 2002. – Вип. 11. – С. 305–319.

³⁵ Грибовський В. В. Г.-Ф. Міллер і ліквідація Запорозької Січі, або до питання про роль особистості історика в історії // Січеславський альманах. – 2010. – № 6. – С. 39–65.

³⁶ Сиповський В. Україна в російському письменстві. Частина 1. (1801–1850 рр.) // Збірник історично-філологічного відділу УАН. – 1928.

³⁷ Зорин А. Кормя двуглавого орла... Русская литература и государственная идеология в последней трети XVIII – первой трети XIX века. – М., 2004; Проскурина В. Мифы империи. Литература и власть в эпоху Екатерины II. – М., 2006.

авторів, велику увагу приділила зображенню в ній козацького минулого³⁸. У книзі Т. Марченко об'єктом розгляду став образ Б. Хмельницького в літературі російського романтизму, аналізуючи який автор звернулася й до проблеми презентації козацького минулого на тлі постаті гетьмана³⁹.

Глибиною та оригінальністю відрізняються спостереження відомого американського літературознавця Г. Грабовича, який на прикладі творчості М. В. Гоголя, Т. Г. Шевченка та П. О. Куліша представив три різних варіанти сприйняття козацького минулого⁴⁰.

Загалом, історичний компонент у творчості М. В. Гоголя є доволі детально вивченим дослідниками різних спеціальностей. Значну увагу пошуку запозичених з історичних праць сюжетів та описів у «Тарасі Бульбі» приділила Р. Багрій⁴¹. До питань, пов'язаних із зображенням козацтва М. В. Гоголем звернулися також Е. Бояновська, В. Денісов та В. Доманській⁴². Втім, дуже часто ситуація в літературознавчих працях нагадує розгляд теми козацтва в творчості М. В. Гоголя, зроблений у дисертації Л. Гаджиевою⁴³. За винятком декількох вдалих спостережень, через відірваність від історичного контексту важко погодитись з авторськими висновками. Прикладом позаконтекстуальності можна вважати хоча б те, що у дисертації нема особливих застережень щодо різниці козацтва як об'єкта опису в Гоголя, Толстого та Шолохова⁴⁴; для дослідниці все коза-

³⁸ Мацапура В. И. Украина в русской литературе первой половины XIX века. – Харьков-Полтава, 2001.

³⁹ Марченко Т. М. Образ Богдана Хмельницького в литературе русского романтизма. – Донецк, 2009.

⁴⁰ Grabowicz G. Three Perspectives on the Cossack Past: Gogol', Ševčenko, Kuliš // Harvard Ukrainian studies. – Vol. V (2). – June 1981. – P. 171–194.

⁴¹ Багрій Р. Шлях сера Вальтера Скотта на Україну. – К., 1993.

⁴² Бояновська Е. М. Микола Гоголь: між українським і російським націоналізмом. – К., 2013; Денісов В. Д. Ранняя гоголевская проза (1829–1834): пути развития, жанровое своеобразие, типология героев: автореф. дис. ... докт. фил. наук. – СПб, 2012; Доманский В. А. Ранний Гоголь и украинская литературная традиция // Вестник Томского государственного педагогического университета. – 2006. – № 8. – С. 24–28.

⁴³ Гаджиева Л. И. Мир казачества в изображении Н. В. Гоголя, Л. Н. Толстого, М. А. Шолохова: дис. ... канд. фил. наук. – М., 2007.

⁴⁴ Не враховано різницю не тільки географічну й культурну – між запорожцями,

цтво – гомогенний організм. Втім, подібне сприйняття козацтва як універсального явища, коли вся різниця між крайовими козацькими спільнотами проявляється хіба тільки у назві Війська та кольорі лампасів, взагалі притаманне значній частині сучасних російських авторів.

Нехтування конкретно-історичними обставинами та відповідними періоду створення досліджуваних текстових пам'яток уявленнями характерні загалом і для праць переважної більшості інших літературознавців, як, втім, і для деякого з істориків, які зверталися до козацької теми в російському та українському письменстві⁴⁵.

гребенецькими козаками та донськими, але й хронологічну – між гоголівськими описами XVI–XVIII віків, серединою XIX ст. у Толстого та шолоховським Доном XX ст.

⁴⁵ Брацка М. В. Дискурс козацтва в поезії «української школи» польського романтизму: автореф. дис. ... канд. філ. наук. – К., 2005; Бугрим В. Візії державності, соборності, козацтва України у творчості та діяльності Тараса Шевченка // Шевченкознавчі студії. – 2014. – Вип. 18. – С. 57–64; Волинець Ю. Історичний роман Павла Білецького-Носенка «Зиновий Богдан Хмельницький...» та образ головного героя в ньому // Літературознавство. Фольклористика. Культурологія. – Черкаси, 2010. – Вип. 10. – С. 38–43; Волинець Ю. Літературний образ Богдана Хмельницького – преромантичний і романтичний // Вісник Черкаського університету. Серія «Філологічні науки». – 2012. – № 25. – С. 30–40; Гармата А. Авторська інтерпретація історичних образів у романі П. Куліша «Чорна рада» // Літературний процес: методологія, імена, тенденції: збірник наукових праць (філологічні науки). – 2012. – № 1. – С. 59–63; *Вона же* Козакоцентризм у творчості Т. Шевченка і П. Куліша: порівняльний аналіз // Шевченкознавчі студії. – 2013. – Вип. 16. – С. 171–179; *Вона же* Образ козацтва у повісті М. Гоголя «Тарас Бульба»: синтез історичного й авторського начал // Література. Фольклор. Проблеми поетики: Збірник наукових праць. – 2012. – Вип. 37. – Ч. 2. – С. 82–86; Дзира І. Запорізька Січ у художніх творах П. Куліша // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. пр. – 2008. – Вип. 14. – С. 41–53; *Він же* Постать Богдана Хмельницького в однойменному романі П. П. Білецького-Носенка // Проблеми історії України XIX – початку XX століття. – 2000. – Вип. 1. – С. 246–260; Дмитриева Е. Е. К вопросу об «исторических неточностях» в «Вечерах на хуторе близ Диканьки» // Первые гоголевские чтения. Н. В. Гоголь: загадка третьего тысячелетия. – М., 2002. – С. 49–63; Киришбаум Г. Брут, Мазепа, Валленрод: О специфике украинской тематики в творчестве К. Ф. Рылеева // Studia Russica Helsingiensia et Tartuensia XII: Мифология культурного пространства: К 80-летию Сергея Геннадиевича Исакова. – Тарту, 2011. – С. 265–277; *Он же* Двойной ориентализм казачьей темы в творчестве А. С. Пушкина // Там, внутри. Практики внутренней колонизации в культурной истории России. – М., 2012. – С. 246–283; Киселев В., Васильева Т. «Странное политическое сонмище» или «народ, поющий и пляшущий»: конструирование образа Украины

Загалом, характерною рисою значної кількості літературознавчих праць є те, що при вивченні історичних явищ фахівці не звертаються до методології історичної науки, цілком задовольняючись власним інструментарієм, та не надто спираються на історіографічні напрацювання і свідчення джерел. З огляду на це, результати їх зусиль часто виглядають малопереконливо.

Як бачимо, за винятком проблеми презентації українського козацтва в роботі Уложенної Комісії 1767 р., у фокус уваги досліджень з інтелектуальної історії другої половини XVIII – першої половини XIX ст. козацтво потрапляє переважно як явище минулого. Вивчення місця, яке в суспільній думці зазначеного періоду – «післякозацької доби» – займало козацтво в якості «живого явища», відбувається в значно скромніших обсягах.

Деякі сюжети «козацької теми» в сприйнятті дворян Лівобережної України висвітлюються Т. Литвиною. Досліджуючи сюжети щодо суспільної свідомості лівобережного панства першої половини XIX ст., автор показує, що однією з актуальних проблем для

в русской словесности конца XVIII – начала XIX века // Там, внутри. Практики внутренней колонизации в культурной истории России. – М., 2012. – С. 478–517; *Они же* Эволюция образа Украины в имперской словесности первой четверти XIX в.: регионализм, этнографизм, политизация (статья первая) // Вестник Томского государственного педагогического университета. Серия: гуманитарные науки (филология). – 2013. – Вып. 3 (23). – С. 63–79; Киселев В. С., Васильева Т. А. Эволюция образа Украины в имперской словесности первой четверти XIX в.: регионализм, этнографизм, политизация (статья вторая. «Необходимо снизить под кровлю селянина...») // Вестник Томского государственного педагогического университета. Серия: гуманитарные науки (филология). – 2013. – Вып. 6 (26). – С. 61–77; Красавіна В. В. Мовний образ українського козацтва в історичній повісті М. Гоголя «Тарас Бульба» // Література та культура Полісся. – 2009. – Вип. 50. – С. 10–18; Подрига В. Образ козака у прозі Василя Наріжного, Ореста Сомова та Володимира Малика: до проблеми діалогу письменників // Теоретична і дидактична філологія: зб. наук. праць. – К., 2007. – Вип. 1. – С. 109–118; Сенько І. М. Гоголівська Диканька на історичних перехрестях. – Ужгород, 2003; *Він же* Гоголівський Миргород на історичних перехрестях. – Ужгород, 2006; Щербак В. О. Образ козацької України у творах Т. Шевченка // УІЖ. – 2014. – № 2. – С. 60–69; Юнусов И. Ш. Казачий мир в повестях Н. В. Гоголя и Л. Н. Толстого // Н. В. Гоголь и русская литература XIX века: межвузовский сборник научных трудов. – Ленинград, 1989. – С. 80–91. Наведений тут перелік праць далеко не вичерпний, але показовий за обсягом.

дворян у цей час було питання «шукання козацтва» їхніми підданими. Обговорювали поміщики й проблеми щодо можливості продажу козацьких ґрунтів. Автор розглядає ці питання на матеріалах виборів делегатів від Малоросійської губернії на церемонію коронації Александра I та підготовки ними «Записки 1801 г. о нуждах малороссийского дворянства»⁴⁶. Досліджувана автором поміщицька логіка сприйняття цих проблем дозволяє відійти від традиційного «прокозацького» їх бачення.

Втім, ставлення до козацтва з боку його сучасників в історіографії не набуло значної уваги. Хоча, наприклад, сюжети щодо сприйняття козаків та уявлень про них французького уряду доби Наполеонівських війн розглядаються в працях В. Адаурова⁴⁷.

Значним явищем в українській історіографії стала книга О. Толочка, присвячена формуванню у XIX ст уявлень про зв'язок історії України з киево-руською спадщиною⁴⁸. Крім безпосередньо питань сприйняття давньоруської історії російськими мандрівниками початку XIX ст., автор розкрив ширші проблеми формування та рецепції образу українських земель та української історії, висловивши при цьому важливі джерелознавчі та методологічні міркування стосовно роботи з травелогами як специфічним видом джерел історичного дослідження.

Праці з подієвої історії містять також деякі інші сюжети стосовно відображення козацтва в суспільній думці другої половини XVIII – першої половини XIX ст. Зрозуміти загальні тенденції розвитку козакознавчих досліджень у вітчизняній історіографії з другої половини XVIII ст. до сьогодення і визначити основну тематичну спрямованість цих студій дозволяє історіографічний нарис В. Матях. Окресливши сучасний стан козакознавства, історіограф наголосила, що

⁴⁶ Литвинова Т. Ф. «Поміщицька правда». – С. 336–339, 341–346.

⁴⁷ Адауров В. В. «Наполеоніда» на Сході Європи: Уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії на початку XIX ст.: автореф. дис... д-ра іст. наук. – Львів, 2008; *Він же* Українське козацтво в уяві французького уряду доби Наполеона I // Україна у Центральній-Східній Європі: 36. наук. праць. – К., 2006. – Вип. 6. – С. 391–419.

⁴⁸ Толочко А. Киевская Русь и Малороссия в XIX веке.

пріоритетними ...залишаються проблеми походження та станової еволюції українського козацтва; козацького фактору в національно-визвольних рухах українців на зламі середньовіччя та раннього нового часу; міжнародних аспектів діяльності українського козацтва; розбудови Української козацької держави та її місця в політично-державних структурах Європи; дослідження політичної культури козацької старшини та її взаємозв'язку з формуванням суспільної свідомості української ранньомодерної нації⁴⁹.

Ті ж самі пріоритети у вивченні історії козацтва відмічено і В. Кривошеєм⁵⁰.

З приводу виділених В. Матях напрямків дослідження Т. Литвинова зауважила, що «козацтво як соціальна категорія... мало розробляється»⁵¹. Подібні висновки можна зробити й на основі історіографічного огляду В. Кривошеї: рядові козаки «загубилися» за гетьманами, старшиною, адміністративно-судовими установами і зовнішньою політикою⁵².

Між тим, названі історіографічні розвідки самі по собі є непоганим показником уявлень про козацтво і козакознавство сьогодні. Примітною рисою можна вважати сприйняття історіографами всіх регіональних варіантів козацтва як цілісного явища і екстраполяція такого сприйняття на візії досліджуваних ними авторів. Другою рисою є надзвичайно широке трактування поля козакознавчих студій. З цього приводу В. Матях зазначила:

Предмет козакознавства як спеціалізованого тематичного відгалуження історичних знань не обмежується лише площиною дослідження окремо взятого суспільного стану. Йдеться ...про ціле суспільне явище... Однак це лише один вимір спрямування наукових пошуків. Існує й інший – це так звана козацька доба, яка охоплює щонайменше майже три століт-

⁴⁹ Матях В. М. Козакознавчі студії в українській історіографії // Історія українського козацтва: Нариси: у 2 т. – К., 2007. – С. 539.

⁵⁰ Кривошея В. В. Козацтво в історіографії і національній пам'яті // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – 2011. – Вип. 52. – С. 62–77.

⁵¹ Литвинова Т. Ф. «Поміщицька правда». – С. 41, 45.

⁵² Кривошея В. В. Козацтво в історіографії і національній пам'яті

тя в цивілізаційному поступі України. А за цим криється необхідність дослідження всієї сукупності сфер і формовивів життєдіяльності українського суспільства в їхньому переломлюванні через традиції, ідеали й діяльність козаччини⁵³.

Очевидно, саме на основі другого виміру В. Кривошея зараховує до козакознавчих, наприклад, праці з історії Малоросійських колегій⁵⁴. Втім, як можна пересвідчитися з вищенаведеного огляду робіт з інтелектуальної історії, історіографи та літературознавці так само широко трактують предмет історії козацтва. Як бачимо, заклик П. О. Куліша: «Не скрізь козаччину потрібно нам на давнину дивитися, а з давнини на ближчі до нас віки, а в них і на козацтво споглядати» залишився не почутим⁵⁵.

Отже, можна стверджувати, що вивченню презентації українського козацтва в суспільній думці не знайшлося місця в узагальнюючих історіографічних оглядах⁵⁶, що, мабуть, є свідченням неуваги до цієї проблематики загалом.

Як можна пересвідчитися з історіографічних оглядів, дослідження козацької історії кінця XVIII–XIX ст. – періоду після ліквідації Запорозької Січі та полків Гетьманщини – є відносно малопопулярною темою. Тож, гадаю, варто детальніше зупинитися на з'ясуванні, які ж сюжети здобули висвітлення в конкретно-проблемних працях з історії «післякозацької доби», і, зокрема, яке місце серед них займають проблеми презентації козаків у суспільній думці.

Після скасування полкової військової структури на Лівобережжі тамтешнє козацьке населення перейшло в розряд державних поселенців, отримавши в офіційній номенклатурі назву «малоросійських козаків». Наукове вивчення історії цього стану розпочалося з роботи М. В. Стороженка «К истории малороссийских козаків в конце XVIII и в начале XIX века»⁵⁷. Праця, написана наприкінці

⁵³ Матях В. М. Козакознавчі студії в українській історіографії. – С. 497.

⁵⁴ Кривошея В. В. Козацтво в історіографії і національній пам'яті. – С. 64.

⁵⁵ Куліш П. Історія України, од найдавніших часів // Основа. – 1861. – № 9. – С. 81.

⁵⁶ Велике здивування викликає і відсутність в історіографічних оглядах такого напрямку козакознавства, як вивчення козацтва у світлі теорії Великого Кордону, що динамічно розвивається останнім часом.

⁵⁷ Н. С. [Стороженко Н. В.] К истории малороссийских козаків в конце XVIII

XIX ст. і сьогодні залишається найбільш ґрунтовною публікацією з даної теми. У ній висвітлено зміни, що відбувалися у правовому становищі лівобережного козацтва впродовж другої половини XVIII – першої половини XIX ст. та пов’язані з цим питання «шування козацтва»; права землеволодіння; міграції; ополчення та умови військової служби; урядові «шування» щодо статусу козаків, їх прав і повинностей; заходи центральної та місцевої влади, зокрема, діяльність малоросійського генерал-губернатора Н. Г. Рєпніна з опікування козацтвом. Праця М. В. Стороженка, окрім фактологічної, має ще й значну джерельну цінність, адже основою для неї стали матеріали втраченого яготинського архіву князів Рєпніних, які розлого, а то й повно, процитовані автором. Варто зауважити, що вплив твору М. В. Стороженка позначився на усіх подальших працях про малоросійське козацтво. Подібним чином ракурс погляду на трансформацію козацької старшини наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. і до сьогодні визначається роботою Д. Міллера, написаною наприкінці XIX ст.⁵⁸

До історії малоросійського козацтва в дореволюційні часи звертався також І. Ф. Павловський. Послугуючись, головним чином, матеріалами Полтавського архіву, він висвітлив початковий етап міграції полтавського козацтва на Кубань та формування Малоросійських козачих полків у 1812, 1831 та 1855 рр.⁵⁹ Разом з тим, намагаючись повно представити ці події, історик унікав власних оцінок.

и в начале XIX века // КС. – 1897. – Апрель. – С. 124–156; Июнь. – С. 460–483; Октябрь – С. 115–131; Ноябрь. – С. 143–156; Декабрь. – С. 332–350.

⁵⁸ Миллер Д. Очерки из истории юридического быта старой Малороссии. Превращение козацкой старшины в дворянство // КС. – 1897. – Январь – С. 1–31; Февраль. – С. 188–220; Март. – С. 351–374; Апрель. – С. 1–47.

⁵⁹ Павловский И. Ф. Малороссийское козацье ополчение в 1812 г. по архивным данным // КС. – 1906. – Сентябрь. – С. 1–20; Октябрь. – С. 137– 54; *Он же* Малороссийские козацьи полки в борьбе с поляками в 1831 г. // Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии – 1910. – Вып. 7. – С. 108–116; *Он же* Малороссийское козацье ополчение в Крымскую войну // Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии – 1910. – Вып. 7. – С. 159–166; *Он же* О переселении Полтавских казаков на Черноморье и Тамань в начале прошлого столетия // Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии – 1915. – Вып. 13. – С. 155–159; *Он же* Участие Котляревского в формировании малороссийских казачьих полков в 1812 г. // КС. – 1905. – Июнь. – С. 309 – 320.

Для його робіт характерне також розлоге цитування чи включення повних текстів документів. Але опора тільки на полтавські архіви не дозволила І. Ф. Павловському створити цілісну картину описуваних ним явищ. На матеріали Полтавського архіву спирався також П. М. Малама⁶⁰.

У післяреволюційний період малоросійське козацтво не було предметом спеціальних досліджень. Виняток становлять лише 1920-і рр., коли з'явилася низка праць, які, так чи інакше, торкалися історії цього стану. Серед них в першу чергу слід відзначити статтю М. В. Горбаня щодо ставлення лівобережних поміщиків до процесу «шукування козацтва»⁶¹. До середини ж 1950-х рр. у вивченні малоросійського козацтва взагалі наявна історіографічна лакуна; чи не єдиним винятком можна вважати публіцистичну роботу 1943 р. Г. Ю. Гербільського про участь українського ополчення у війні 1812 р.⁶². У середині 1950-х – 1960-х рр. з'являється ряд праць, присвячених участі українських козаків у війні 1812 р. Зокрема, це публікації Б. С. Абаліхіна та Г. Ю. Гербільського⁶³. Щоправда, козацькі ополчення розглядаються тут у першу чергу як епізод Вітчизняної війни, а не історії козацького стану.

⁶⁰ Малама П. Н. О переселении по высочайшему повелению из Малороссии на Черноморские земли 25 000 душ казаков 1820 года // Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии. – 1913. – Вып. 10. – С. 83–87.

⁶¹ Горбань М. Невідома записка початку ХІХ віку «Об ищущих козачества» // Науковий збірник Харківської Науково-дослідчої катедри історії України. – Х., 1924. – Т. 1. – С. 27–32.

⁶² Гербільський Г. Ю. Українські козацькі полки і українське ополчення у Вітчизняній війні 1812 р. – [Б.М.], 1943.

⁶³ Абаліхін Б. С. Історіографія українського ополчення Вітчизняної війни 1812 р. // УІЖ. – 1962. – № 5. – С. 99–104; *Він же* Український народ у Вітчизняній війні 1812 р.. – К., 1962; *Он же* Украинское ополчение 1812 года // Исторические записки. – 1962. – Т. 72. – С. 87–118 (див. також Абалихин Б. Отечественная война 1812 г. и украинское казачество // Українське козацтво: Витоки, еволюція, спадщина: Матеріали міжнар. наук. конф., присвяч. 500-річчю укр. козацтва, Київ-Дніпропетровськ, 13–17 травня 1991 р.: у 3 вип. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 49–58.); Гербільський Г. Українські козацькі полки і українське ополчення в боях Вітчизняної війни 1812 року // Наукові записки Львівського державного університету ім. І. Франка. Серія історична. – Львів, 1953. – Т. XXV. – Вип. 5. – С. 90–111; Гербільський Г. Ю. Участь українського народу у Вітчизняній війні 1812р. // УІЖ. – 1962. – №5. – С. 24–34.

У цей же час починається вивчення малоросійського козацтва як однієї з груп державних селян. У праці І. О. Гуржія головну увагу було зосереджено на питаннях економічного і правового становища козаків та проявах класової боротьби⁶⁴. В монографії Т. Лазанської «Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы» козацтво вже не «розчиняється» в селянській масі, а вивчається як окрема її категорія⁶⁵. Зокрема, автор зосередилася на висвітленні питання чисельності козацького населення в першій половині XIX ст. та його соціально-правового становища.

Праця О. І. Путра, присвячена Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст., представляє загалом характерний для радянської історіографії ракурс погляду на козацтво⁶⁶. Автор зупинився переважно на соціально-економічних аспектах життя Гетьманщини і «пошуках» проявів класової боротьби. З огляду на його місце в становій структурі, велику увагу приділено козацтву. У окремому розділі показано «антифеодальну боротьбу» населення, до проявів якої віднесено в першу чергу «шукання козацтва» та втечі населення. Під кутом зору класової боротьби в сфері ідеології О. І. Путро трактує й накази населення Лівобережної України до Уложенної Комісії 1767 р. Але загалом монографія фактично повторює концептуальні положення, закарбовані в історіографії наприкінці XIX – початку XX ст., хоча й ілюстровані новими прикладами.

На сучасному етапі найґрунтовніше висвітлення історія малоросійських козаків отримала у не присвячених їм прямо творах З. Когути та В. Шандри. Праця З. Когути на сьогодні фактично визначає загальне історіографічне сприйняття доби другої половини XVIII – першої половини XIX ст.⁶⁷. Доволі значний обсяг книги З. Когут

⁶⁴ Гуржій І. О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – К., 1954.

⁶⁵ Лазанская Т. И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы. – К., 1989.

⁶⁶ Путро А. И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века (Некоторые вопросы социально-экономического и общественно-политического развития). – К., 1988.

⁶⁷ Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини. 1760–1830. – К., 1996. Створена дослідником картина тих часів як періоду інкорпорації українських земель до складу Російської держави та поділу еліти

присвятив інтеграції лівобережного козацтва до імперського соціуму. Він зосередився на вже усталених в українській історіографії питаннях – зміна порядку військової служби козаків і трансформація їх правового статусу, участь козаків у роботі Комісії 1767 р., як розглянуто у традиційному загалом дусі⁶⁸. У монографії В. Шандри з історії Малоросійського генерал-губернаторства, значне місце приділено позиціям та конкретним заходам генерал-губернаторів стосовно малоросійського козацтва, зокрема організації козацьких полків⁶⁹. Найбільше уваги приділено діяльності Н. Г. Рєпніна. Його політика щодо козацтва стала предметом розгляду й у дисертації Н. Конопки⁷⁰.

У безпосередньо козакознавчих працях великою увагою дослідників користуються «героїчні» сторінки з «біографії» козаків – їх участь в ополченнях. Військовим формуванням з малоросійського козацтва у ХІХ ст. присвячена дисертація Ф. Стоянова⁷¹, який зосередився, головним чином, на двох аспектах проблеми: на створенні та службі Малоросійських козацьких полків у 1812–1814, 1831–1832, 1855–1856 та 1863–1864 рр. і на соціально-правовому становищі козацької верстви напередодні та після участі у цих формуваннях. У працях В. Гелетія, В. Задунайського, О. Лейберова, Т. Літвіна, С. Цигульського, Я. Черногора продовжується вивчення козацьких ополчень, як епізодів військової або місцевої історії⁷². Серед

Гетьманщини за своїми суспільно-політичними позиціями на асиміляторів та традиціоналістів міцно увійшла в уяву сучасних істориків. Втім, в останній час концепція З. Когути зазнає аргументованої критики. Див. Журба О. Політичні ідеали малоросійського дворянства другої половини ХVІІІ – першої половини ХІХ століття в історіографії // *Historia-mentalność-tożsamość: Studia z historii, historii historiografii i metodologii historii*. – Poznań, 2010. – S. 165–173; Литвинова Т. Ф. «Поміщицька правда». – С. 23–26.

⁶⁸ Когут З. Російський централізм і українська автономія. – С. 128–135, 192–195, 241–248.

⁶⁹ Шандра В. С. Малоросійське генерал-губернаторство 1802 – 1856: Функції, структура, архів. – К., 2001.

⁷⁰ Конопка Н. О. Малоросійський військовий губернатор Микола Григорович Рєпнін: автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Острогож, 2008.

⁷¹ Стоянов Ф. Ф. Тимчасові козацькі формування Лівобережної України в ХІХ ст.: організація, склад, служба.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. – О., 2007.

⁷² Гелетій В. Я. Малоросійські козацькі формування в імперській політиці Росії //

інших сюжетів увага істориків приділена трансформації групи малоросійських козаків у зв'язку з урядовою політикою, становищу чернігівських козаків на початку XIX ст.; міграції козаків у першій половині XIX ст. та історії фіскальної політики уряду наприкінці XVIII – у середині XIX ст. відносно малоросійських козаків⁷³.

Проблеми історії України. Спец. випуск. – К., 2010. – С. 194–202; Задунайський В. В. До історії українських козацьких полків у 50-ті рр. XIX ст. // Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Сер.: Історія. – 2009. – Т. 104. – Вип. 91. – С. 22–26; Лейберов О. О. «Одушевляясь любовью и усердием к народу и отечеству...»: ніжинські ополченські полки в наполеонівських війнах // Ніжинська старовина: Науковий історико-культурологічний збірник. – Ніжин, 2007. – Вип. 3 (6). – С. 52–59; *Він же* «Побужденные чувством верноподданнической преданности и восторженного умиления...». Участь населення Ніжинського повіту у Кримській війні 1853 – 1856 років // Ніжинська старовина: збірник регіональної історії та пам'яткознавства. – Ніжин, 2008. – Вип. 6 (9). – С. 58–64; Литвин Т. С. Малороссийская казацкая кавалерия в Восточной войне 1853–1856 годов // Война и оружие: Новые исследования и материалы. Труды Третьей международной научно-практической конференции 16–18 мая 2012 г. – СПб., 2012. – Ч. II. – С. 155–164; Цигульський С. М. Історіографічні аспекти участі малоросійських козаків у війні 1812 р. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2013. – Вип. XXI. – С. 280–289; Черногор Я. О. Місце і роль українських козаків у війні 1812 р. // Вітчизняна війна 1812 р. в контексті поступу всесвітньої історії. – К., 2013. – С. 196–206.

⁷³ Дзагалов А. С. Переселення українських козаків і селян на Терек (1832–1904 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2009; Кухарук А. Запорожское наследство // Родина. – 2004. – № 5. – С. 82–84; *Він же* Формування стану «малоросійських козаків» наприкінці XVIII – на початку XIX ст. // Чорноморська минувшина. – О., 2007. – Вип. 2. – С. 6–75; Ликова В. Переселення малоросійських козаків на землі Чорноморського війська на початку XIX ст. // Чорноморська минувшина. – О., 2010. – Вип. 5. – С. 27–33; Міц М. М. Оподаткування козацтва Північного Лівобережжя у першій половині XIX ст. [Електронний ресурс] // Форум права. – 2012. – №1. – С. 655–661. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2012_1_102.pdf; *Вона же* Правовий статус козацтва північного Лівобережжя у сфері земельних праввідносин (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) // Європейські перспективи. – 2013. – № 5. – С. 26–31; *Вона же* Рекрутська та земські повинності малоросійського козацтва в першій половині XIX ст. (за «Сводом законов Российской империи») // Чорноморська минувшина. – О., 2010. – Вип. 5. – С. 39–52; Оліячук А. М. Соціальний статус козацтва Лівобережжя України в першій половині XIX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2014. – Вип. 41. – С. 67–71; Орлик В. М. Козацтво Лівобережної України у фінансовій політиці Російської імперії в кінці XVIII – середині XIX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: 36. наук. пр. – 2009. – Вип. 16. – С. 83–97; Петренко Є. Д. Переселення козаків і селян України на

Хоча козацькі спільноти, що існували на півдні сучасної України наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. безпосередньо не входять до об'єкту вивчення у даній монографії, зазначу, що й для їх дослідників відображення козаків у суспільній думці не стало спеціальним предметом розгляду. Певним поясненням цього може слугувати стан джерельної бази: в тогочасній публіцистиці тема козачих спільнот Півдня майже не підіймалася. На сучасному етапі, як це видно з праць О. Бачинської, О. Маленко, Р. Шияна, увагою істориків користуються проблеми адміністративного та територіального устрою козачих Військ, їх військової служби, соціально-економічної історії, демографічних характеристик⁷⁴.

Дисертація С. Каюк відрізняється від цих праць у першу чергу тим, що, окрім безпосередньо подій з історії Задунайської Січі, автор велику увагу приділила проблемі формування «прижиттєвого» образу цього утворення та кошового Й. Гладкого в історіографії та суспільній думці загалом⁷⁵.

Певним підсумком вивчення історії козацьких спільнот кінця XVIII – першої половини XIX ст. стала монографія О. Бачинської «Козацтво в “післякозацьку добу” української історії»⁷⁶. Хоча праця, зважаючи на назву, присвячена козацтву, автор в одному томі узагальнила відомості стосовно всіх іррегулярних формувань, що існували в зазначений період на території сучасної України. Тож, предметом розгляду стали не тільки всі козачі Війська (Бузьке, Азовське, Єкатеринославське та ін.), але й просто всі іррегулярні формування – татарські ескадрони, грецький батальйон і т. д. До цього додано ще й таку соціальну групу як малоросійське коза-

---

Кубань (1792–1917): автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1997; Пиріг П., Любич О. Чернігівські козаки на початку XIX ст. // Сіверянський літопис. – 2007. – № 4. – С. 113–118; Шаповал Л. І. Козаки-переселенці з Полтавщини на Кубань: побут та устрій // Чорноморський літопис. – Миколаїв: ЧДУ, 2010. – Вип. 2. – С. 85–92.

⁷⁴ Бачинська О. А. Дунайське козацьке військо. 1828–1868 рр.: До 170-річчя заснування. – О., 1998; Маленко Л. Азовське козацьке військо (1828 – 1866). – Запоріжжя, 2000; Шиян Р. І. Козацтво Південної України в останній чверті XVIII ст. – Запоріжжя, 1998.

⁷⁵ Каюк С. М. Задунайська Січ (1775–1828 рр.): дис. ... канд. іст. наук. – Д., 1999.

⁷⁶ Бачинська О. Козацтво в «післякозацьку добу» української історії (кінець XVIII–XIX ст.). – О., 2009.

цтво⁷⁷. І хоча історія іррегулярних військ подана, головним чином, у відповідності до історіографічного канону – через функціонування організаційних структур, проте розділ про малоросійське козацтво, крім висвітлення вже традиційних сюжетів, представляє інтерес спробою звернення до проблеми козацької самосвідомості та самоідентифікації.

Підсумовуючи, зазначу, що для більшості праць з історії козаків «післякозацької доби» цілком актуальним можна вважати закид відомого французького дослідника Д. Бовуа (виказаний ним щодо робіт В. Шандри та М. Бармака):

Эти исследования придают слишком большое значение праву, законам, принимают на веру эффективность законодателей... Анализу законов (особенно Полного собрания законов) отводится слишком много места в этих работах. Меньше говорится о том, как эти законы приводились в действие на местах. Ведь в конечном счете именно беспомощность и бессилие низшей администрации завели в тупик все... стремления... власти⁷⁸.

Отже, можна констатувати, що вивчення історії козацтва «післякозацької доби» досі переважно відбувається на основі традицій, закладених наприкінці позаминулого сторіччя. Наступні дослідники дещо розширили фактографічну базу, але коло сюжетів та ракурс розгляду залишаються майже незмінними. З проблем, які можна віднести до предмету суспільної думки, увага дослідників звертається до Уложеної Комісії 1767 р. та позиції генерал-губернаторів щодо козаків.

Пояснення відносно малої популярності дослідження історії малоросійського козацтва кінця XVIII–XIX ст. та її сюжетної обмеженості, певно, полягає в тому, що вона вивчається в парадигмі подієвої історії. Всі події в житті цього стану (ополчення, зміни

⁷⁷ Здається, у питанні підбору об'єктів розгляду О. Бачинська наслідувала традиції ще імперської військової історіографії, зокрема, праці «Казачьи войска» під редакцією В. К. Шенка (1912). Щоправда, армійські історики розрізняли «казачьи войска» і «войска, бывшие на положении казачих»; у О. Бачинської ж всі вони подані під маркою козацтва. (Див. Казачьи войска / Сост.: В. Х. Казин; под ред. В. К. Шенка. – Спб., 1912).

⁷⁸ Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи. – С. 14.

правового статусу, міграції) і склали вже традиційні сюжети. Однак, існування суспільної групи є процесом, а не подією і для класичного, подієво орієнтованого, історіописання (маю на увазі описаний В. Вжосеком поділ) тому не є нормальним предметом розгляду. Отже, якісний приріст можливий лише при переході до вивчення цієї групи в рамках «некласичної» історії, яка вивчає структури та процеси.

Джерельну базу дослідження складає комплекс різнорідних за походженням, призначенням, формою, жанрами та змістом текстів, які розподілено на два блоки. Перший складають тексти, в яких подано авторські уявлення щодо козаків та їх минулого: літературні праці (художня література, травелоги), історичні твори, публіцистика, літературна критика, мемуари та епістолярії. До другого блоку віднесено праці, що створювалися для опису буття козаків та його актуальних проблем. Це матеріали Уложенної комісії 1767 р., різноманітні проекти та записки, описово-статистичні твори, господарські описи тощо. Втім, такий поділ є значною мірою умовним, через нечіткість та розмитість меж як між цими блоками, так і всередині них.

Загальною рисою текстів першого блоку можна вважати їх суб'єктивізм. Ця обставина була причиною обережного ставлення до подібних джерел для традиційної, фактографічно орієнтованої історіографії. Однак позиції дослідника суспільної думки добре передає широко відомий вислів В. О. Ключевського: «Что называть фактическим материалом для историка? Исторические факты – не одни события; идеи, взгляды, чувства, впечатления людей определенного времени – те же факты и очень важные»⁷⁹. Найбільше сумнівів у науковців щодо можливості використання в якості історичного джерела раніше викликала саме художня література⁸⁰. Сумніви

⁷⁹ Ключевский В. О. Отзыв об исследовании С. Ф. Платонова «Древнерусские сказания и повести о Смутном времени XVII в. как исторический источник» // Ключевский В. О. Сочинения в девяти томах. – М., 1989. – Т. VII. – С. 124.

⁸⁰ Див. з цього приводу Болебрух А. Г. История и художественная литература: к специфике социальной рецепции // Гуманітарний журнал. – 2011. – № 2 – С. 3–11; Манкевич И. А. Литературно-художественное наследие как источник культурологической информации // Обсерватория культуры. – 2007. – № 5. –

стосувалися можливості вивчення на такій основі «об'єктивної дійсності». З оберненням же історичних пошуків у бік реконструкції суб'єктивного, індивідуального, образів та уявлень, література зайняла місце першорядного джерела саме через її наповненість авторськими фантазіями та роздумами.

Використані в монографії документальні джерела віднесено до другого блоку, оскільки вони також описували реальне буття козаків та уявлення про його бажану організацію. Це законодавчі акти Російської імперії. Однак, зауважу, що, для даного дослідження головну інформаційну цінність мають не норми і розпорядження, які прописані в цих документах, а дискурсивна сторона текстів, що відбиває розповсюджені в урядових колах стереотипи відносно козацького стану.

С. 17–23; Миронец Н. И. Художественная литература как исторический источник (к историографии вопроса) // История СССР. – 1976. – № 1. – С. 125–141; Миронец Н. И. Художня література як джерело вивчення історії. – УІЖ. – 1971. – № 7. – С. 39–45.

І. САМОПРЕЗЕНТАЦІЯ КОЗАЦТВА НАПРИКІНЦІ СВОЄЇ ІСТОРІЇ

1764–1765 рр. були роками реформ для всіх українських регіонів Російської імперії. На Лівобережжі 1764 р. було ліквідовано посаду гетьмана, натомість управління краєм перейшло до Малоросійської колегії. Втім, ці зміни не зачіпали основ козацького буття регіону⁸¹. Куди суттєвіших перетворень зазнали інші землі з козацьким населенням. У 1764 р. було створено Новоросійську губернію, до якої, серед інших територій, увійшла південна частина Миргородського і Полтавського полків та Новослобідський полк⁸². Наступного року на землях Слобідських полків було створено Слобідсько-Українську губернію⁸³. Наслідком цих адміністративних перетворень стало скасування козацького устрою. Але після втрати козацького статусу населення цих регіонів опинилося у різних умовах: слобожани були обернені на військових обивателів⁸⁴; мешканці переданих до Новоросійської губернії сотень зберігали козацький статус, але втратили козацький устрій; новослобожани були перетворені на пікінерів, військових обивателів або ж переходили до податних станів. Інше утворення українського козацтва – Запорозька Січ – взагалі фактично не зазнало змін у цей час.

У 1767 р., у зв'язку зі справою скликання Комісії по складанню нового уложення, представники всіх груп козацького (або ж вже экс-козацького) населення отримали «трибуну» для висловлення своїх прагнень та претензій щодо умов буття. Матеріали Комісії, і в

⁸¹ Див. Когут З. Російський централізм і українська автономія; Путро А. И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века

⁸² Див. Дідик С. С. Новослобідський козацький полк (1753–1764 рр.): дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2009; Полонська-Василенко Н. До історії першої Новоросійської губернії (1764–1774) // Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. – Мюнхен, 1967. – Т. 2. – С. 29–51.

⁸³ Див. Багалій Д. І. Історія Слобідської України. – Х., 1991. – С. 86–88.

⁸⁴ Тут і далі використовую такий варіант передачі російськомовного поняття «войсковые обыватели»

першу чергу безпосередньо «накази», мають уже півтора сторічну традицію використання в якості джерел з історії суспільної думки середини XVIII ст. Але залучалися вони переважно для виявлення найнагальніших потреб і уявлень про бажані зміни серед різних груп населення українських земель. Втім, окрім актуальних козацьких вимог, ці джерела надають можливість також наблизитися до розуміння рис козацької станової самосвідомості. Зокрема, козацькі накази дозволяють реконструювати саморозуміння представниками цього стану сутності козацького статусу. Дослідження їх у такому ключі передбачає звернення уваги не тільки безпосередньо на змістовну складову пунктів наказів, але і на дискурсивну – яким саме чином козаки висловлювали свої потреби. Також матеріали Комісії дозволяють порівняти регіональні особливості сприйняття козацького статусу.

Загалом же, цей розділ є у певному сенсі «прологом». На фоні картини того, як самі козаки сприймали себе «на переломі» – незадовго, або відразу по ліквідації традиційного устрою – рельєфніше сприймається перехід їх образу з «прижиттєвого» у «меморіальний»⁸⁵.

Козацтво Лівобережної України

Історіографічне вивчення участі населення Малоросії у роботі Комісії розпочалося ще 1864 р. з книги В. Г. Авсеєнка «Малоросія в 1767 году»⁸⁶. Джерельну основу її склали матеріали колекції М. О. Судієнка, зібрані по архівам різних малоросійських установ. У 1888 р. в «Киевской старине» було здійснено публікацію цих матеріалів, зокрема 6-ти шляхетських та 3-х козацьких наказів. Саме вони і до сьогодні складають для переважної більшості дослідників основу джерельної бази для вивчення участі малоросійського населення в Комісії. Наступного, 1889 р., всі десять шляхетських наказів

⁸⁵ Маю на увазі поділ образів, сформульований у статті Є. Чернова та С. Болдыря. (Див. Болдырь С. П., Чернов Е. А. Историкографический образ: опыт расширения методологического арсенала науки истории исторического познания // Українська історична наука на порозі XXI століття: Харківський історіографічний збірник. – Х., 1997. – Вип. 2. – С. 91–102).

⁸⁶ Авсеєнко В. Г. Малоросія в 1767 году. – К., 1864.

було надруковано у 68-му томі «Сборника императорского русскаго историческаго общества». Втім, попри те, що на основі цих текстів було написано значну кількість праць, найбільш ґрунтовною й досі залишається робота І. В. Теличенка «Сословные нужды и желания малороссиян в эпоху Екатерининской комиссии» (1890–1891)⁸⁷. Автор детально проаналізував опубліковані в «Киевской старине» накази, визначивши основні вимоги різних станів населення. Прагнення козаків дослідник розглянув у контексті їх статусу та умов буття.

У 1917 р. було опубліковано працю Г. А. Максимовича «Выборы и указы в Малороссии в Законодательную комиссию 1767 г.»⁸⁸. На відміну від І. В. Теличенка, цей історик не став дуже детально зосереджуватися на аналізі вимог наказів, натомість основну увагу приділив обставинам їх укладання та виборів депутатів. Монографія, окрім авторських висновків і спостережень, має величезне значення ще й через те, що її автор спирався на значний масив неопублікованих джерел, у тому числі й безпосередньо наказів. Можна сказати й по-іншому: значна частина текстів лівобережних наказів й до сьогодні відомі дослідникам тільки через посередництво даної праці.

До висвітлення участі лівобережних козаків у роботі Комісії звертався ще цілий ряд дослідників, зокрема О. І. Путро та Н. В. Шевченко⁸⁹. Але, за великим рахунком, порівняно з працями І. В. Теличенка та Г. А. Максимовича, результати їх розвідок, які, до того ж, базуються все на тих же публікаціях «Киевской старины», не містять принципової новизни. Певною мірою це стосується й роботи З. Когута, яка в даному разі цікава в першу чергу зведенням та

⁸⁷ Теличенко И. Сословные нужды и желания малороссиян в эпоху Екатерининской комиссии // КС. – 1890. – Август. – С. 161–191; Сентябрь. – С. 390–419; Октябрь. – С. 94–122; Ноябрь. – С. 251–272; Декабрь. – С. 471–493; 1891. – Январь. – С. 73–97; Февраль. – С. 232–254.

⁸⁸ Максимович Г. А. Выборы и указы в Малороссии в Законодательную комиссию 1767 г. – Нежин, 1917.

⁸⁹ Путро О. До питання про антифеодальну боротьбу українського козацтва у другій половині XVIII ст. // УІЖ. – 1971. – № 8. – С. 99–104; Шевченко Н. Соціально-політичні вимоги козацтва Лівобережної України у наказах до Законодавчої комісії 1767–1768 рр. // Українське козацтво: Витоки, еволюція, спадщина: Матеріали міжнар. наук. конф., присвяч. 500-річчю укр. козацтва, Київ-Дніпропетровськ, 13–17 травня 1991 р.: У 3 вип. – К., 1993. – Вип. 1. – С. 149–157.

узагальненням вимог з наказів малоросійського населення, наочно проілюстрованим у таблицях⁹⁰.

Загалом же, існуюча історіографічна традиція звільняє від необхідності проведення власного детального аналізу вимог козацьких та шляхетських наказів. Натомість спробую зупинитися на визначенні рис козацької самопрезентації та станової самосвідомості, які відбилися у наказах до Комісії.

При вивченні наказів важливим є розуміння рівня самостійності «нижчих станів» при їх укладанні. Це питання фактично дорівнює проблемі встановлення ступеня впливу шляхетства на підготовку наказів козаків та міщан. Подібність окремих пунктів козацьких та шляхетських наказів робить очевидною наявність шляхетського впливу. Але це нічого не говорить стосовно добровільності можливих утручань. І. В. Теличенко зауважив з цього приводу:

Мы встретили всего несколько случаев, когда козаки, действительно, остались недовольны действиями старшины и обжаловали ее злоупотребления. Нам думается, что если бы таких случаев было больше, то они не остались бы неизвестными; если же козаки оставались довольны наказами, сочиненными старшиной, то, следовательно, сочинители не пердергивали истинных желаний козаков и для нас решительно все равно, кем бы они ни были составлены⁹¹.

Г. А. Максимович був у цьому питанні налаштований значно критичніше. Зупинившись більш детально, ніж І. В. Теличенко, на вивчені процедури складання наказів від козаків, він зазначив, що

громадное большинство козацких наказов вышло, или прошло через руки шляхетства, следовательно, они не могут считаться вполне самостоятельными, свободно выражающими нужды и желания козачества. Эти нужды и желания, хотя и отражаются в козацких наказах, но лишь постольку, поскольку они не противоречили интересам шляхетства, и поскольку последнему было угодно допустить их к внесению в эти указы. Кроме того, шляхетство в козацкие указы постаралось

⁹⁰ Когут З. Російський централізм і українська автономія

⁹¹ Теличенко И. В. Сословные нужды и желания. – 1890. – Август. – С. 184.

внести некоторыя свои желанія, которыя оно или не могло, или не смело внести в свои указы, как, на пример, требование об избрании гетмана вольными голосами. Таким образом большинство козацких указов отражают в себе не только интересы козачества, но отчасти и шляхетства⁹².

Гадаю, зроблені стосовно Малоросії, ці зауваження цілком можуть бути екстрапольовані й на Слобожанщину, де дворянські, обивательські й міщанські накази демонструють доволі значну подібність. У зв'язку з цим, при вивченні проблеми самопрезентації козацтва цілком обґрунтованим виглядає звернення й до наказів новонаверненого шляхетства, які, крім іншого, дозволяють зафіксувати момент «розлучення» нової соціальної еліти з козацьким загалом.

У середині XVIII ст. малоросійське шляхетство, основу якого складала козацька старшина, як здається зараз, за логікою, враховуючі власну генеалогію, повинно було б усвідомлювати хоча б частковий зв'язок з козацьким середовищем, своє козацьке походження⁹³. Але у текстах наказів від шляхетства взагалі не міститься рефлексій щодо власного козацького минулого. Воно презентує себе цілком відокремленим від козаків станом. Як зауважив Г. А. Максимович, ситуація була навіть зворотня – судячи з наказів та обставин виборів, саме козаки у цей час заявляли про свої шляхетські права⁹⁴.

Загальний зміст наказів, як зазначалося, детально проаналізовано І. В. Теличенком та З. Когутом. Тож, зупинимось лише на безпосередньо присвячених козакам пунктах. Загалом, козацька проблематика в шляхетських наказах цілком епізодична і присутня лише тією мірою, якою вона стосувалася інтересів шляхетства.

В «історичній частині» наказів – пунктах, присвячених нагадуванню про попередні підтвердження малоросійських привілеїв, походження їх, власне, особливо і не пояснювалося. Повідомлялося лише, що вони були надані ще польськими королями і потім неодно-

⁹² Максимович Г. А. Выборы и указы. – С. 292.

⁹³ Миллер Д. Очерки из истории юридического быта старой Малороссии. Превращение козацкой старшины в дворянство // КС. – 1897. – Январь – С. 1–31; Февраль. – С. 188–220; Март. – С. 351–374; Апрель. – С. 1–47.

⁹⁴ Максимович Г. А. Выборы и указы. – С. 228.

разово підтверджувалися вже російськими царями; козацька служба як причина їх походження зовсім не згадувалася.

Якщо не рахувати випадків, де козаки просто фігурують у переліку інших нижчих станів, наприклад щодо проблеми ревізій та окладу, то шляхетство Малоросії цікавило, головним чином, лише питання можливості придбання козацьких ґрунтів та затвердження права володіння на вже придбані. Така пропозиція міститься у дев'яти наказах⁹⁵. Лише чернігівський та київський накази містили самостійні пункти, що прямо стосувалися козаків.

Шляхетство Київського полку (тобто Козелецького та Остерського повітів), посилаючись на давню практику фіксації кількості козаків у реєстрах, просило чи то визначити їх кількість за результатами останньої ревізії, чи то скласти новий список. Наслідком цих заходів мало бути закриття доступу посполитих до отримання козацького звання «без указу главной команды», бо передбачалося, що право відбувати козацьку службу повинні мати лише особи, що потрапили до нового реєстру, та їх нащадки⁹⁶.

Представники Чернігівського шляхетства, «имея охоту к отправлению государственной службы и к научению делу военному», хоча і вступали на службу до регулярних полків, але зазначали, що часте перебування у віддаленості від домівок було для них певною перешкодою⁹⁷. В Малоросії, натомість, окрім козаків, війська не було. А служба там не задовольняла шляхетство, оскільки командні кадри «по причине беспорядочнаго, не по старшинству и заслугам, но общим выбором и усмотрением властей, произвождения, костнеют в одних чинах; а видя, что незаслуженные похищают пред ними первыя места, приходят в оплошность»⁹⁸. Тож, висувалася пропози-

⁹⁵ Когут З. Російський централізм і українська автономія. – С. 126.

⁹⁶ Наказ Киевскаго шляхетства // Наказы малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в комиссию сочинения уложения // Исторические сведения о Екатерининской Комиссии для сочинения проекта Нового Уложения. Часть VII // СИРИО. – 1889. – Т. 68. – С. 184–185.

⁹⁷ Наказ черниговскаго шляхетства // Наказы малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в комиссию сочинения уложения // КС. – 1888. – Январь-март. – С. 14.

⁹⁸ Там же. – С. 14–15.

ція, щоб «козаки здешние в лучшем и порядочнейшем виде и службе государевой устроены были». Це повинно було мати користь як для держави, через поліпшення бойових якостей військ, так і для самих козаків – «ибо тягостная их служба, часто противу должности военного человека отправляемая, превратится в порядочную, званию их приличную и государству прочнейшую». Шляхетство ж бачило для себе користь від реформи у тому, що з'являлася можливість для служби з перспективами зростання в чинах⁹⁹.

Самі ж козаки, подібно до шляхетства, у наказах не дуже переймалися рефлексіями над власним походженням та статусом. Змістовній стороні їх наказів присвячено дослідження І. В. Теличенка, Г. А. Максимовича та З. Когути. Як видно з цих робіт, всі козацькі накази містили більш-менш подібні вимоги. Тож, вважаю, три з них, що були опубліковані в «Киевской старине», можуть вважатися цілком репрезентативними й для відображення козацької самопрезентації.

Однією з козацьких вимог (містилася у 5 наказах¹⁰⁰) було визнання дворянських (шляхетських) прав всього козацького загалу, що розглядалося як складова частина прав і привілеїв малоросійського населення. Так, у другому пункті наказу¹⁰¹ козаків Чернігівського полку¹⁰² йшлося про те, що цар Алексей Михайлович ще у 1654 р. «пожаловал всех заслуженных козаков честью дворянскою и всеми свободами и преимуществами». Це ж було підтверджено гетьманом Д. Многогрішним, із посиланням на статті Богдана Хмельницького – «кто козак, тот бы волностию козацкою ползовался и честью дворянскою, и чтобы они козаки при том же чину и чести пребывали». Там же згадувалося, що козаків не повинні обтяжувати підводною повинністю та постоем¹⁰³. У подальшому малоросійські

⁹⁹ Там же. – С. 15.

¹⁰⁰ Когут З. Російський централізм і українська автономія. – С. 133.

¹⁰¹ Через втрату першого листа оригіналу, зміст першого пункту невідомий

¹⁰² Г. А. Максимович, вивчивши обставини виборів у Чернігівському полку та листування Румянцева з Єкатеріною II з приводу укладання тамтешнього наказу, як і його зміст, зробив висновок, що наказ цей було складено козаками цілком самостійно і він є вираженням дійсних козацьких прагнень (Див. Максимович Г. А. Выборы и указы. – С. 232).

¹⁰³ Наказ козаків Черниговскаго полка // Наказы малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в комиссию сочинения уложения // КС. – 1888. –

вольності та свободи підтверджувалися і Петром I. Діяли вони до часів гетьмана Д. Апостола; тоді з козаків було виокремлено категорію підпомічників, на яких покладалися консистенські оклади. До них згодом додався ще й рубльовий оклад. Через його сплату зuboжили не тільки підпомічники, але й виборні, які були змушені платити за них. Як наслідок, зазначалося, що козаки «приходят в крайнее разорение, что час от часу и военной службы несть не в состоянии»¹⁰⁴. Тож у імператриці просили, щоб вона «призрела на услуги предков наших и ревность нашу к службе Ея Величества»; та щоб козаки «кроме должностей, к содержанию той службы надлежащих, всяких других податей и повинностей не несли, но при всех выгодах и выслуженной козаками чести дворянской все обще и волностях прежних пребывали»¹⁰⁵.

Дуже подібним до візії чернігівського наказу як за змістом, так і за викладом, є третій пункт наказу козаків Прилуцького полку¹⁰⁶. Він містить більш чітко сформульоване положення щодо необхідності підтвердження козацьких прав та вольностей. Як і свобода промислів у межах Малоросії, вони були необхідні козакам, щоб «они могли себя снабдить к войсковой козачьей службе»¹⁰⁷. Схожим чином, але у дещо відмінній формі, сформулювали цю вимогу і козаки Стародубського полку¹⁰⁸. Загальний зміст першого пункту їх «прошення» стосувався нагадування про попередні та прохання нового підтвердження козацьких привілеїв, які полягали «в вольном избрании старшин, от которых оные и судились; свобода в своих до-

---

Август. – С. 142–143.

¹⁰⁴ Там же. – С. 143–144.

¹⁰⁵ Там же. – С. 144.

¹⁰⁶ Козацький наказ Прилуцького полку, на думку Г. А. Максимовича, не укладався самостійно, він пройшов редагування представниками шляхетства (Див. Максимович Г. А. Выборы и указы. – С. 245).

¹⁰⁷ Наказ козаків Прилуцького полка // КС. – 1888. – Сентябрь. – С. 160.

¹⁰⁸ Як вважав Г. А. Максимович, стародубський полковий наказ було укладено під тиском полковника Ю. В. Хованського. Проаналізувавши також сотенні накази, дослідник з'ясував, що з них не ввійшли до загального деякі антистаршинські пункти. Тож сотенні накази були укладені козаками цілком самостійно, але і загальний наказ, не рахуючи тиску при його укладанні, також в принципі відображав козацькі потреби (Див. Максимович Г. А. Выборы и указы. – С. 235–236; 239–240).

брах, винной промысел и продажа вина, меду, пива и прочих напитков в своих домах по городам и селам; они обязаны к военной только службе, а от податей и прочих должностей были свободны»¹⁰⁹. На додачу до цього козаки просили підтвердити свободу промислів і торгівлі сільськогосподарською сировиною (пенька, мед, олія і т.п.), звільнення вдів з малолітніми дітьми від козацьких повинностей, рівно як і шляхетські права та старшинський суд¹¹⁰.

Наказ чернігівських козаків демонструє також, що вони мали кардинально відмінний від старшинського (шляхетського) погляд на проблему продажу козацьких маєтностей. Третій пункт був присвячений скаргам на старшину, яка практикувала скупівлю (або ж заволодінням в інший спосіб) козацьких ґрунтів та угідь, обернення козаків на підданих та різні інші утиски. Це все було причиною, що «должная от нас Российской Империи служба, из дворов наших отправляемая, нам тягостна». Натомість, за часів польського володарювання, як це слідувало з королівських привілеїв, «козаки отправляли военную службу во всяком благополучии и с легкости затем, что имели под собою довольные как то: пахатные поля, сенокосы, леса, мельницы и всякие угодии»¹¹¹. Відповідно, козаки бажали як заборони всіх зловживань, так і права вільного переходу козаків та підсудків у межах Малоросії, а також продажу земель у середині козацького стану та вільного вибору сотників і сотенної старшини.

Чернігівці необхідністю відбувати військову службу аргументували і скарги на використання козаків у якості робочої сили при створенні засік на кордоні з Польщею, будівництві ростовської фортеці, залучення до підводної повинності «и протчие крестьянские работы»: «по сей причине наша служба, с великою тягостию исполняема, от многих вменяется не в службу военных людей, и вольностям Малороссийским в противность»¹¹². Це призводило до зубожіння козаків. Тому прохалося, щоб «и так от ныняшняго неу-

¹⁰⁹ Прошение козаков Стародубскаго полка // Наказы малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в комиссию сочинения уложения // КС. – 1888. – Август. – С. 152.

¹¹⁰ Там же. – С. 152–153.

¹¹¹ Наказ козаков Черниговскаго полка. – С. 144.

¹¹² Наказ козаков Черниговскаго полка. – С. 146–147.

стройства у лучшем порядке чтоб военные наши труды были полезны отечеству, и при том неотяготительны подводами и работами крестьянскими»¹¹³. Майже аналогічну аргументацію висували у цьому питанні й стародубці: «просим устроить нас в таком порядке, дабы мы в работу, повозки и ни к чему другому употребляемы не были, как к настоящей воинской и Вашему Императорскому Величеству должной службе так, чтобы оная прямо исправною а полезною, без отягощения притом нашего, быть могла»¹¹⁴. Військового побуту козаків стосувався і пункт стародубського «прошення», присвячений необхідності встановлення для козаків грошового, провіантського та фуражного забезпечення під час іноземних походів на рівні з іншими легкокавалерійськими військами. Необхідність цього аргументувалася обтяжливістю утримання себе із власних коштів, тим більше враховуючи велику тривалість походів¹¹⁵.

Отже, судячи з самопрезентації у матеріалах Уложеної Комісії 1767 р., шляхетство вже прямо не асоціювало себе з козацтвом. Козаки ж відчували себе військовою верствою, і саме необхідністю створення сприятливих умов для несення ними воїнської служби вони аргументували прохання підтвердження своїх прав та послаблення податкового тиску. Однак, загалом накази містять небагато рефлексій стосовно статусу їх укладачів. Певно, що у зв'язку з відносною сталістю свого буття козаки в той час просто не мали потреби у таких роздумах.

Варто зауважити, що загалом, подібна самопрезентація відбивається і в інших синхронних текстах лівобережного походження. Так, укладене на три роки раніше за накази «Прошение малороссийскаго шляхетства и старшин, вместе с гетманом, о возстановлении разных старинных прав Малороссии...» (1764 р.), яке, за спостереженнями Т. Литвинової, розвивало виголошену 1763 р. «програму» Г. А. Полетики, багато в чому мало подібний зміст¹¹⁶. Зокрема,

¹¹³ Там же. – С. 147.

¹¹⁴ Прошение козаков Стародубскаго полка // КС. – 1888. – Сентябрь. – С. 155.

¹¹⁵ Там же. – С. 155–156

¹¹⁶ Полетика Г. А. Промова на загальних зборах старшини і чинів в Глухові (1763) // Пам'ятки суспільної думки України (XVIII – перша половина XIX ст.): Хрестоматія. – Д.: 1995. – С. 97–101; Прошение малороссийскаго шляхетства и

шляхетство не вважало себе за представників козацького стану. Але воно просило підтвердження давніх козацьких привілеїв для рядових козаків, що мало виправити їх становище, а саме: обрання гетьманів та старшини, шляхетські права в судочинстві, звільнення від зборів, повинностей та постоїв, вільні промисли та винокуріння, невідкладність російській військовій адміністрації¹¹⁷. Окремим пунктом пропонувалося реформувати військо, розподіливши козаків на піших та кінних, яких мали утримувати представники козацьких родин¹¹⁸. До того ж, піднімалося питання про виплату козакам грошового забезпечення під час закордонних походів, кінним на рівні гусарських, пішим – на рівні піших армійських полків¹¹⁹. Також просили про заборону запису підданих до козацького стану¹²⁰. Як бачимо, положення, про які йшлося у «Прошени...», загалом увійшли потім до змісту як шляхетських, так і козацьких наказів.

«Голос» слобідського козацтва у Комісії

Як уже зазначалося, слобідське козацтво, поряд із козацтвом Степової України, у середині XVIII ст. зазнало значних змін свого буття. 1765 р. полковий устрій Слобожанщини було скасовано, натомість утворено Слобідсько-Українську губернію. Вона поділялася на 5 провінцій, які замінили полки, кожна з яких складалася з 6 комісарств, які замінили сотні. Козаків було переведено до розряду військових обивателів, замість несення служби вони тепер сплачували оклад, а старшина фактично отримала право на дворянський статус. Козачі полки було ліквідовано, замість них у губернії формувалося 5 регулярних гусарських¹²¹. При цьому, за спостереженнями

І. В. Теличенка, слобідське населення доволі помірковано висловили старшин, вместе с гетманом, о возстановлении разных старинных прав Малороссии, поданное Екатерине II-й в 1764 году // Пам'ятки суспільної думки України (XVIII – перша половина XIX ст.): Хрестоматія. – Д., 1995. – С. 134–155.

¹¹⁷ Прошение малороссийскаго шляхетства и старшин, вместе с гетманом... – С. 43–146

¹¹⁸ Там же. – С. 145–146.

¹¹⁹ Там же. – С. 148.

¹²⁰ Там же. – С. 153–154.

¹²¹ Див. Багалій Д. І. Історія Слобідської України. – С. 88, 110; Головинский П. Слободские козацьки полки. – Спб., 1864. – С. 200–205.

ло невдоволення новими порядками, найбільш неприйнятною рисою яких став подушний оклад¹²². Справа зі скликанням через два роки після реформи Комісії для складання нового Уложення дала обивателям-козакам трибуну для висловлення реакції на зміни свого статусу та артикуляції своїх нових потреб – у першу чергу при складанні наказів. Тож, комплекс документів, який стосується презентації слобожан у Комісії може бути використаний у якості джерела, яке демонструє сприйняття соціокультурних змін слобідським козацтвом. Змін, у ході яких козаки і втратили свою назву та статус. І чи не в першу чергу нас тут цікавить саме слобожанське розуміння – розуміння того, що вони втратили.

Історіографічна ситуація стосовно представлення Слобідської України в Законодавчій комісії 1767 р. мало змінилася за останні сто років. 1885 р. в «Киевской старине» було опубліковано роботу Д. І. Багалія «К истории Екатерининской комиссии для составления проекта новаго уложення». В ній історик детально зупинився на обставинах виборів до Комісії та роботі слобожанських депутатів під час засідань Великого зібрання¹²³. В «Історії Слобідської України» (1918 р.) участі населення губернії в Комісії Д. І. Багалій присвятив окремий розділ, в якому доповнив свої попередні спостереження аналізом самих наказів, на той час вже опублікованих у 68-му та 147-му томах СИРИО¹²⁴. Автор послідовно переказав зміст наказів, трактуючи його з виразно народницьких позицій. Як не дивно, на сьогодні ці дві праці є чи не єдиними публікаціями, присвяченими презентації Слобожанщини в Уложенній комісії. Так, у роботах відомих дослідників слобідської історії А. Слюсарського та В. Маслійчука накази до Комісії залучені лише епізодично як ілюстративний матеріал¹²⁵.

¹²² Теличенко И. Протест слободской старшины и козаков против реформы 1765 г. // КС. – 1888. – Январь, февраль, март. – С. 244–270.

¹²³ Багалей Д. И. К истории Екатерининской комиссии для составления проекта Нового Уложения // КС. – 1885. – Сентябрь. – С. 1–30.

¹²⁴ Багалій Д. І. Історія Слобідської України. – С. 112–127.

¹²⁵ Маслійчук В. Д. Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України XVII–XIX ст. – Х., 2007. – С. 40; Слюсарский А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII–XVIII вв. – Х., 1964. – С. 120, 172, 195, 232.

Слобідсько-Українську губернію в Комісії мали представляти по п'ять депутатів від кожного стану (по одному від дворян, міщан та обивателів кожної провінції). З їх 15 наказів у СИРИО опубліковано п'ять дворянських, п'ять міських та два від військових обивателів – Острогозької та Сумської провінцій, а також чолобитні від військових обивателів слобід Святолуцького комісарства Ізюмської провінції та м. Суджі. Святолуцькі чолобитні, очевидно, мали послужити для складання комісарського, а потім і провінційного наказу. Тож, вони демонструють «настрої на місцях». Таким чином, маємо хоча й не повний, але цілком репрезентативний комплекс джерел.

Запропонований російським урядом поділ виборців на три стани у Слобідсько-Українській губернії виявився цілком умовним – враховуючи майже повну відсутність міщан та дворянства. Місцева еліта – полкова старшина, на той час ще не отримала визнання за собою дворянського статусу (прагнення чого вона демонструвала в наказах). Тож «чисте» дворянство на Слобожанщині було представлено вихідцями з Великої Росії та іноземцями, які мали тут маєтки. До складання наказів від дворян долучилися ці обидві групи. Але, як помітив Д. І. Багалій, «силу на виборах взяла абшитована козацька старшина», яка певно і керувала складанням дворянських наказів¹²⁶. Враховуючи це, в даному разі вважаю за можливе вживати для позначення наказів від вищих станів регіону як прикметник «дворянські» – рахуючи, що дворянськими вони мали бути за Положенням про вибори; так і прикметник «старшинські» – з огляду на їх змістовну сутність.

Міським, як цілком слушно зауважив Д. І. Багалій, може вважатися лише харківський наказ – хоча це все ж-таки наказ міщан-обивателів; аналогічну ситуацію можемо відзначити стосовно дворянських наказів, які за своєю сутністю, з огляду на зміст, є фактично старшинськими. Частково має «дворянське звучання» лише сумський наказ, який демонструє занурення в загальноімперські проблеми і не обмежується регіональними справами. Тож, аналізуючи слобожанську реакцію на зміни свого буття, цілком доцільним буде розподілити накази не за формальною становою належністю,

¹²⁶ Багалій Д. І. Історія Слобідської України – С. 116.

а за фактичним змістом. У такому випадку маємо 5 старшинських і 7 обивательських наказів, до яких додається 18 святолуцьких обивательських чолобитних та чолобитна м. Суджі.

При зверненні до слобідських наказів нижчих станів цілком актуальним є питання про ступінь впливу на їх укладання представників влади та місцевої еліти. Загальні зауваження, які можуть бути екстрапольовані й на Слобожанщину, були виказані вище. Конкретні відомості стосовно владного впливу на складання наказів в регіоні навів Д. І. Багалій. Зокрема, за розпорядженням губернатора Є. А. Щербініна з харківського міського наказу було виключено ряд пунктів «неприличных и вредных для губернии»¹²⁷. Іншим прикладом втручання була «межиріцька справа». Під час складання наказу своєму повіреному обивателі Межирічі висунули єдину вимогу – повернення козацької служби та ліквідацію податку на утримання гусарських полків («окладу»). Через дії місцевого комісара Селеховського справа набула великого розголосу і дійшла до губернатора. Останній наказав пояснити, що скасування козацтва є остаточним і внесення до наказу вимог щодо козачої служби та окладу є марним і недоцільним¹²⁸. У свою чергу, можливість старшинського втручання бачимо в великій подібності наказів Охтирської провінції – міського та дворянського (та майже дослівне співпадіння окремих пунктів в інших провінціях). З огляду на це висновок Д. І. Багалія, що «кожний стан викладав про свої потреби, висловлював свої бажання, не вважаючи на інші стани й не знаючи можливо, навіть про те, що вони написали», видається сумнівним¹²⁹. Натомість, коректніше буде екстрапольовати на дану ситуацію висновки Г. А. Максимовича стосовно аналогічного питання щодо малоросійських наказів. Так, кидається в очі майже повна подібність міських та обивательських наказів у Сумській та Ізюмській провінціях. Це може свідчити як про їх єдине авторство, так і про подібність інтересів населення (та одночасно підкреслює недоцільність розподілу наказів на міські та обивательські). Під час засідань Комісії основна полеміка між стар-

¹²⁷ Багалей Д. И. К истории Екатеринославской комиссии. – С. 7.

¹²⁸ Там же. – С. 9.

¹²⁹ Багалій Д. І. Історія Слобідської України – С. 126.

шиною та обивателями розгорнулася стосовно питань земельних володінь старшини¹³⁰. Відзвуки її є і в наказах. Однак відсутність гострої конфронтації між представниками цих двох груп з питань, не включених до наказів, дає підстави не вважати значним вплив з боку старшини на укладення наказів військових обивателів.

Отже, у 1765 р., після ліквідації полкового устрою, формально єдине слобідське козацтво розділилося на старшину-шляхетство (а в перспективі – дворянство) та військових обивателів. Спробуємо визначити, як представники цих двох груп відреагували на втрату козацького статусу.

Дворянські накази як за змістом, так і за риторикою, свідчать про цілком безболісне сприйняття ліквідації полків та козачого устрою загалом. Рефлексії щодо козацького минулого, які містять три накази – харківський, острогозький та ізюмський, стосуються вірної служби, яка визнається як основа походження особливих козацьких майнових прав і привілеїв. Слобожанці наголошували на своїй давній лояльності до трону – привілеї вони отримали

за разныя предкам Вашего Императорского Величества службы, как обороною российских границ от набегов Ногайских, Крымских татар и других кочевавших варваров, так, будучи с пользою употребляемыми в действие противу неприятелей российского государства, за отличные и храбрые их поступки, равно как при всех колебаниях изменами чрез злыя затеи и произвождения известными в главных изменниками и бунтовщиками: Выговского, Брюховецкого, Булавина и Мазепы с околичными под владением российским состоящими народами за соблюдением сим слободским народом навсегда доброй верности и истинно-подданического к предкам Вашего Императорского Величества¹³¹.

Відповідно, автори наказів просили в черговий раз ці привілеї підтвердити¹³².

¹³⁰ Багалеї Д. І. К истории Екатерининской комиссии. – С. 25.

¹³¹ Наказ и челобиття Острогжских дворян и владельцев // Исторические сведения о Екатерининской Комиссии для сочинения проекта Нового Уложения. Часть VII // СИРИО. – 1889. – Т. 68. – С. 290.

¹³² Наказ Ахтырских дворян и владельцев // Исторические сведения о Екатерининской Комиссии для сочинения проекта Нового Уложения. Часть VII //

Козацьке минуле залучалося також як аргумент для вирішення іншої проблеми – підтвердження дворянського статусу. Так чи інакше, в наказах підкреслювалася споконвічність шляхетського звання старшини. Оповідуючи історію вірної служби своїх предків, харків'яни представляли їх як здавна вищий стан, оскільки при переході на слобідське поселення вони нібито покинули власні родові маєтності та виводили з собою посполитих; про те ж саме йдеться і в острогозькому наказі¹³³. Далі всіх в оповіді про споконвічність свого шляхетського статусу пішли ізюмці. Вони вважали достатнім доказом шляхетства старшин вибір їх поспільством на посади від сотника до полковника, «потому что тогда ж от вышедших с тех же наций поселян не инако, как по знанию их природного благородства или шляхетства, от них избираемы были»¹³⁴. Отже, вони бажали підтвердження відставній та діючій старшині шляхетського звання, а також зрівняння в правах з прибалтійським шляхетством. Надання офіцерських рангів відставній старшині просили й острогожці¹³⁵. Інше положення трьох наказів (харківського, сумського та ізюмського) також стосувалося відставної старшини та офіцерів. Вимагалось не залучати їх «в разныя посылки и дела», ще й на власному забезпеченні. У разі ж залучення до справ ізюмці пропонували виплачувати згідно чинів польове жалування¹³⁶.

Втім, більшість пунктів наказів стосувалося майнових прав дворянства. Пов'язаним з козацьким минулим для старшини було

СИРИО. – СПб., 1889. – Т. 68. – С. 258; Наказ и челобитья Острогожских дворян и владельцев. – С. 290–292; Наказ Сумских дворян и помещиков // Исторические сведения о Екатерининской Комиссии для сочинения проекта Нового Уложения. Часть VII // СИРИО. – 1889. – Т. 68. – С. 277.

¹³³ Наказ и челобитье Харьковскаго дворянства // Исторические сведения о Екатерининской Комиссии для сочинения проекта Нового Уложения. Часть VII // СИРИО. – 1889. – Т. 68. – С. 262; Наказ и челобитья Острогожских дворян и владельцев. – С. 292.

¹³⁴ Наказ и челобитья Изюмских офицеров, старшин и владельцев // Исторические сведения о Екатерининской Комиссии для сочинения проекта Нового Уложения. Часть VII // СИРИО. – 1889. – Т. 68. – С. 309.

¹³⁵ Наказ и челобитья Острогожских дворян и владельцев. – С. 288.

¹³⁶ Наказ и челобитье Харьковскаго дворянства. – С. 269–270; Наказ и челобитья Изюмских офицеров, старшин и владельцев. – С. 319–320; Наказ Сумских дворян и помещиков. – С. 282.

питання захисту прав на земельні володіння. Охтирська старшина просила про підтвердження власності на земельні угіддя, «коими без крепостей бесспорно владеем»¹³⁷. Острогозьке дворянство теж торкалося порядку землеволодіння, який мав змінитися у зв'язку з розщепленням формально єдиного до того козацького стану на дворянство та військових обивателів. При майбутньому генеральному межуванні представники еліти бажали зберегти звичний порядок, міряючи землі по округах та урочищах, «не меряя и не полагаю оных в четверти и десятины»¹³⁸. В ізюмців заперечення викликали ініціативи уряду щодо реквізиції надлишкових земель. Тому окремий розділ їхнього наказу було присвячено розлогову викладу порядку місцевого землекористування, головною метою якого було доведення відсутності будь-яких надлишків землі¹³⁹.

Сутність всіх цих положень у наказах вичерпно пояснив Д. І. Багалій: «На территории слободских полков, кроме частной земельной собственности, принадлежавшей старшине и простым козакам ея, были обширныя пространства земель общественных... с низведением козаков в податное состояние, земли эти отмеживывались от земель частных для распределения их между войсковыми обывателями и обложения налогом». Тож, обивателі були зацікавлені в збереженні максимально можливої кількості громадських угідь. У свою чергу, «старшина издавна захватывала как общественныя, так и частныя земли рядовых козаков... Теперь бывшей старшине и бывшему козачеству пришлось свести окончательно земельные счеты, ибо все участки, на которые не было крепостей и которые не могли быть признаны личною собственностью, подлежали безповоротной отмежевке к общественным землям так называемых теперь войсковых обывателей»¹⁴⁰.

Всі інші проблеми та пропозиції не мали стосунку до нещодавнього козацького минулого, але при цьому їх виклад в наказах за обсягом перевищував «козацькі пункти». З господарських питань

¹³⁷ Наказ Ахтырских дворян и владельцев. – С. 257.

¹³⁸ Наказ и челобитья Острогских дворян и владельцев. – С. 296–298.

¹³⁹ Наказ и челобитья Изюмских офицеров, старшин и владельцев. – С. 317–319.

¹⁴⁰ Багалей Д. И. К истории Екатерининской комиссии для составления проекта Нового Уложения. – С. 19–20.

поміщиків непокоїла в першу чергу заборона переходу підданих та регламентація відносин з найманими робітниками. Актуальним для дворян, втім як і для всього слобідського населення, було розквартирування по губернії регулярних військ; непокоїли їх і труднощі з реалізацією права вільного винокуріння та придбанням солі. Згадувалися і питання, які стосувалися окремих місцевих справ. Так, харків'яни прагнули повернення до Харківського уезду (sic!) містечка Нові Водолаги, яке в свій час було узятє під Українську лінію, і компенсацію забраних під неї земель¹⁴¹. Сумчан непокоїли обладнання із землею навколо Білополя. Місто ще 1704 р. було передано Сумському полку, проте це не заважало деяким путивльським «підприємцям» продавати землі довкола нього. Відповідно, вимагалося заборонити такі дії¹⁴².

Крім того, дворянство, цілком закономірно, показало, що воно є «вищим станом», згадавши в наказах не тільки про матеріальні, а й про культурні потреби. Культурно-освітні запити охтирського дворянства стосувалися реформи Харківського колегіуму (примітно, що самих харків'ян це не цікавило). Пропонувалося ввести класи французької та німецької мов, математики, геометрії малювання, а також артилерії, інженерної справи та геодезії. В колегіум мали приймати дітей місцевого дворянства, фінансування передбачалося з місцевих зборів¹⁴³. Сумське дворянство, натомість, пропонувало запровадити у себе в місті два училища – для дворян і різночинців¹⁴⁴.

Абсолютну більшість обивательського населення губернії хвилювало в першу чергу збереження козацьких пільг та привілеїв, хоча б і після втрати козацького статусу. Свідченням цього є та обставина, що в цілому ряді наказів слобід Святолуцького комісарства це було фактично єдиною вимогою¹⁴⁵. Сформульоване по-різному, це положення наказів має однакову сутність – нагадування про до-

¹⁴¹ Наказ и челобитье Харьковского дворянства. – С. 264–265.

¹⁴² Наказ Сумских дворян и помещиков. – С. 283–284.

¹⁴³ Наказ Ахтырских дворян и владельцев. – С. 257.

¹⁴⁴ Наказ Сумских дворян и помещиков. – С. 276–277.

¹⁴⁵ Наказы войсковых слобод Святолуцкого комиссарства Изюмской провинции // Материалы Екатерининской Законодательной Комиссии. Часть XIV // СИРИО. – 1915. – Т. 147. – С. 58–63.

бровільність виходу на слобідське поселення й віддану там службу, отримані за це права та прохання їх підтвердження. Наприклад, жителі Охтирки змалювали таку картину минулого: слобідські полки були заселені по царським указам «в самой граничности от крымской и ногайской сторон на диких отведенных и отмежеванных землях призванными из за-днепровских мест вольными людьми для защиты великороссийских городов», на які в ті часи безборонно нападали вороги. Полки зайняли під своє розміщення землі та різні угіддя, які їм і були пожалувані за службу. Одночасно «велено служит им полковую службу без жалования, а вместо того всякими промыслами промышлять, вино курить и шинковать, мельницами, рыбными ловлями и всякими угоды владеть вечно безоборочно и беспошлено»¹⁴⁶. Після цього викладалася історія підтвердження цих прав у попередні правління і нагадувалося про їх збереження при утворенні губернії. Втім, з охтирського наказу залишається незрозумілим, для чого подана така довга історія про права, якщо вони були в черговий раз підтвержені 1765 р. Це питання прояснив наказ мешканців Сум. Тамтешні городяни зазначили, що, хоча права й були підтвержені, провінційна канцелярія проводила опис шинків, млинів, котлів та лавок і вимагала даних про річні прибутки з них, чим «подает сомнение к положенню всего оного в оклад», тим більше що винокуріння вже і так заборонили в період з травня по жовтень¹⁴⁷. Правда, якщо замислитися, аргументація обивателів про необхідність збереження пільг видається дещо алогічною – якщо вони були фактично платнею за службу, то зі скасуванням козачої служби мали би бути скасованими й пільги.

У цілому, з текстів наказів складається враження, що слобожани більш-менш спокійно змирилися зі своїм новим статусом та іншими новаціями. Сам факт введення в оклад відмітили ізюмці (в двох наказах – міському та обивательському), городяни м. Суджі

¹⁴⁶ Наказ от жителей г. Ахтырки // Материалы Екатерининской Законодательной Комиссии. Часть XIV // СИРИО. – 1915. – Т. 147. – С. 6.

¹⁴⁷ Наказ от жителей г. Сум // Материалы Екатерининской Законодательной Комиссии. Часть XIV // СИРИО. – 1915. – Т. 147. – С. 35–36.

та мешканці слобод – Кабаньяго¹⁴⁸, Святовой Лучки, Моловатки та Редковки (їх чолобитні містять ідентичні пункти, за винятком пункту про сіль, відсутнього у чолобитних трьох останніх слобід), Сенкова, Прістенки і Гороховатки (їх накази повністю ідентичні) і Ямпола. Щоправда, не слід забувати про прецедент «увещеванія» Є. А. Щербініним межирічан. Тож не виключеним був адміністративний тиск і при складанні інших наказів. Разом з тим, обивателів, здається, не так обурило сам оклад, як його надмірно велика сума: «Оный оклад собирается с нас с немалою и несносною обидою и отягощением, с чего могут многие имущественные обнищать, а неимущественные вступят в безпристанная чужия работы» – скаржилися япмольці¹⁴⁹.

Створення гусарських полків на базі козацьких також не викликало значного обурення в наказах. Суто з військового боку, за висновками С. Лишко, такі заходи в цілому позитивно позначилися на бойових якостях слобожанських підрозділів. До того ж «державна значною мірою перебрала на себе всі проблеми матеріально-технічного і фінансового забезпечення українських полків»¹⁵⁰. Разом з тим, як видно на прикладі Охтирського полку, нова служба зачепила далеко не кожного: з усіх 1227 козаків необхідні для гусара антропометричні данні (зріст не менше 2-х аршин 6-ти вершків) мали лише 378 осіб¹⁵¹. У подальшому полки мали щорічно за потребою поповнюватися військовими обивателями, справа постачання яких покладалася на губернську владу. Термін служби передбачався в 15 років, з подальшим звільненням від окладу¹⁵².

¹⁴⁸ Українізований варіант назви поселення вживається у формі «Кабанне», з 1972 р. воно було перейменоване на Красноріченське. У даному тексті вважаю за можливе використовувати сучасне Комісії написання.

¹⁴⁹ Наказы войсковых слобод Святолуцкаго комиссарства Изюмской провинции. – С. 69.

¹⁵⁰ Лишко С. В. Формування і розвиток полків Слобідської України в другій половині XVII–XVIII ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Черкаси, 2010. – С. 14–15.

¹⁵¹ История Ахтырского полка / Сост. ген.-майор В. А. Потто и шт.-ротмистр С. И. Одинцов I. – СПб., 1902. – Т. 2: 1765–1769 г. – С. 6.

¹⁵² Об учреждении из Слободских полков пяти полевых Гусарских, о комплектовании и содержании оных. 3 марта 1765 г. – Высочайше утвержденный доклад Воинской Комиссии // ПСЗ. – Т. XLIII. – Ч. 1: Книга штатов. – Отделение первое. – СПб., 1830. – С. 98.

За твердженням Д. І. Багалія, слобожани «дуже вороже» поставилися до перетворення козацьких полків на гусарські. Ненависть до останніх переносилася навіть на родичів-гусарів:

І старшина, й нарід відносилися до цієї реформи дуже вороже: нарід дивився на нових гусар, котрих треба було йому вистачати, як на чужих, з ненавистю. Про се свідчив сам Щербінін, коли писав, що нових гусар кривдили не тільки місцеві урядники, але навіть власні їх батьки і брати, котрі не дозволяли їх жінкам та дітям мати участь у володінню загальними землями, лісами і усякими угодами, а деякі виганяли їх із своїх хат, не даючи їм ніякого прожитку. Щербінін видав приказ, щоб у подвір'я гусар постою не становили, жінок з семейств не проганяли, тих, у кого залишилися діти, відбутками не нищили¹⁵³.

З праці Д. І. Багалія подібна візія «перекочувала» в узагальнюючі та популярні роботи. Кажучи про ненависть до гусарів, історик близько до тексту переказав слова губернатора, але трохи змістив наголос. Як видно зі спостережень самого Є. А. Щербініна, мова у даному випадку йшла швидше про окремі намагання виключити гусарів із володіння загальнонародиною власністю:

Во время проездов моих для осмотра полков в разных Слободской губернии войсковых местах доходили ко мне словесные жалобы, что со взятыми в гусарскую службу из козачьего звания гусарами, нетокмо земские их управители поступали без всякаго призрения, ставили в домах их безочередные постой, а с малолетних их детей, при раскладке податей, взыскивали непомерную пропорцию; но и собственные их гусарские отцы и братья о женах и детях их не имели никакого попечения, не дозволяли им под разными предлогами иметь участие во владении нераздельных их земель, лесов и других угодий; а некоторые и со всем высылали их из своих домов, принуждая их искать собственного себе пропитания, и тем их гусарских жен с малолетними детьми довели до крайней бедности¹⁵⁴.

¹⁵³ Багалій Д. І. Історія Слобідської України. – С. 86–87.

¹⁵⁴ Головинский П. Слободские козацьки полки. – С. 206.

Причини подібних дій, гадаю, не варто прямо пов'язувати з «ідеологічним» несприйняттям нової гусарської служби. Цей епізод відбиває швидше реалії тогочасних слобожанських родинно-майнових відносин. Гусари та їх сім'ї за своїм статусом відносно обивателів були вже «чужими», не належними до свого стану. Відповідно, вони виключалися із права на загальностанову власність; на них, «чужих», намагалися максимально перенести й тягар повинностей.

У наказах думки з приводу гусарської служби розділилися діаметрально. Про своє цілковите задоволення колишньою козакою службою згадали лише «на місцях»: мешканці слобід Кабаньяго, Святової Лучки, Моловатки та Редковки, а також Сенкова, Пристенка та Гороховатки, які, замість сплати окладу, мали «охотное желание быть на таком основании как предкам нашим грамотами жалованными казачья служба учреждена была и оную несть без жалования, только с одних вольностей»¹⁵⁵. У той же час острогожці (в наказі від провінції) навпаки, висловили свою цілковиту згоду з приводу скасування полків, вважаючи за «первейший долг» принести імператриці подяку за її «высокоматерныя монаршия к нам щедроты и за избавление нас от неумеренной во время бывших слободских полков в казачьей службе тягости и всеконечного от того разорения, а за приведение вновь службою и окладом в прочное и безтягостное состояние»¹⁵⁶. Голос задоволення скасуванням козачої служби та реформами місцевого управління прозвучав і «знизу» – в спільній чолобитній від семи слобод Куп'янського комісарства¹⁵⁷.

До претензій, пов'язаних з гусарією, можна віднести лише вимоги мешканців Ізюму, Охтирки та слобод Кабаньяго, Святової Лучки, Моловатки та Редковки стосовно виплати компенсації за забраних на формування гусарських полків коней та амуніцію, що належали козакам¹⁵⁸. Крім цих вимог, до «гусарського питання»

¹⁵⁵ Наказы войсковых слобод Святолуцкаго коммисарства. – С. 57.

¹⁵⁶ Наказ от шести коммисарств Острогожской провинции // Материалы Екатерининской Законодательной Комиссии. Часть XIV // СИРИО. – 1915. – Т. 147. – С. 86.

¹⁵⁷ Наказы войсковых слобод Святолуцкаго коммисарства. – С. 71.

¹⁵⁸ Наказ от жителей г. Ахтырки. – С. 17; 81. Наказ от жителей г. Изюма // Материалы Екатерининской Законодательной Комиссии. Часть XIV. // СИРИО. – 1915. –

звернулися лише острогожці (у двох наказах), які пропонували змінити порядок комплектації полків, передавши справу постачання рекрутів громаді, й направляти їх на службу лише до Острогозького гусарського полку; у випадку ж втечі зі служби гусара замінити його в полку не членом родини, а особою на вибір громади¹⁵⁹.

З обивательського ракурсу загальногубернські проблеми отримали дещо відмінне від дворянського висвітлення, хоча сам перелік їх був майже ідентичним – клопоти з постоем військ, реалізацією права вільного куріння та продажу спиртних напоїв, питання повинностей та тарифів.

Різноманітний характер мали в обивателів проблеми з землеволодінням. Накази зафіксували їх позицію у «боротьбі за общинні землі»: охтирці включили пункти про передачу угідь навколо міста у володіння обивателів та вилучення у поміщиків «надлишкових» земель, право на які не підтвержене документами; сумчани просили відмежувати міські ліси, якими заволоділи поміщики¹⁶⁰. Ряд пунктів містив положення та пропозиції, що торкалися статусу та прав військових обивателів. Автори двох сумських наказів пропонували записати до їх складу відставних сотників та підпрапорних, які не отримали дворянство та користувалися місцевими привілеями, і заборонити купівлю ґрунтів та винокуріння особам духовного стану¹⁶¹. Одночасно серед необхідних заходів автори двох сумських та охтирського наказу бачили дозвіл на купівлю обивателями один в одного земель та інших угідь¹⁶². До обивателів сумчани (в провінційному наказі) пропонували зарахувати також «живущих в под-

---

Т. 147. – С. 4; Наказы войсковых слобод Святолуцкаго комиссарства. – С. 56, 58, 63–64.

¹⁵⁹ Наказ от жителей г. Острогожска и челобитныя // Материалы Екатерининской Законодательной Комиссии. Часть XIV // СИРИО. – 1915. – Т. 147. – С. 45–46; Наказ от шести комиссарств Острогожской провинции. – С. 87. Див. також Головинский П. Слободские козацькі полки. – С. 207.

¹⁶⁰ Наказ от жителей г. Ахтырки. – С. 7–9; Наказ от жителей г. Сум. – С. 38.

¹⁶¹ Наказ от жителей г. Сум. – С. 38; Наказы от воинских слобод Сумской провинции // Материалы Екатерининской Законодательной Комиссии. Часть XIV // СИРИО. – 1915. – Т. 147. – С. 78.

¹⁶² Наказ от жителей г. Ахтырки. – С. 15; Наказ от жителей г. Сум. – С. 36; Наказы от воинских слобод Сумской провинции. – С. 78.

данстве за разными помещики, которые имеют свои жилые дворы и грунта, как лесныя дачи, хутора, сенные покосы, так лавки и винное курение»¹⁶³. З інших проблем обивателі торкнулися питань торгівлі та купецтва, а також судочинства. На відміну від дворян губернії, обивателі не зачіпали культурно-освітніх питань.

Отже, складається враження, що козащина слобожанами сприймалася як цілком пройдений етап – про неї згадувалося навіть не у всіх наказах та лише щоб пояснити походження привілеїв. Імовірно, причиною такої «неуваги» до недавнього минулого було те, що новий лад у губернії в цілому задовольняв населення. Тому й не помітно ніякої сильної ностальгії за старим, козацьким устроєм. Старшина основні зусилля направляла на формальне отримання дворянського звання та повну інтеграцію до імперської системи. Обивателі теж доволі безболісно сприйняли новий статус, майже не продемонструвавши бажання повернення старих порядків, а лише прагнення більш комфортно прилаштуватися до нових.

Позиції козацтва Степової України

Створення у 1764 р. Новоросійської губернії, до якої, серед інших земель, увійшли південні частини Миргородського і Полтавського полків та Новослобідський полк, кардинальним чином позначилося на житті тамтешнього козацтва. Нове утворення мало військовий характер, адміністративно поділяючись на поселені гусарські та пікінерські полки. На чолі губернії стояв Головний Командир, у полках як військову так і цивільну владу мали полковники¹⁶⁴.

Новослобідський козачий полк було засновано 1753 р. у межах річки Дніпра та Південного Бугу. Центром його була фортеця Св. Єлизавети. Саме утворення постало як результат колонізації Задніпровських місць людністю з Гетьманщини та Слобожанщини, яка розгорнулася ще з середини 1740-х рр. Статус цього полку при-

¹⁶³ Наказы от воинских слобод Сумской провинции. – С. 78–79

¹⁶⁴ Див. Полонська-Василенко Н. До історії першої Новоросійської губернії (1764–1774) // Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. – Мюнхен, 1967. – Т. 2. – С. 32–34.

близно відповідав статусу полків Слобожанщини¹⁶⁵. У 1764 р. його було реорганізовано у Єлісаветградський поселений пікінерський полк, який увійшов до Єлісаветградської провінції Новоросійської губернії. Полкова старшина отримувала офіцерські звання, козаки ж за бажанням оберталися на пікінерів, військових обивателів або ж переходили до податних станів. Умови служби загалом нагадували козацькі. Пікінери мали утримувати себе за власний рахунок та за рахунок приписаних до них військових обивателів (які за статусом наближалися до козацьких підпомічників), для чого їм надавалися земельні угіддя. Зброєю та спорядженням вони мали також забезпечуватися самостійно. У мирний час пікінери перебували без грошового утримання та з власним забезпеченням провіантом і фуражем, виділення коштів на які передбачалося лише в зимовий період. Також мало надаватися казенне сукно на мундири¹⁶⁶. Але новопосталі пікінери виказували невдоволення новим ладом. Схоже, через те, що відтепер у їхнє життя щільно входили військова дисципліна, навчання, муштра. Інакше кажучи – пікінери були хоч й поселеним, але регулярним військом.

На перепідпорядкованих від Малоросії землях робилися аналогічні кроки щодо ліквідації тамтешнього сотенного устрою й вербунку з козаків пікінерів¹⁶⁷. На місцях, при цьому, виконавці вдавалися до численних «перегинів» – козаків «заганяли» у пікінери тиском, а то й прямим фізичним впливом¹⁶⁸.

У 1767 р. у невдоволених нововведеннями козаків з'явилася слухна нагода «висловитися про наболіле» в наказах до Комісії по складанню Нового Уложення. Тексти козацьких наказів, разом з іншими документами, що відбивають участь населення Степової України у виборах та роботі Законодавчої комісії, частково були опубліковані у 147-му томі СИРИО. У 2008 р. Н. Сурева здійснила

¹⁶⁵ Про історію полку див. Дідик С. С. Новослобідський козацький полк (1753–1764 рр.): дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2009.

¹⁶⁶ Дідик С. С. Новослобідський козацький полк (1753–1764 рр.). – С. 98–105.

¹⁶⁷ Миллер Д. Пікінерія // КС. – 1899. – Декабрь. – С. 307–310.

¹⁶⁸ Вирський Д. До історії Дніпровського пікінерського полку (1764 – 1784) // Красзнавство. – 2012. – Ч. 1 (78). – С. 139–145; Миллер Д. Пікінерія; Полонська-Василенко Н. До історії першої Новоросійської губернії (1764–1774).

публікацію максимально повного доступного на сьогодні джерельного комплексу з цього питання. Дослідниця забезпечила її ґрунтовною передмовою, в якій висвітлила як історіографічну традицію використання цих документів, так і особливості презентації регіону в роботі Комісії¹⁶⁹.

Представництву козаків Степової України у Комісії присвячені також праці А. А. Скальковського та А. В. Фроловського, в яких детально розкрито обставини обрання та участі в засіданнях Комісії запорозьких депутатів. К. Г. Гуслистий та Н. Д. Полонська-Василенко матеріали наказів залучили лише для опису опору козаків «пікінерії»¹⁷⁰. У розвідці С. Дідика висвітлено участь населення ліквідованого Новослобідського полку в роботі Комісії¹⁷¹. Однак без детальної уваги дослідників залишився зміст наказів мешканців містечок Лівобережжя, втім важко визнати «заїждженими дослідниками» й накази представників Єлисаветградської провінції та Запорозької Січі.

Слід зазначити, що козацтво Степової України – доволі умовне визначення. Сюди, наслідуючи історіографічну традицію, віднесено різні групи козацького (чи такого, що визнавало себе козаками) населення, яке мешкало на територіях, які увійшли до складу Новоросійської губернії, а також запорожців. У Законодавчій комісії ці козаки були представлені трьома окремими групами. Першу склали депутати від Війська Запорозького П. Головатий та М. Скапа, яких забезпечили одним наказом. До другої групи відносимо мешканців Єлисаветградської провінції. Наказ пікінерів Єлисаветградського

¹⁶⁹ Сурева Н. В. Передмова // Степова Україна у Законодавчій комісії 1767 року. – Запоріжжя, 2008. – С. I–XXIII.

¹⁷⁰ Гуслистий К. Г. З історії класової боротьби в Степовій Україні в 60–70-х рр. XVIII ст. – Х., 1933; Полонська-Василенко Н. До історії першої Новоросійської губернії (1764–1774). – С. 44–45; Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. Извлечена из собственного запорожского архива. – О., 1841; Флоровский А. В. Депутаты Войска Запорожского в Законодательной комиссии 1767 г. // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1912. – Т. 30. – С. 327–377.

¹⁷¹ Дідик С. С. Діяльність депутатів від Єлисаветградської провінції у Законодавчій комісії 1767 р. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2010. – Вип. XXIX. – С. 23–27.

полку отримав депутат М. Моренець, від поселян провінції наказ було вручено С. Морозу. Мешканці дванадцяти сотенних містечок, переданих до складу Дніпровського пікінерного полку Єкатерининської провінції (Беліков, Китайгородка, Кишеньки, Кобеляки, Маячка, Нехвороща, Орел, Переволочна, Соколкі, Новий Санжаров, Старий Санжаров, Царичанка¹⁷²) обрали депутатом сокільського козака Т. Тимченка й надали йому окремі чолобитні. Жителі Кременчука та слободи Власівка на власний розсуд, всупереч положенням про вибори, обрали депутатом П. Денісова. На відміну від Слобожанщини та Лівобережжя, місцеві офіцерські або дворянські накази за походженням або змістом жодною мірою не є наказами колишньої козацької старшини.

Серед трьох груп південноукраїнського козацтва найбільших змін зазнали новопосталі пікінери Єлисаветградської провінції, головною вимогою яких було повернення до козацького стану. Саме про це «просили у монаршей власті» пікінери Єлисаветградського полку. Що ж мали на увазі пікінери під «козацкістю»? У наказі вони коротко подали історію про те, яким саме чином козаки перетворилися на пікінерів. По виході в «здешние заднепровские места» козаки мешкали тут до 1753 р., коли ці землі були передані під Нову Сербію. Після цього майбутніх пікінерів було переведено на слобідське поселення. На новому місці засновано Слобідський козацький полк і «общественною з дворами козацью службу как предки наши, так и мы от себя справляли нерегулярно»¹⁷³. У 1764 р. полк було перетворено на пікінерський, але козаки заявили, що «пикинерами быть и именоваться не желаем». Натомість автори наказу бажали, подібно до своїх предків, «по-прежнему от сел с дворами козацью службу нерегулярно без жалования и мундира отправляют и именоваться козаками»¹⁷⁴.

¹⁷² Сьогодні назви – Білики, Китайгород, Кишеньки, Кобеляки, Маячка, Нехвороща, Орлик (село перенесене у зв'язку з затопленням при створенні Дніпродзержинського водосховища), Переволочна, Правобережна Соколка, Нові Санжари, Старі Санжари, Царичанка відповідно. В тексті тут і далі подаю назви цих поселень у сучасному Комісії варіанті написання.

¹⁷³ Наказ пікінерів Єлисаветградського пікінерного полку депутату пікінеру Максиму Моренцю // Степова Україна у Законодавчій комісії 1767 року. – С. 18.

¹⁷⁴ Там само. – С. 18.

Майже ідентичні вимоги містить і наказ Семену Морозу від повірених військовопоселенців і осадчих слобід Єлисаветградського пікінерного полку та Чорного і Жовтого гусарських полків. Першою у ньому серед «нужд и недостатков» військовопоселенців Єлисаветградського пікінерського полку йшла заява про бажання, як і раніше, відбувати нерегулярну козацю службу, «с дачею как и протчим военнотружашим потребной части сенокосной и пахотной земли», тобто на тих же умовах, що і в Новослобідському козацькому полку¹⁷⁵. Поселяни слободи Онуфріївка Жовтого гусарського полку «охотно желали», на тих же умовах, що й елисаветградці, «как прежде... исправляли службу козацьою с дворов своих нерегулярно и именовались козаками» відбувати її й зараз, якщо буде засновано козацький полк¹⁷⁶. Подібно й вихідці з польських володінь, які мешкали на землях Чорного та Жовтого гусарських полків, зазначили, що у разі заснування козацького полку, «по обвыклости нашей к тому, и мы по желанию нашему в тот полк казачий определены были»¹⁷⁷. У той же час «волоской и других нацей люди», розселені по ротах двох гусарських полків, очевидно, ні про яке козацтво і не чули, а тільки мали «ревность служить обще с протчими в здешних гусарских полках военнотружашими». Відповідно, вони прохали зарахувати їх на службу з наданням орних та сінокісних угідь¹⁷⁸.

Знаменно, що, окрім положення про повернення на козацьку службу, ці два накази містили лише прохання про відвід сінокісних та орних земель і про доступ до лісових угідь Чорного та Жовтого гусарських полків. Окрім цього, елисаветградці просили ще про відміну у кордонах полку зборів на горілку, млини, худобу та дьоготь¹⁷⁹.

¹⁷⁵ Наказ повірених від військовопоселенців і осадчих слобід Жовтого та Чорного гусарських і Єлисаветградського пікінерного полків депутату поселенцю Семену Тимофійовичу Морозу // Степова Україна у Законодавчій комісії 1767 року. – С. 19–20.

¹⁷⁶ Наказ повірених від військовопоселенців і осадчих слобід Жовтого та Чорного гусарських і Єлисаветградського пікінерного полків. – С. 20.

¹⁷⁷ Там само. – С. 20.

¹⁷⁸ Там само. – С. 21.

¹⁷⁹ Наказ пікінерів Єлисаветградського пікінерного полку депутату пікінеру Максиму Моренцю. – С. 18; Наказ повірених від військовопоселенців і осадчих слобід Жовтого та Чорного гусарських і Єлисаветградського пікінерного полків. – С. 20.

Тож, поновлення свого козацького статусу пікінери бачили найвизначнішою потребою, що затьмарювала всі інші. Козацький статус, у розумінні авторів наказів, передбачав в першу чергу несення нерегулярної військової служби. Звертає на себе увагу формулювання бажання: не тільки отримати статус козаків, але й іменуватися козаками.

Власне бачення «козацькості» мали офіцери Єлисаветградського пікінерного полку. В наказі, даному підполковнику Василю Міхалче, вони стверджували, що «исправности никакой от рядовых к службе ея величеству не предвидится, и многие рядовые склонность имеют служить козаками, а не пикинерами, не для чего, как только для развратного своего житья и большаго своевольства»¹⁸⁰. Очевидно, що така реакція була наслідком конфлікту між рядовими й командуванням полку, і пов'язана якраз із переходом до «регулярності».

Примітним можна назвати співвідношення «радикальності» вимог у наказі С. Морозу – від поновлення козацького статусу, чого хотіли пікінери, через висловлення поселянами бажання перебувати на козацькій службі, але тільки у разі заснування полку та прохання надання козацького звання вихідцями з польських володінь – до цілковитої згоди «волозької нації людей» служити в гусарах. Зазначу, що з усіх мешканців Степової України козацтво було єдиною верствою, яка вимагала повернення старих порядків. Інші ж – дворянство, купецтво, поселенці, не зазнавши особливих змін свого життєвого устрою, вимагали не повернення до старих, а поліпшення існуючих порядків.

Населення сотенних містечок, які увійшли до складу Новоросійської губернії, на відміну від елисаветградців, ще не було обернено на пікінерів. Спробам запису в пікінери чинився опір, про який детально писав Д. Міллер¹⁸¹. І хоча імператриця своїм указом 1765 р. проголошувала збереження звичаїв, вольностей та землеволодіння для колишніх мешканців Малоросії, чолобитні козаків містять в першу чергу положення про повернення звичних порядків.

¹⁸⁰ Наказ штаб- та обер-офіцерів Єлисаветградського пікінерного полку депутату підполковнику Василю Міхалче // Степова Україна у Законодавчій комісії 1767 року. – Запоріжжя, 2008. – С. 5.

¹⁸¹ Міллер Д. Пікинерия.

Мешканці сотенних містечок написали свої накази в формі чолобитних, склавши їх більш-менш за однією схемою. Після вступної частини йшло нагадування про те, що козаки «пользовались теми своими шляхетскими привилегиями и преимуществами как в судебных расправах, так и во владении природными своими добрами, землями и угодиями»¹⁸². У деяких чолобитних їх автори викладали власне розуміння сутності козацької служби. Так, козаки м. Белікова, перелічивши привілеї, за якими «мы и все наши добра... от всех налогов и опустошений свободны», зазначили, що саме це було основою того, що вони «достодолжнейшую службу казачью и всякие другие повинности... отправляли до сего времени»¹⁸³. Подібне бачення мали і козаки м. Нові Сонжари, зазначивши, що «онье предки наши грунтами своими... по древним займищам, по куплям, и по наследию, и по другим сделкам доставшимся, владели и користовались спокойно, и с того службу императорскому всероссийскому престолу по всеприсяжной своей должности отбывали»¹⁸⁴.

Козацькі привілеї та права уряд неодноразово підтверджував та обіцяв не порушувати, в тому числі й при передачі сотенних містечок Полтавського полку до складу Єкатерининської провінції. Але, тим не менше, «малороссийские узаконения и преимущества переменять начато, как в судебных расправах, так и в других порядках»¹⁸⁵. Потім козаки подавали виклад нововведень та вимог щодо їх скасування.

¹⁸² Чолобитна старшин і козаків Китайгородської слободи імператриці Катерині II у зв'язку з маніфестом 14 грудня 1766 р. про вибори депутатів до Законодавчої комісії та складання наказів // Степова Україна у Законодавчій комісії 1767 року. – С. 125.

¹⁸³ Чолобитна виборних козаків і підпомічників м. Белікова Дніпровського пікінерного полку імператриці Катерині II у зв'язку з маніфестом 14 грудня 1766 р. про вибори депутатів до Законодавчої комісії та складання наказів // Степова Україна у Законодавчій комісії 1767 року. – С. 34.

¹⁸⁴ Чолобитна старшин і козаків м. Нових Сенжар Дніпровського пікінерного полку імператриці Катерині II у зв'язку з маніфестом 14 грудня 1766 р. про вибори депутатів до Законодавчої комісії та складання наказів // Степова Україна у Законодавчій комісії 1767 року. – С. 79–80.

¹⁸⁵ Чолобитна козаків м. Маячки імператриці Катерині II у зв'язку з маніфестом 14 грудня 1766 р. про вибори депутатів до Законодавчої комісії та складання наказів // Степова Україна у Законодавчій комісії 1767 року. – С. 122.

Загальною була скарга на різноманітні збори, яких не було в межах Малоросії, але вони стали актуальними в умовах переїждпорядкування до Катерининської провінції. Скарги на це містяться у всіх 13 наказах (чолобитних). Претензії описані в більш-менш однакових виразах. Наприклад, мешканці Нових Сонжар відмічали, що по імператорським указам 1723 і 1755 рр. у Малоросії були відмінені внутрішні збори й мита на господарську діяльність. У той же час «ныне в Новороссийской губернии учреждены сборы вновь с мельниц, от колес, что на плотинах..., от ветряных с мельницы..., от вышинкованой куфы горилки..., с вышинкованого ведра..., с каждого за куфу с продавца..., также с продажи имений, лошадей и рогатого скота». Причому за ухиляння від сплати або ж несвоєчасну сплату штраф було встановлено у десятикратному розмірі. Як заявляли новосонджарці, з того їм, «яко... с того промысла своего службу вашему императорскому величеству отбываем и себе пропитание и снабдение получаем, следует обида и отягощение», оскільки в «поришительных пунктах», даних гетьману Д. П. Апостолу 1728 р., було «повелено» без іменного імператорського указу ніяких зборів на малоросійський народ не накладати. Відповідно, прохали вищезазначені збори «всемилоостливийше снять»¹⁸⁶.

З подібною однотайністю в наказах згадано про збереження звичних прав та судочинства, чого бажали жителі десяти містечок. Мешканці Кобеляк зазначили, що нині «суд и расправы производятся не по нашим малороссийским правам», причому вже й не своїми старшинами, «но от учережденных пикинерных офицеров». Прохали вони, щоб «в расправах во всех порядках против прежних наших обычаев малороссийским правом и от своих прежняго звания старшин судились»¹⁸⁷. Жителі інших міст нагадували не просто про звичні, а про шляхетські козацькі права: «Прежде все малороссийские казаки равно и с старшиною и другими чинами в расправах своих судимы были одним шляхетским по статуту правом». Тож

¹⁸⁶ Чолобитна старшин і козаків м. Нових Сенжар. – С. 80–81.

¹⁸⁷ Чолобитна козаків м. Кобеляки Дніпровського пікінерного полку імператриці Катерині II у зв'язку з маніфестом 14 грудня 1766 р. про вибори депутатів до Законодавчої комісії та складання наказів // Степова Україна у Законодавчій комісії 1767 року. – С. 40–41.

новосонжарці просили «и впредь козаков у старшины употреблять и в шляхетстве по правам и привилегиям числится»¹⁸⁸. Подібне положення міститься, з тими чи іншими варіаціями, й у семи інших козацьких чолобитних¹⁸⁹.

Городяни містечок Белікова, Кобеляк, Нових Сонжар, Старих Сонжар, Кременчука та слободи Власівка в своїх чолобитних, хоча і в різний спосіб, відреагували на перетворення їх сотенних міст на ротні. Для козаків і підпомічників Белікова факт, що «старое наше сотенное местечко... переименовано ротую и нас, выборных козак и подпомошников в ту роту зачислено», був знаменний через те, що «о неподвижном нами теми собственными нашими землями и другими угодьями предстоит нам страх, чтобы в случае и мы не лишились оных»¹⁹⁰. Козаки Кобеляк не так явно артикулювали думки про матеріальне і просто констатували щодо перейменування: «против прежняго казачьего обычая предвидим отменности»¹⁹¹. Для новосонжарців той факт, що їх містечко названо ротую, був значимим в першу чергу через те, що над сотенною старшиною у всіх

¹⁸⁸ Чолобитна старшин і козаків м. Нових Сенжар. – С. 81–82.

¹⁸⁹ Из чолобитної старшин і козаків м. Кишеньки імператриці Катерині II у зв'язку з маніфестом 14 грудня 1766 р. про вибори депутатів до Законодавчої комісії та складання наказів // Степова Україна у Законодавчій комісії 1767 року. – С. 90–91; Чолобитна жителів Переволоченської роти Дніпровського пікінерного полку імператриці Катерині II у зв'язку з маніфестом 14 грудня 1766 р. про вибори депутатів до Законодавчої комісії та складання наказів // Степова Україна у Законодавчій комісії 1767 року. – С. 138–140; Чолобитна козаків і посполитих містечка Орла імператриці Катерині II у зв'язку з маніфестом 14 грудня 1766 р. про вибори депутатів до Законодавчої комісії та складання наказів // Степова Україна у Законодавчій комісії 1767 року. – С. 140–143; Чолобитна козаків м. Маячки; Чолобитна козаків м. Нехвороща імператриці Катерині II у зв'язку з маніфестом 14 грудня 1766 р. про вибори депутатів до Законодавчої комісії та складання наказів // Степова Україна у Законодавчій комісії 1767 року. – С. 100–106; Чолобитна старшин і козаків м. Соколків імператриці Катерині II у зв'язку з маніфестом 14 грудня 1766 р. про вибори депутатів до Законодавчої комісії та складання наказів // Степова Україна у Законодавчій комісії 1767 року. – С. 84–89; Чолобитна старшин, козаків і священників м. Старого Санжарова імператриці Катерині II у зв'язку з маніфестом 14 грудня 1766 р. про вибори депутатів до Законодавчої комісії та складання наказів // Степова Україна у Законодавчій комісії 1767 року. – С. 92–98.

¹⁹⁰ Чолобитна виборних козаків і підпомічників м. Белікова. – С. 34–35.

¹⁹¹ Чолобитна козаків м. Кобеляки. – С. 40.

цивільних, військових та судових справах «от онаго Днепровскаго полку поручено первенство определенному зауряд-офицеру», який заважає сотенним старшинам, оскільки «в расправах нас против обычаев наших делает нам помешательство, и с того следует нам обида»¹⁹². На це ж скаржилися і мешканці Старого Санжарова¹⁹³.

Жителі Кременчука та Власівки, окрім перетворення сотенних міст на роти, відреагували в наказі й на інші зміни: перетворення сотників і сотенної старшини в ротмістрів і ротних офіцерів та перейменування сотенних канцелярій на ротні правління¹⁹⁴. Вони ж скаржилися й на утиски з боку командування Дніпровського пікінерного полку за небажання вступати на пікінерську службу.

Втім, якщо судити за кількістю згадок (7), більшу занепокоєність, ніж перейменування сотень, викликали в козаків ревізії, які також сприймалися як спроба змінити звичний устрій. І якщо жителі м. Маячка тільки констатували, що «ныне же как нас самих, так и жен наших, и детей, и всяких людей мужеска и женскаго пола, до малейшего младенца, переписывают по душам»¹⁹⁵, то мешканці Переволочної пояснили причини свого занепокоєння, заявивши, після скарг на введені збори, що «сверх того поежемесячно народ обоего полу души описываются, с чего воображается нам всечасный страх, дабы мы не доведены в небывалый над нами подушный оклад и рекрутский набор»¹⁹⁶.

З великою однастайністю козаки вимагали й грошей за коней, волів і вози, які було взято в армію під час війн з Пруссією та Ту-

---

¹⁹² За нормами тогочасної російської мови, згідно «Опыта российского сословника» Д. І. Фонвізіна, «обида есть вред, приключаемый чести или имуществу. Притеснение есть недопущение пользоваться правом своим» (Див. Фонвизин Д. И. Опыт Российского сословника // Фонвизин Д. И. Собрание сочинений в двух томах. – М.-Л., 1959. – Т. 1 – С. 224.

¹⁹³ Чолобитна старшин і козаків м. Нових Сенжар. – С. 80; Чолобитна старшин, козаків і священників м. Старого Санжарова. – С. 93.

¹⁹⁴ Наказ жителів м. Кременчука та слободи Власовки Дніпровського пікінерного полку депутату значковому товарищу Павлу Денісову // Степова Україна у Законодавчій комісії 1767 року. – С. 156.

¹⁹⁵ Чолобитна козаків м. Маячки. – С. 122.

¹⁹⁶ Чолобитна жителів Переволоченської роти. – С. 138–140.

реччиною «не на малую сумму, впредь до заплаты»¹⁹⁷. Вимоги щодо цього містяться у десяти наказах/чолобитних. Іншим проханням, яке вважали за актуальне укладачі шістьох наказів, була відміна або зниження мита на імпорт солі.

Для жителів міст, через землі яких пройшла Українська лінія, важливим було питання про повернення в їх користування зайнятих під неї і під пікінерські полки земель та угідь (7). Інші нововведення були не такими «глобальними» і торкалися вже окремих населених пунктів. Так, мешканці м. Орел скаржилися на запорозьких козаків, які спочатку наїжджали та «взимали со скота усилованые поборы», а в 1764 р. зайняли орельські хутори «и тамо оставшихся козаков присвоив с землями» обклали повинностями та зборами. Орельчан же не допускають там до «пахания хлеба и пастьбы скота», завдавши при тому «частыми наездами... немилосердные побои»¹⁹⁸. Мешканці Беліків просили пересилити «грузинцев», яких уряд за рік до того вивів туди з Криму. Лунала й вимога повернути в козацьке користування чотири лимани біля Нехворощі, відновити звичний порядок лісокористування тощо¹⁹⁹.

Загальною ж реакцією козаків сотенних міст на зміни можна вважати їх вимогу, яка містилася в десяти чолобитних і полягала в «присовокуплении нас с потомками нашими и всеми тут будущими малороссийской нации землями и угоды по-прежнему к Малой России и о подтверждении упомянутых наших прав и привелеев к ненарушиму оных содержанию»²⁰⁰. Мешканці Кременчука, окрім повернення під юрисдикцію Малоросійської колегії, просили про відбування «заобыклой козачей служби» в Миргородському полку²⁰¹.

¹⁹⁷ Чолобитна старшин і козаків м. Соколків. – С. 87.

¹⁹⁸ Чолобитна козаків і посполитих містечка Орла. – С. 141.

¹⁹⁹ Із чолобитної старшин і козаків м. Кишеньки. – С. 90; Чолобитна виборних козаків і підпомічників м. Беліков. – С. 37; Чолобитна козаків м. Нехвороща. – С. 102–103.

²⁰⁰ Чолобитна старшин і козаків Царичанської слободи імператриці Катерині II у зв'язку з маніфестом 14 грудня 1766 р. про вибори депутатів до Законодавчої комісії та складання наказів // Степова Україна у Законодавчій комісії 1767 року. – С. 118–119.

²⁰¹ Наказ жителів м. Кременчука та слободи Власовки. – С. 157.

Отже, козаки – мешканці сотенних міст сприйняли зміни середини XVIII ст. повністю негативно. Причини цього є доволі очевидними: втрата прав і привілеїв, погіршення матеріального стану. Бажаним варіантом виходу з такої ситуації бачилося повернення до складу Малоросії.

Військо Запорозьке значних перетворень у середині XVIII ст. не зазнало. Тож у його наказі бачимо не так реакцію на соціокультурні зміни, як побажання щодо кращого устрою своїх земель. Серед таких, окрім підтвердження попередніх прав і привілеїв, домінують вимоги майнового характеру – повернути забрані у Війська ще під Новосербію та фортецю св. Єлисавети землі й вивести звідти пікінерів та балканських поселенців, дозволивши натомість оселятися там одруженим запорожцям; вивести військові команди з редутив, ретраншементів та фортеці св. Єлисавети, адже «с оных команд от некоторых разнообразные обиды и разорения, а от прочих и смертоубийства причиняются»; теж саме стосувалося й інших російських підрозділів на території Війська. Запорожці переймалися і ліквідацією мит та дозволом на вивіз срібної монети²⁰².

«Подлинное известие» про те, що на землях Війська Запорозького уряд збирався оселити розкольників, а в Малоросію «выводят иноверцев и селют», викликало рішучі протести Війська, аргументовані як його статутом, який не передбачав поселення на його території не-православних, так і тим, що «иноверцы, а паче раскольники, своими ухищрениями в здешних простолюдинах в веру могут вредить». Більше того, «раскольники как народ к умервщлению, пограблению людей приобвыкли, тем и здесь промышлять начнут». Відповідно, в імператриці просили про вивід розкольників «в другие, во внутрь ея императорского величества земли»²⁰³. Але очевидним є, що запорожці переймалися не так питаннями віри та можливим погіршенням криміногенної ситуації, як перспективою виділення їхніх земель для цієї категорії новопоселенців.

²⁰² Наказ Війська Запорозького Низового депутатам військовому судді Павлу Головатому та курінному отаману Мойсею Скапі // Степова Україна у Законодавчій комісії 1767 року. – С. 167–173.

²⁰³ Там само. – С. 172.

З десяти пунктів свого наказу окремим запорожці вважали за потрібне просити «провоз вина и пржаного и наливного на ягоды на собственное их употребление всемилоствивейше дозволить» для кошового отамана чи старшин, які вирушали до Москви або Санкт-Петербурга за жалуванням чи за іншими потребами²⁰⁴. Очевидно, алкогольні напої займали неабияке місце в побуті запорозької старшини, оскільки цей пункт було включено до наказу поряд з куди більш «глобальними» питаннями.

Таким чином, порівняння текстів наказів всіх груп українського козацького населення, які брали участь у роботі Комісії по складанню нового Уложення 1767 р., засвідчує однакове розуміння ними козацького статусу. Бути козаком означало відбувати іррегулярну воїнську службу за умов права вільного землеволодіння та користування ще рядом пільг та привілеїв, які розглядалися як основа для матеріального забезпечення служби.

Основною причиною невдоволення екс-козацького населення зміною свого статусу можна вважати бажання зберегти всі майнові права. Його рівень прямо залежав від нових умов життя козаків. Відповідно, найбільше незадоволення виказували мешканці ліквідованого Новослобідського полку та південних сотень Гетьманщини, слобожани ж більше переймалися поліпшенням нового ладу, ніж поверненням до старого. Основні уявлення козаків щодо поліпшення свого статусу стосувалися відновлення козацької служби, під якою розумілося відбування нерегулярних військових повинностей за умови вільного землеволодіння; відновлення й підтвердження шляхетських прав та попереднього статусу своїх земель – передача їх назад у відання Малоросійської колегії.

Накази представників лівобережної старшини засвідчують її небажання пов'язувати своє походження чи сучасний статус з козацькою минувиною, з огляду на уявлення про своє споконвічне шляхетство. Подібну позицію відбивають і накази слобідської старшини, хоча в них основою походження привілеїв таки визналася саме військова служба. Якщо екстраполюватися від сучасного

²⁰⁴ Там само. – С. 171.

сприйняття, яке вже майже на рівні підсвідомості пропонує поняття «козацька старшина», то причини цього є очевидними. Для представника шляхетства у середині XVIII ст. асоціювати себе та своє походження з козаками означало б принижувати свій статус у становій ієрархії; аналогічно якби козак асоціював би себе з посполитим. Отже, станом на 1767 р. старшина хоча й була «козацькою» за службовим становищем, до козацтва вона вже себе не відносила.

II. МАЛОРОСІЙСЬКІ КОЗАКИ В УЯВЛЕННЯХ СУЧАСНИКІВ

Козацтво в якості військової спільноти припинило своє існування на Лівобережжі після указу від 28 червня 1783 р. Згідно нього козацькі полки були обернені на регулярні армійські, названі наступного року карабінерськими. Втім ці полки довго не проіснували. Більше десяти років уряд, очевидно, ще був у шуканнях нової форми організації військової служби для малоросійських козаків. Врешті-решт, ці шукання завершилися тим, що 1 грудня 1797 р. з козаків було вперше взято рекрутів²⁰⁵. Після цього уряд час від часу змінював їм умови адміністрування й оподаткування, організовував переселення на Кубань чи в новоросійські степи, збирав з них кінні ополчення. Але при цьому малоросійські козаки вели вже цілком мирне життя поселян, на умовах, дуже подібних до умов буття державних селян. Разом з тим, в них залишалися ще деякі рештки давніх козацьких прав, зокрема право на винокуріння; в армію їх брали на 15, а не на 25 років і т. п. Втім, реформи 1860-х рр. практично нівелювали грані між різними групами державних селян. Наприкінці XIX ст., за спостереженнями М. С. Стороженка, відмінності вже не були помітні:

По своему семейному и общественному быту козаки ничем не отличаются от крестьян – входят в состав аналогичных с крестьянскими козачьих сельских обществ, управляются по одним и тем-же законам о сельском состоянии и, живя в перемежку с крестьянами, постоянно вступают с ними в родственные связи, обращая таким образом козачек в крестьянок и наоборот²⁰⁶.

---

²⁰⁵ Див. Путро А. И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века. – С. 93; Н. С. [Стороженко Н. В.] К истории малороссийских козаков в конце XVIII и в начале XIX века. – Апрель. – С. 151–155.

²⁰⁶ Н. С. [Стороженко Н. В.] К истории малороссийских козаков в конце XVIII и в начале XIX века. – Апрель. – С. 124.

За підрахунками Т. Лазанської, станом на 1811 р. державні селяни складали 51% всього загалу сільського населення Полтавської та 45% Чернігівської губернії. На 1813 р. доля козаків серед державних селян цих губерній становила 83% і 71% відповідно²⁰⁷.

Втративши козацький статус (переставши відбувати іррегулярну військову службу), лівобережні козаки зберегли ім'я та залишки станових прав. У зв'язку з цим постає питання, наскільки успадковане ім'я впливало на сприйняття сучасниками цих реформованих, мирних козаків-землеробів, і чи взагалі усвідомлювалася тяглість між козаками Гетьманщини і цією групою. Джерела, які допомагають відшукати відповіді на ці питання, загалом презентують два ракурси – «віддалений» демонструє, як козаків сприймали представники великоросійського соціуму, «близький» відбиває реакції земляків-малоросіян. Завдяки цьому можливо зафіксувати як уявлення про козаків загалом, так і виявити найбільш характерні риси, що оприявнювалися при «близькому спостереженні».

Від вояка до поселянина: трансформація лівобережного козацтва очима сучасників

Група малоросійських козаків у сучасній уяві має доволі двозначне становище. Вже саме збереження козацького імені дало підстави дивитися на їхнє існування у XIX ст. як на продовження козацького буття. Разом з тим, їхній статус та побут переконує, що фактично це вже була сільська землеробська група населення.

Коріння цієї візії можна спробувати відшукати, визначивши, як відбулася в уяві сучасників межа двох – воїнського та землеробського – етапів існування лівобережного козацтва, чим вони зумовлювали їх зміну.

Фіксацію трансформації лівобережного козацтва в уяві сучасників дозволяють простежити описово-статистичні твори кінця XVIII – початку XIX ст. Це праці М. І. Арандаренка, І.-Г. Георгі, Л. М. Максимовіча, Я. М. Марковича, О. Ф. Шафонського.

²⁰⁷ Лазанская Т. И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы. – С. 10, 12.

В «Черниговского наместничества топографическом описании» О. Ф. Шафонського²⁰⁸, укладеному 1786 р., при описі Малоросії загалом, зазначено, що мешканці її поділялися на п'ять станів: шляхетство, духівництво, різночинців, міщан та поселян або ж землеробів. Останні в свою чергу поділялися на «козаков или для военной службы определенных людей» та «посполитых, или мужиков, или крестьян, короне и шляхетству принадлежащих»²⁰⁹. За більш детальними відомостями автор робив відсилку до параграфу, в якому описувалося походження козаків та Запорозька Січ²¹⁰. Дослівно своє формулювання щодо козаків О. Ф. Шафонський повторив і при зазначенні станів мешканців Чернігівського намісництва²¹¹. Як бачимо, вже за три роки по скасуванню полків для О. Ф. Шафонського малоросійські козаки є лише групою землеробського населення, хоча він й наголошував на їхньому зв'язку з військовою службою.

Зміни, які відбувалися в житті лівобережних козаків у 1780–1790-ті рр., зафіксував й М. І. Антоновський²¹². Він був автором відомостей про козаків, які доповнювали російський переклад четвертого тому «Описания всех народов» І.-Г. Георгі, виданого 1799 р. (цензуру книга пройшла ще у жовтні 1797 р.). Щодо сприйняття М. І. Антоновським козацького буття, вельми показовою є вже сама назва розділу: «Малороссийские козаки (бывшие)». І хоча розділ присвячено безпосередньо козакам, показовим також можна вважати те, опис в ньому історії Малоросії та малоросіян в цілому.

²⁰⁸ Опанас Філімонович Шафонський (1740–1811) був сином сосницького сотника. Здобув освіту у Галенському, Лейденському та Страсбурзькому університетах (право, філософія та медицина). Після цього працював у Росії на різних посадах у якості медика, з 1782 р. служив у Малоросії на судових посадах, був Генеральним суддею.

²⁰⁹ Шафонський А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим Малыя России, из частей коей оно наместничество составлено. – К., 1851. – С. 36–37.

²¹⁰ Там же. – С. 50–53.

²¹¹ Там же. – С. 180.

²¹² Михайло Іванович Антоновський (1759–1816) походив зі шляхетського роду м. Борзни. Навчався у Київській духовній академії, потім у Московському університеті. Служив у Адміралтейській колегії, у 1796 р. був призначений бібліотекарем Імператорської публічної бібліотеки. Вів активну журналістську роботу.

Укладаючи історичну частину розділу, М. І. Антоновський послуговувався в першу чергу компілятивним методом, як це було загалом характерно для історичних творів кінця XVIII ст. Втім, подані на початку міркування щодо давньої слов'янської історії виглядають цілком оригінальною авторською творчістю. Як зазначає І. Дзира, основну частину історичних відомостей М. І. Антоновський подав за «Краткой летописью Малыя России» В. Г. Рубана²¹³, інформація з якої доповнювалася з інших праць, зокрема робіт Й.-Х. Енгеля²¹⁴. На думку історіографа, твір В. Г. Рубана було повністю вміщено до «Нового и полного географического словаря», виданого 1788 р. Л. М. Максимовичем²¹⁵. Одночасно дослідник зазначає, що, «розповідаючи про події XIV – першої половини XVII ст., [Антоновський] ретельно дотримується тексту праці В. Г. Рубана, хоч у ряді випадків змінює або доповнює інформацію останнього. З-поміж українських істориків XVIII ст. лише ці два автори нумерують козацьких гетьманів і битви українців з поляками»²¹⁶.

Однак ці спостереження потребують певної корекції. Текст статі «Малороссия» з третьої частини словника Л. М. Максимовича, дійсно, був написаний на основі твору В. Г. Рубана, але містив і деякі відмінності. Найбільш примітним є різний порядок гетьманів. У літописі В. Г. Рубана подано таку послідовність 1. Пренцлав Ланцкоронский – 2. Димитрий Вишневецкий – 3. Евстафий Ружинский – 4. Венжик Хмелницкий – 5. Свирговский – 6. Богданко – 7. Подкова – 8. Шах – 9. Скалозуб²¹⁷. У Л. М. Максимовича ж

²¹³ Втім, Василь Григорович Рубан має бути визнаним швидше редактором, ніж автором твору. Як він сам зазначив у передмові, літопис, що охоплює період з 1506 по 1734 р. було доповнено відомостями по 1776 р. київським полковником Олександром Андрійовичем Безбородьком, «мужем в знании Отчественной Истории изведенным и способностию к Деесписанию одаренным достаточно». Він же – майбутній світліший князь та канцлер Російської імперії. (Див. Рубан В. Г. Предисловие от издателя // Рубан В. Г. Краткая летопись Малыя России с 1506 по 1776 год. – С. 1).

²¹⁴ Дзира І. Я. Козацьке літописання 30-х – 80-х рр. XVIII ст. – С. 361–384.

²¹⁵ Там само. – С. 361.

²¹⁶ Там само. – С. 366.

²¹⁷ Рубан В. Г. Краткая летопись Малыя России с 1506 по 1776 год, с изъяснением настоящего образа тамошняго правления, и с приобщением списка преждебывших гетманов, генеральных старшин, полковников и иерархов; також землеописания, с

цей список містить суттєві відмінності: 1. Пренцлав Ланцкоронський – 2. Евстафий, или Остафий Дашкевич – 4. Венжик (или Венцеслав) Хмельницкий²¹⁸ – 5. Дмитрий Вишневецкий – 6. Сверговский – 7. Богдан Рожинский – 8. Подкова – 9. Шах – 10. Скалозуб²¹⁹. У розділі «Описания всех народов» порядок гетьманів вже такий: 1. Ландскронский – 2. Евстафий Дашкевич – 3. Венжик или Венцеслав Хмельницкий – 4. Дмитрий Вишневецкий – 5. Сверговский – 6. Подкова – 7. Шах – 8. Скалозуб²²⁰.

Як бачимо, список гетьманів, поданий у М. І. Антоновського, як за написанням прізвищ, так і за послідовністю є більш близьким переліку «Нового и полного географического словаря», ніж до «Летописи» В. Г. Рубана. Разом з тим, зауважені І. Дзирою відмінності тексту «Описания» відносно книги В. Г. Рубана²²¹ не фіксуються в словнику Л. М. Максимовіча, текст якого в цих місцях співпадає з рубанівським. Ці спостереження дозволяють стверджувати, що М. І. Антоновський базував свій твір не безпосередньо на праці В. Г. Рубана у виданні 1777 р., а на якійсь пізнішій версії цього тексту, що була використана в словнику Л. М. Максимовіча.

Такий джерелознавчий екскурс дозволяє повніше зрозуміти специфіку презентацію сюжету щодо трансформації козацького стану, наведеного М. І. Антоновським. Історію його в «Описании» подано за текстом з літопису В. Г. Рубана через посередництво версії, використаної Л. М. Максимовічем. Майже дослівно за текстом «Изъявления настоящего образа правления Малыя России», напи-

---

показанием городов, рек, монастырей, церквей, числа людей, известий о почтах и других нужных сведений. – СПб., 1777. – С. 3–9.

²¹⁸ Збій нумерації у самому словнику

²¹⁹ [Максимович Л. М.] Новый и полный географический словарь Российского государства. – СПб., 1788. – Ч. III: Л–Н. – С. 55–57.

²²⁰ Георги И-Г. Описание всех в Российском государстве обитающих народов, также их житейских обрядов, вер, обыкновений, жилищ, одежд и прочих достопамятностей. – СПб., 1799. – Часть четвертая. О народах монгольских, об армянах, грузинах, индийцах, поляках и владычествующих россиянах с описанием всех именованной казаков, также история о Малой России и купно о Курляндии и Литве. – С. 237–238.

²²¹ Див., наприклад, Дзира І. Я. Козацьке літописання 30-х – 80-х рр. XVIII ст. – С. 367.

саного О. А. Безбородьком та опублікованого у літопису В. Г. Рубана²²², подавалися відомості про становий устрій населення краю. Згідно цього викладу, в Малоросії було п'ять верств населення: духовенство, шляхетство, козаки, міщани та посполиті або селяни (крестьяне). Козаки отримали велику кількість прав та привілеїв ще від польського уряду, а посягання на них і було причиною багатьох повстань. Ще більше козацькі вольності були поширені, коли «сие храброе и мужественное воинство» перейшло під владу російського царя. На той час вони включали право вибору гетьмана, сотників та полковників; підлеглість суду лише від власних старшин; свободу промислів, особливо винокуріння; штрафи в суді за безчестя та інші образи були однакові зі шляхетськими²²³.

Видаючи твір у 1777 р., О. А. Безбородько з В. Г. Рубаном звісно що не знали, як зміниться козацьке життя у близькому майбутньому. У 1788 р. Л. М. Максимовіч вже міг описати проміжний етап цих змін. У його словнику було продовжено безбородьківський текст; подальші зміни станового устрою козаків визначено наступним чином: у 1782 р., разом зі створенням намісництв, всі верстви, за винятком козаків, отримали як загальноросійські права і переваги, так і загальноросійські повинності, «Козаки же приняли новый вид, составил из себя по новому повелению регулярные карабинерные полки». Після переліку їх назв було зазначено, що разом з утворенням з економічних селян гренадерським полком вони підпорядковувалися генерал-губернатору П. А. Румянцеву-Задунайському²²⁴.

²²² [Безбородько А. А.] Изъявление настоящего образа правления Малыя России // Рубан В. Г. Краткая летопись Малыя России с 1506 по 1776 год. – СПб., 1777. – I–LX с.

²²³ [Максимович Л. М.] Новый и полный географический словарь Российского государства. – Ч. III: Л–Н. – С. 156–157; [Безбородько А. А.] Изъявление настоящего образа правления. – С. XXIV–XVI.

²²⁴ [Максимович Л. М.] Новый и полный географический словарь Российского государства. – Ч. III: Л–Н. – С. 159.

Порівн. цей опис із викладом А. І. Ригельмана: він навів наказ Єкатеріни II від 28. 07. 1783 про утворення 10 карабінерських полків, після чого також перелічив їх назви і зазначив що вони мали «и впредь Козаками с тех бывших полков комплектовались». Наступний абзац являв собою висновок: «и так, за сим Козацкое звание осталось только тем Козакам, которые остаются жительством в домах своих» (див. Ригельман А. Летописное повествование о Малой России и ее народе

М. І. Антоновський, готуючи видання у середині 1790-х рр., мав змогу далі скоригувати та доповнити ці відомості з недавньої історії Малоросії. Повторюючи майже дослівно текст про зміни після утворення намісництв, він не згадував уже про поширення поряд з правами загальноросійських «тягот» на малоросійські стани. Козаки ж «преображены в новый, устроенный и соответственный цели общего блага Отечества вид, состава, по Высочайшему соизволению из себя регулярные карабинерные пяти эскадронные полки»²²⁵. Після цього автор відмітив зміни, що відбулися в устрої цих полків, як і утворення нових: «полки сии комплектуются Малороссийскими бывшими Козаками, из селений по полках разписанных» і утримуються за рахунок зборів з козаків. У такому вигляді ці частини в останню війну з турками та під час приборкання польських безладів «храбрость и мужество древнее свое... ежели не вшще, то конечно не менее, как древле и всегда, показали пред Светом»²²⁶. За часів Павла I частина з карабінерських полків була обернена на гусарські та кірасирські. Цими відомостями М. І. Антоновський завершив виклад останніх подій з історії Лівобережної України. Як бачимо, для М. І. Антоновського козаки стали «бувшими» після реформ 1782 р., відповідно, їх існування пов'язувалося з особливим військовим устроєм Малоросії.

В етнографічній частині розділу козаки вже зовсім не фігурують. Наводячи інформацію про сучасне йому населення краю, М. І. Антоновський подав свідчення щодо його кількості за результатами четвертої ревізії (1781–1783 рр.), перелічивши такі групи: міщани, купці, селяни економічні, казенні, поміщицькі та інші; не окладне населення та до двадцяти тисяч регулярного війська²²⁷ і категорії, що не увійшли до ревізії²²⁸. Втім, відсутність тут козаків можна пояснити дотриманням формулярів ревізії. Але, козаки не фі-

---

и козаках вообще, отколь и из какого народа оные происхождение свое имеют, и по каким случаям они ныне при своих местах обитают... – М., 1847. – Ч. IV. – С. 53).

²²⁵ Георги И-Г. Описание всех в Российском государстве обитающих народов. – Часть четвертая. – С. 337.

²²⁶ Там же. – С. 338.

²²⁷ Втім, формуляри ревізії могли й не містити категорії козаків

²²⁸ Там же. – С. 340.

гурують і при описі звичаїв краю. Там, наприклад, при зображенні особливостей одягу як окремі категорії відмічаються дворяни, міщани та купці й селяни²²⁹. Схоже, козаки вже розсіяні серед трьох останніх груп.

Роком раніше появи четвертого тому праці І.-Г. Георгі, у 1798 р., було видано «Записки о Малороссии, ея жителях и произведениях» Я. М. Марковича²³⁰. Цей невеликий за обсягом твір планувався автором як перша частина видання зводу знань з історії, географії та етнографії краю²³¹. Втім, даному задуму не судилося бути реалізованим.

У розділі, присвяченому устрою Малоросії, Я. М. Маркович подав опис станів населення. За його версією, воно поділялося на чотири класи: дворян, міщан, козаків та селян (мужиків). Автор коротко виклав версії походження козаків, відзначивши як найбільш імовірну утворення їх з малоросіян, які на чолі з Дашкевичем обороняли свій край від татар. Цим воїнам польський король Сигізмунд I надав Трахтемирів, а Стефан Баторій – землі по обидва боки Дніпра, а до того ж «привел их в хорошую дисциплину и определил им жалование». Як вважав Я. М. Маркович, саме з цих козаків пішли «українцы, составлявшие прежде малороссийское войско. Остаток онаго суть нынешние козаки, но они уже не воины, а сельские жители. Они пользуются особыми правами, не состоят в крестьянстве²³² и могут торговать вином». Автор зазначив, що, не зважаючи на процес переселення козаків в Новоросію, їх залишилося багато і в Малоросії, де вони «живут отдельно или вместе с крестьянами»²³³. Таким чином, «Записки» Я. М. Марковича фіксують проміжний етап сприйняття

²²⁹ Там же. – С. 342–343.

²³⁰ Яків Михайлович Маркович (1776–1804) походив з пирятинського шляхетського роду. Навчався у московському пансіоні, згодом служив в Петербурзі перекладачем в Іноземній колегії.

²³¹ Лазаревский А. М. Прежние изыскатели малорусской старины: Яков Михайлович Маркович // КС. – 1894. – Декабрь. – С. 361.

²³² Під «крестьянством» розуміється кріпосний стан, а не селянство загалом. (Про конотації цього слова та його вживання наприкінці XVIII – на початку XIX ст. на Лівобережній Україні див. Литвинова Т. Ф. «Поміщицька правда». – С. 283–290).

²³³ Маркович Я. Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях. – СПб., 1798. – Ч. 1. – С. 38–40.

станової еволюції козаків – вони ще не розчинилися серед селян, але вже й не воїни, а сільські мешканці з особливими правами.

Приблизно таке ж сприйняття статусу козаків зафіксоване в «Словаре малорусской старины» В. Я. Ломиковського, укладеному 1808 р., як це довів В. Кравченко, на основі «Нового словотолкователя» Н. Яновського²³⁴. У статті «Козак» укладач зазначив, що це національний малоросійській воїн, саме з цих козаків походять всі інші. Він навів різні версії щодо походження назви та коротко подав відомості про озброєння і спорядження козаків. Після цього В. Я. Ломиковський відзначив, що «козаки малороссийские в царствование Екатерины II упразднены, некоторые преобразованы в регулярные полки, а прочие остались на законах статутowych, но на праве государственных поселян, и обложены сорокаалтынным окладом с души»²³⁵. Як бачимо, таке формулювання загалом відображає як тогочасне, так і сучасне сприйняття реформи – козаки одночасно «упразднены» та «остались».

У «Записках о Полтавской губернии» М. І. Арандаренка²³⁶, укладених 1846 р., обернення козаків з воїнського буття на землеробське визначалося вже іншою датою. Сам твір за колом сюжетів не вельми відрізняється від описів українських земель кінця XVIII – початку XIX ст. Автор помістив розлогий екскурс про минуле краю, велику увагу приділивши історії козаків. Втім, цей виклад майже дослівно запозичений з праць Д. Н. Бантиша-Каменского, М. А. Маркевича та Н. Г. Устрялова. Опис соціальної структури Гетьманщини та відомості про козаків М. І. Арандаренко подав, скоротивши текст Д. М. Бантиша-Каменского та додавши відомості про козацькі права з твору О. А. Безбородька²³⁷. У цьому екскурсі головний інтерес

²³⁴ Кравченко В. В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження. – С. 79.

²³⁵ Словарь малорусской старины. – К., 1894. – С. 15.

²³⁶ Микола Іванович Арандаренко (1795–1867) походив зі шляхетського роду. У 1840-50-х рр. був керуючим Полтавською палатою державних мастностей, згодом його було призначено архангельським цивільним губернатором.

²³⁷ Арандаренко Н. И. Записки о Полтавской губернии. – Полтава, 1849. – Ч. 2. – С. 43–44. Див також. Бантыш-Каменский Д. История Малой России. – М., 1830. – Ч. 3. – С. 212–237; [Безбородько А. А.] Изъяснение настоящего образа правления Малыя России. – С. XXIV–XXVI.

становить його оригінальне завершення: «В 1797 году с 1 декабря последовал первый рекрутский набор с Козаков, с 500 ревизских душ по 3 рекрута. Назначение очереди рекрута, предоставлено было самим обществам, без вмешательства начальства»²³⁸. Про те, що саме цю дату автор вважав переломною для козаків, свідчить і поданий далі опис сучасного йому суспільного устрою губернії. Козаків він відніс до категорії державних селян, куди також зараховано казенних селян, військових поселенців, однодворців, однодворчих селян, вільних хліборобів та колоністів-землеробів²³⁹. Автор подав короткий опис кожної з цих груп. Щодо козаків, то відмічалось, що вони 1797 р. отримали перетворення: «вместо обязанности давать и содержать от себя казачье войско, они подчинились рекрутской повинности, также подушной и оброчной подати»²⁴⁰. Перелічивши залишені козакам права (дрібна торгівля, винокуріння) та особливості права землеволодіння, М. І. Арандаренко подав інформацію щодо військової повинності. Рубіжною датою тут знов названо 1797 р., коли було розформовано козаці полки, і лише після цього козаки почали поставляти рекрутів²⁴¹.

Як бачимо, на відміну від авторів кінця XVIII – початку XIX ст., М. І. Арандаренко пов'язував історію козаків як воїнського стану також з регулярними частинами, які існували у 1783–1797 рр.

В іншому тексті середини XIX ст. – військово-статистичному огляді Чернігівської губернії, складеному підполковником генштабу Мінцевічем і надрукованому 1851 р., автор у короткому екскурсі в минуле краю зазначив з приводу козацького війська часів Хмельниччини: «Остатки этого воинства, перешедшие после в мирных поселаян, удержали свое название, и ныне составляют сословие казачье»²⁴².

²³⁸ Арандаренко Н. И. Записки о Полтавской губернии. – Ч. 2. – С. 45.

²³⁹ Там же. – С. 52–54, 71.

²⁴⁰ Там же. – С. 71.

²⁴¹ Там же. – С. 71–73. Однак на законодавчому рівні козаки, які поставлялися на службу, іменувалися не «рекрутами», а «воинами» (Див., напр., О вопросах относительно рекрутской повинности, в течении набора 1836 года возникших. – Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, опубликованное 27 июля // ПСЗ. – Собр. 2. – Т. XII.: 1837 г. – Отделение первое. – СПб., 1838. – №. 10362. – С. 556).

²⁴² Военно-статистическое обозрение Российской империи / сост. ген. штаба

Якщо в описово-статистичній літературі перетворення козаків з воїнів на землеробів показано як процес доволі безболісний, то в мемуарних «Записках» С. А. Тучкова автором не пошкодовано драматизму²⁴³. Мемуарист, дитинство якого пройшло у Києві, присвятив доволі розлогий сюжет Малоросії та реформам, які відбулися під час його перебування там. Отже, Єкатеріною II було скасовано всі привілеї, а край розділено на три губернії, «казацкое состояние было уничтожено» – старшина отримала дворянство, а «казаки же в качестве казенных крестьян записаны были в подушный оклад, и велено было брать с них подати и рекрут»²⁴⁴. За С. А. Тучковим, все це ввело малоросіян у величезний смуток, як превентивний захід в краї навіть були розміщені російські війська. За версією автора «Записок», «не было ничего несноснее для вольных казаков, как слово: подушный оклад. Как, говорили они, и душа наша принадлежит уже не Богу, а Государю? Пускай бы одно тело... Многие отцы семейств сим доведены были до такого отчаяния, что убивали собственных жен и детей, а потом, приходя к начальству, объявляли о своем преступлении, чтобы умереть под кнутом»²⁴⁵. Наслідком таких реформ мемуарист вважав величезний відтік населення з краю у прилеглі держави. Щоправда, така похмура картина не підтверджується іншими джерелами.

Таким чином, сучасниками наприкінці XVIII – у середині XIX ст. саме ліквідація полків у якості військових структур сприймалася як кінець козацького буття. Тож, у цей період, подібно до 1767 р., продовжувало зберігатися розуміння сутності козацького статусу як обов'язку відбування військової служби за рахунок деяких пільг. Але, одночасно, малоросійські козаки вже з кінця XVIII ст. зараховувалися сучасниками до категорії землеробського населення, хоча й усвідомлювалася їх спадковість з козаками-воїна-

---

п/п-к. Минцевич. – СПб., 1851. – Т. XII. – Ч. 2: Черниговская губерния. – С. 5.

²⁴³ На жаль, невідомою є дата написання цих споминів, яка лежить в діапазоні між 1808 р. (рік закінчення опису подій у творі) та 1828 р. (згадка на с. 18 про задунайських запорожців як ще існуючу спільноту).

²⁴⁴ Тучков С. А. Записки. 1766–1808. – СПб., 1908. – С. 17.

²⁴⁵ Там же. – С. 17.

ми. Примітно, що у текстах кінця XVIII ст. козаків відносили до загальної категорії поселян; у середині XI ст. їх вже однозначно записують до державних селян.

Малоросійські козаки у «зовнішньому» сприйнятті

Отже, сучасники чітко відчули етапність у житті лівобережних козаків, перехід їх з воїнського до землеробського буття. Як сприймали це «оселянене» малоросійське козацтво представники російського соціуму на початку XIX ст. можна, принаймні частково, визначити через аналіз травелогів. Такі джерела фіксують (або, що не менш важливо – не фіксують) бачення мандрівниками, в першу чергу російського походження, структури населення Малоросії та сприйняття безпосередньо козаків як однієї з проміж груп її мешканців. Проте, потрібно враховувати й те, що автори-росіяни мали доволі значну дистанцію спостереження. Будучи загалом мало обізнаними з українською дійсністю, в своїх творах вони фіксували найповерховішу інформацію, те, що само кидалося в очі, якщо, звісно, не мали спеціального налаштування до спостереження якихось явищ.

Чи не обов'язковим сюжетом в описі більшості мандрівок була характеристика малоросіян. Втім, їх зображення подавалося цілком стереотипно, не вельми відрізняючись у різних авторів. Описувалися вони загалом позитивно – як народ, відданий вірі та престолу, чесний, розумний, охайний; але при цьому трохи простуватий та інертний у справах. Але, поряд з цими рисами, доволі часто подавалися й менш утішні для малоросіян – вони зображувалися доволі простодушними; й не просто інертними, а дуже лінивими; подібно до своїх волів²⁴⁶.

²⁴⁶ Глаголев А. Г. Записки русского путешественника, с 1823 по 1827 год. – СПб., 1837. – Ч. I: Россия. Австрия. – С. 73–75; Долгорукий И. М. Славны бубны за горами или путешествие мое кое-куда 1810 года // Издание императорскаго Общества Истории и Древностей Российских при Московском университете. – М., 1870. – С. 242–243; Долгорукий И. М. Путешествие в Киев в 1817 году, соч. кн. Ивана Михайловича Долгорукого // ЧОИДР. – 1870. – Кн. 2. – С. 26–27; Сумароков П. И. Досуги Крымского судьи или второе путешествие в Тавриду Павла Сумарокова. – СПб., 1803. – Ч. 1. – С. 63–65; див. також Кулжинский И. Малороссийская деревня. – М., 1827. – С. 14, 16–17; Толочко А. Киевская Русь и Малороссия в XIX веке. – С. 102–112.

Як наслідок, малоросійська лінь в уяві росіян (хоча, не тільки її) перетворилася на самостійне явище й використовувалася як прозивне поняття. Згадки про ці лінощі проникли на середину ХІХ ст. навіть на сторінки військово-статистичних описів українських губерній²⁴⁷. Вони ж у цілком серйозних господарчих текстах використовувалися як одне з пояснень бідності населення²⁴⁸. Однак апофеозом опису лінивості лівобережної людності, певно, слід вважати статтю Ф. В. Чіжова «Малороссийская лень», де автор вдався до художнього її оспівування майже на сімдесяти сторінках, представляючи лінь чи не як основу всього буття малоросіян²⁴⁹.

Втім, спробуємо визначити, яким чином все-таки виокремлювалися для подорожуючих козаки із загальної маси українського населення. Академік Василій Фьодоровіч Зуев залишив опис мандрівки, здійсненої через Малоросію у 1781 р., тобто відносно невдовзі перед реформою зі зміни тамтешнього військового устрою. Вирушивши з Москви 19 червня, В. Ф. Зуев 21 серпня дістався кордонів Харківського намісництва. З Харкова шлях експедиції лежав на Полтаву, яку В. Ф. Зуев охарактеризував як «малороссийский городок, заселенный еще прежде Харькова вышедшими из Польши козаками, по чему хотя и был главным местом Полтавского полку, но до 1709 году ничем не славный»²⁵⁰. Вчений зазначив, що її населення складали козаки, малоросійські цехові, які були поміщиць-

²⁴⁷ Военно-статистическое обозрение Российской империи. – СПб., 1851. – Т. XII. – Ч. 2: Черниговская губерния. – С. 63; Военно-статистическое обозрение Российской империи. Харьковская губерния. – СПб., 1850. – Т. XII. – Ч. 1: Харьковская губерния. – Сведения общия. – С. 83.

²⁴⁸ Кочубей С. М. [Записка С. М. Кочубея «Еще о Малороссии» від 11 лютого 1832 р.] // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. – Х; К.: Критика. – 2004. – Вип. 6. – С. 118–123; Ракович. Исследование причин бедности и неуроженного состояния жителей Малороссийского края // Земледельческая газета. – 1839. – № 101. – С. 801–807; № 102. – С. 817–818.

²⁴⁹ Бабак [Чижов Ф. В.] Малороссийская лень // Библиотека для чтения. – 1839. – Т. XXXII. – Русская словесность. – С. 17–84. Авторство статті, підписаної псевдонімом «Бабак» атрибується завдяки вказівці Г. П. Галагана (Див. Лазаревский А. Материалы для биографии Г. П. Галагана // КС. – 1898. – Сентябрь. – С. 191–194; 205–210).

²⁵⁰ Зуев В. Путешественные записки Василия Зуева от С.-Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 г. – СПб., 1787. – С. 203.

кими підданими, міщани та купці. Трохи згодом він ще раз згадав козаків з їх підпомічниками як одну з категорій населення²⁵¹. Оцими лаконічними свідченнями, власне кажучи, й обмежив автор свої згадки про лівобережних козаків.

Не набагато більше уваги козаки отримали і в мандрівників, які відвідували край вже після реформ 1782–1797 рр. У 1799 р. у Полтаву прибув московський літератор Владімір Васильєвіч Ізмайлов, автор «Путешествия в полуденную Россию». Цей твір є яскравим зразком популярного на межі XVIII–XIX ст. у російському письменстві жанру «сентиментальних подорожей». Щодо населення міста його автор зазначив, що «Малороссияне и козаки жительствоуют здесь по большей части; есть также довольно и Жидов». Причому, на відміну від євреїв, козаки, «пребывая в ленности, живут бедно и грубо»²⁵². Схоже, що мандрівник вважав козаків окремим народом. Принаймні, саме так це зрозумів автор анонімної рецензії на твір В. В. Ізмайлова, зауваживши з цього приводу, що «Малороссияне и Козаки суть одне и те же люди в Полтаве»²⁵³. Хоча тоді незрозуміло, чому В. В. Ізмайлов не писав слово «козак» з великої літери, як робив це у випадку з іншими етнонімами.

Ліфляндського німця Оттона фон Гуна можна назвати російським мандрівником досить умовно. Він здобув освіту в університетах Галле та Геттінгена, та «російським мандрівником» він був в першу чергу за ознакою підданства. Втім, судячи з біографії, цей німецький лікар таки мав розбиратися у загальноімперському та малоросійському контексті: у 1804–1807 рр. О. фон Гун був домашнім секретарем у графа Олексія Розумовського²⁵⁴. Восени 1805 р. «решился Граф Разумовский посетить свое там [у Малоросіі] имение». Це було причиною того, що О. фон Гун «нимало не медля» владнав свої московські справи та «велел исправить... дорожную карету,

²⁵¹ Там же. – С. 205–206.

²⁵² Измайлов В. Путешествие в Полуденную Россию. – М., 1800. – Ч. 1. – С. 255.

²⁵³ Путешествие в полуденную Россию Владимира Измайлова. Новое издание, вновь обработанное автором. 4 Ч. Москва, 1805. [Рецензия] // Вестник Европы. – 1806. – Ч. XXV. – № 1. – С. 50.

²⁵⁴ Гунъ // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – Т. IXA: Гравилат. – Давенант. – СПб., 1893. – С. 908.

привязать сундуки» і вирушив у дорогу²⁵⁵. З «Поверхностных замечаний по дороге от Москвы в Малороссию» видно, що головною метою мандрівника були заходи з покращення медичного забезпечення населення в маєтках О. Розумовського. Особливий «фанатизм» у цьому питанні викликала в лікаря справа щеплень проти віспи, про які він згадував при першій-ліпшій нагоді.

Німець доволі детально описував відвідані ним краї та їх населення. Але козаки отримали лише дві побіжні згадки у тексті. Перший раз автор написав про них, подаючи читачеві відомості про Батуринську волость, яка «вмещает в себе шесть тысяч крестьян и две тысячи козаков». Тамтешні козаки, «как и все помещичьи в Малороссии крестьяне, со времени князя Потемкина дают рекрут. До сего не платили козаки в казну никакой подати, но за то должны были всякой раз, когда потребуется, быть готовыми на службу каждой с двумя лошадьми и со всем оружием»²⁵⁶. Друга згадка є простою констатацією факту: при описі німецьких колоній поблизу Бахмача О. фон Гун зазначив, що тут існує шість «немецких деревень», а крім того нещодавно їм відвели ще одну, «жители же той деревни козаки переселились в Екатеринославскую губернию»²⁵⁷.

Князь Іван Михайлович Долгорукій двічі – у 1810 та 1817 рр. мандрував українськими землями і залишив детальні описи своїх поїздок. Подорожі І. М. Долгорукова проходили всіма українськими регіонами, які на той час перебували в складі Російської імперії.

Згадки козацького стану, вже традиційно для мандрівників, є у нього доволі побіжними. Перебуваючи в Малоросії та на Правобережжі у 1810 р., князь Долгорукий зазначав, наприклад, що в Решетилівці «поселено в последние военные годы до 5 тысяч Козаков, кои принадлежат Казне», або що «за две станции от Кременчуга Голова тутошняго селения непременно хотел, чтобы нас сопровождали верхом два Козака»²⁵⁸. У 1817 р., при описі мандрівки Лівобережжям,

²⁵⁵ Гун О. фон Поверхностные замечания по дороге от Москвы в Малороссию. – М., 1806. – Ч. 1. – С. 5.

²⁵⁶ Гун О. фон Поверхностные замечания по дороге от Москвы в Малороссию. – М., 1806. – Ч. 2. – С. 31.

²⁵⁷ Там же. – С. 34.

²⁵⁸ Долгорукий И. М. Славны бубны за горами или путешествие мое кое-куда

князь згадав козаків лише двічі – 25 червня він зазначив: «Ночевали в большом селе Тулиголов. Здесь обитают Козаки». Прибувши наступного дня до Алтинівки, І. М. Долгорукий «с удивлением» почув тут, що «очень много Козаков, едва знающих грамоте, преимущественно перед студентами богословия, ставятся в дьяконы, и даже в попы, из уважения местного владыки к ходатайству помещиков»²⁵⁹.

При описі мандрівки Правобережжям у 1810 р. князь деколи зазначав склад мешканців відвіданих ним населених пунктів. Говорячи про Звенигородку, він повідомив, що це «поветовый или уездный город Киевской губернии, населен Жидами и Козаками»²⁶⁰. Кажучи про Умань, відзначив, що «город наполнен Жидами, много и Хохлов»²⁶¹. Ведучи ж мову загально про населення Київської губернії, автор повідомив, що «губерния наполнена всяким народом: в ней Поляки, Малороссы (Хохлы) и Россияне»²⁶². У другий приїзд до Києва, князь, здивований тим, що судочинство в краї провадиться польською мовою, зазначив: «Не думайте чтоб губерния была населена Поляками: совсем нет! Она состоит в народе из Малороссов, Козаков и вообще, что мы называем, из Хохлов Русскаго Исповедания и Закона»²⁶³. Отже, з врахуванням опису І. М. Долгоруким богослужіння в Богуславській церкві у 1810 р., коли «один Хохол или Козак, выменявши самую большую свечу, разсудил с ней стоять во время службы»²⁶⁴, або згадки про надвірного радника, який під час ночівлі в Дивицях надокучав усім присутнім безкінечними розповідями про алебастр і був «здесьняго местечка природный Козак»²⁶⁵, складається враження, що «малороссы» («хохлы») та «козаки» сприймалися автором як окремі поняття. Припускаю, по аналогії з іншими авторами, що у якості «козаків» князем згадувалися дер-

---

1810 года // Издание императорскаго Общества Истории и Древностей Российских при Московском университете. – М., 1870. – С. 89, 90.

²⁵⁹ Долгорукий И. М. Путешествие в Киев в 1817 году. – С. 20, 21.

²⁶⁰ Долгорукий И. М. Славны бубны за горами. – С. 211.

²⁶¹ Там же. – С. 217.

²⁶² Там же. – С. 261.

²⁶³ Долгорукий И. М. Путешествие в Киев в 1817 году. – С. 99.

²⁶⁴ Долгорукий И. М. Славны бубны за горами. – С. 252.

²⁶⁵ Там же. – С. 181.

жавні селяни, й ця назва переносилася ним на всі землі, замешкані українцями. Це пояснює присутність козаків на Правобережжі у травелозі. Але зрозуміти нюанси використання позначень «малоросс» та «хохол» на цьому обмеженому матеріалі вже видається неможливим.

Цими короткими згадками князь обмежив зображення в своїх творах козацтва як соціального явища. Схоже, мемуарист сприймав козаків як частину малоросіян загалом, тож увага, приділена останнім щодо описання їх характеру та побуту, стосувалася і козаків. Але, в такому випадку, не до кінця зрозумілими є вищенаведені окремі згадки хохлів-малоросів та козаків.

Варто зазначити, що в описі першої мандрівки, окрім *козаків*, зустрічаються (виключно в Новоросії) ще й *казакі*: поблизу Олександрії, коли в екіпажі князя понесли коні, «Казак, ... ехавший перед нами, поворотил назад, врезался в нашу четверню, смял лошадей, и тем остановил коляску»²⁶⁶. Далі теж фігурують тільки казакі: «Полк Казаков, который по берегу Днестра держит кордон вплоть до Херсона» або «Казак и Офицер Казацкий», які разом з князем переправлялися через Буг на поромі²⁶⁷. Перебуваючи в Новомиргороді, мандрівник відмічав, говорячи про Вознесенську губернію, що «губернский ея город хотя и назначен был в Вознесенске, посреди области Бугских Казаков, но до отстройки того места, все гражданское его сословие поселилось в Новомиргороде»²⁶⁸. Очевидно, що під казакими князь мав на увазі осіб, що перебувають на дійсній службі в козачих частинах, у той час, як козаками для нього були мешканці Малоросії. Щоправда, повної впевненості, що саме І. М. Долгорукій був автором такого розрізнення немає, адже його тексти відомі у списках 1820-х рр., писаних декількома особами. Не виключаю і можливі редакторські правки О. М. Бодяньського при підготовці їх публікації. Але, у будь-якому разі, маємо цікавий приклад термінологічного розмежування, мало притаманного іншим тогочасним текстам.

²⁶⁶ Там же. – С. 99.

²⁶⁷ Там же. – С. 147; 178–179.

²⁶⁸ Там же. – С. 207.

Дещо відходячи від основного сюжету, зауважу, що І. М. Долгорукий все ж був не єдиним, хто вдавався до подібних розмежувань. За моїми спостереженнями, у всіх (або принаймні у переважній більшості) російськомовних текстах кінця XVIII – початку XIX ст. уживається форма «козак», незалежно від конкретної приналежності до Війська. Але приблизно з початку 1820-х рр. відбувається розмежування – в «південноросійській» (малоросійській) варіації російської мови продовжувала вживатися форма «козак» – фактично до 1917 р., у той час як у «великоросійському» варіанті написання відтоді використовувалася форма «казак». Втім, переламний момент і саму причину для заміни літери «о» на «а» у великоросійському варіанті визначити поки важко.

Можливий мотив такої заміни пояснює в примітці до своєї статті про уральських козаків А. І. Льовшин (1823): «Казак есть слово Татарское; ни один из народов Турецко-Татарских не произносит в оном о вместо первого а; китайцы также говорят Хасак, а не Хосак. Причины сии побуждают и нас вместо Козак писать Казак»²⁶⁹. Звертає на себе увагу як зміст пояснення причини заміни літер, так і факт, що автор вважав за потрібне спеціально її пояснити. Це свідчить, що на той час подібне написання було ще винятком, порушенням загальної традиції. Втім, одночасно, саме цю публікацію можна сприймати як один з етапів становлення нової традиції. Принаймні, у журналі «Северный архив», в якому її було здійснено, після цього, при згадці козаків, перейшли на написання через «а». Цікаво, що в опублікованій за рік до цього розвідці П. Буткова «О имени козак» (1822 р.), автор, цитуючи східні джерела, писав через «а», але російським варіантом слова вважав саме «козак»²⁷⁰.

Тим не менш, у російській мові утвердився підхід, презентований А. І. Льовшиним. Перехід на нове написання зайняв приблизно десятиріччя. Якщо взяти за приклад тексти А. С. Пушкіна, то в «Кавказском пленнике» (1821) згадуються ще «[донские] козаки»,

²⁶⁹ [Лёвшин А. И.] Историческое обозрение уральских казаков // Северный архив – 1823. – Ч. 6. – № 12. – С. 381.

В «Письмах из Малороссии» (1816) він писав ще «козак».

²⁷⁰ Бутков П. О имени козак // Вестник Европы. – 1822. – Ноябрь-декабрь. – С. 182–199.

«козаки» фігурують і в «Полтаві» (1829) та рецензії на «Юрия Милославского» М. Н. Загоскіна (січень 1830). Але вже в сьомій главі «Евгения Онегина» (1830) використовується форма написання «казаки»²⁷¹. Втім, безперечно, для більш-менш точних узагальнень потрібна значно більш широка джерельна база.

Про те, що форма «козак», крім регіоналізму, могла мати й ідеологічний аспект, свідчить зауваження М. А. Маркевича. В написаній 1848 р. статті «О Козаках» у вступі він критикував прихильників теорії тюркського походження українського козацтва. Щодо авторів, недостатньо, на його думку, знайомих з історією, М. А. Маркевич заявив: «Предлагаю им мою статью не о Казаках, но о Козаках»²⁷². Очевидно, що відмову від «а» тут можна інтерпретувати саме як підкреслене заперечення тюркських підтекстів.

На сторінках виданих 1816 р. «Писем из Малороссии» Алексея Іраклієвіча Льовшина, на той момент студента Харківського університету, козаків було згадано ще менше, ніж у травелогах І. М. Долгорукова. Стосовно сучасного йому малоросійського козацтва автор зауважив хіба, що Решетилівка є містечком, яке частково замешкане козаками, а частково поміщицькими селянами²⁷³. У подальшому тексті, окрім опису зустрічі з «древним козаком малороссийским», згадки про представників цього стану як прояви соціальної реальності відсутні²⁷⁴. Лише характеризуючи місцеве населення загалом, А. І. Льовшин писав:

²⁷¹ Пушкин А. Евгений Онегин. – СПб., 1830. – Глава VII. – 57 с.; Пушкин А. Кавказский пленник. – СПб., 1822. – 53 с.; Пушкин А. Полтава. – СПб., 1829. – 91 с.; [Пушкин А. С.] Юрий Милославский, или Русские в 1612 году. Соч. М. Н. Загоскина. – М., 1829. – 3 части, с виньетками на заглавных листах (в 1-й части 255, во II-й 166, в III-й 263 стр. в 12 д. л.) // Литературная газета. – 1830. – № 5. – Января 21го. – С. 37.

²⁷² Маркевич Н. О Козаках / Н. Маркевич // ЧОИДР. – 1858. – Кн. 4. – Смес. – С. 4. Цікаво, що цей же епізод М. А. Маркевич згадав ще раз у 1859 р. у листі до М. П. Погодіна, говорячи про «козаков, которых угодно было моему покойному приятелю, почтенному деятелю Николаю Алексеичу прозвать казаками» (Маркевич Н. А. [Письмо Н. А. Маркевича М. П. Погодину, 1859] // Барсуков Н. П. Жизнь и труды М. П. Погодина: В 22-х т. – СПб., 1902. – Кн. 16. – С. 464).

²⁷³ Левшин А. И. Письма из Малороссии, писанные Алексеем Левшиным. – Х., 1816. – С. 13.

²⁷⁴ Там же. – С. 30.

Малороссияне именовались прежде козаками и гордились сим названием, славным в летописях мира. Они теперь разделяются подобно прочим жителям России на дворян, духовных, купцов, мещан и крестьян; а имя козаков осталось только при одном состоянии²⁷⁵.

Хто ж конкретно так іменувався на початку ХІХ ст., автор не пояснив.

Деякі цікаві спостереження містить опис мандрівки на Кавказ автора, який сховався за криптонімом Х. Ш.²⁷⁶. При викладі вражень від проїзду через Малоросію він вважав за потрібне подати деякі відомості стосовно тамтешніх мешканців. Зокрема, у тому краї «поселяне делятся на два класса: на помещичьих и казенных крестьян. Последние называются обыкновенно Казаками и вообще по состоянию своему достаточны и счастливы»²⁷⁷.

Думка щодо того, що козаки є лише регіональною назвою державних селян трансливалася не тільки в травелогах. Про те саме йшлося і в «Примечаниях о Малороссии», атрибутованих В. Кравченком як записка, написана П. А. Чуйкевичем для військового міністра М. Б. Баркляя-де-Толлі в другій чверті 1812 р. Текст був присвячений викладу інформації про цей край з огляду перспективи перетворення його на театр бойових дій²⁷⁸. «Примечания» подають дуже оглядову картину минулого Малоросії, а також деякі риси сучасної автору суспільної ситуації та настроїв. Описуючі адміністративні особливості Гетьманщини, П. А. Чуйкевич вважав за потрібне відмітити, що «во время существования в Малороссии собственного ее правления, дворянство было там неизвестно. Все жители были там свободны и назывались казаками, имя, существующее до сих

²⁷⁵ Там же. – С. 60.

²⁷⁶ У дисертації Л. Краснокутської робиться, щоправда не аргументоване, припущення, що його автором був Харітон Шевирьов (Див. Краснокутская Л. И. История шотландской миссии на Северном Кавказе (1802–1835 годы): автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Пятигорск, 2000. – 22 с.).

²⁷⁷ Письма Х... Ш... к Ф. Булгарину или поездка на Кавказ // Северный архив. – 1828. – Ч. 32. – №4. – С. 229.

²⁷⁸ Кравченко В. В. Україна напередодні російсько-французької війни 1812 р. очима сучасника // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. – Х., 1999. – Вип. 2. – С. 200–201.

пор в малом числе крестьян, принадлежащих казне, и коим они превозносятся»²⁷⁹.

Аналогічно, просто регіональною назвою селян вважав козаків і один з лідерів декабристського Північного товариства князь С. П. Трубецкой. У доповненні до своїх записок 1844–1845 рр. він, характеризуючи Російську імперію періоду зародження декабристського руху, зазначив, що «крестьяне казенные, великороссийские, и украинские, так называемые казаки, одни из русских не несут помещичьего ига, но и не пользуются правами свободных состояний»²⁸⁰.

Отже, в першій чверті XIX ст. для російського спостерігача малоросійські козаки не становили самостійного предмету інтересу. Відсутність спеціальної уваги до них з боку мандрівників можна пояснити як необізнаністю з місцевою соціальною специфікою, так і подібністю побутових реалій у різних груп суспільства, що могло сприйматися як доволі цілісне явище. Тому козацтво ніби «розчинялося» у всьому загалі малоросіян.

Козаки-селяни в оцінках дворян-поміщиків

На кінець першої чверті XIX ст. Малоросію таки остаточно відкрили в російському письменстві. Ефект новизни пройшов, тож суттєво зменшилася й кількість охочих записати свої враження від мандрівки цими краями. Зате, приблизно в цей час розвиток отримала періодика господарсько-економічного спрямування. При цьому, тексти, присвячені різним аспектам господарських занять населення Лівобережної України, мають потенціал і в якості джерел для вивчення історії уявлень. Аналіз подібних публікацій дозволяє, серед іншого, простежити сприйняття місця малоросійських козаків у структурі сільського населення їх сусідами-поміщиками. Але слід враховувати й те, що інформація про козаків в економічній періодиці подавалася в контексті їх господарських занять, інші риси побуту й самосвідомості мали маргінальне значення для дописувачів.

²⁷⁹ Чуйкевич П. А. Примечания о Малороссии / П. А. Чуйкевич // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. – Х., 1999. – Вип. 2. – С. 206.

²⁸⁰ Прибавление к запискам кн[язя] С[ергея] П[етровича] Т[рубецкого] // Мемуары декабристов. Северное общество. – М., 1981. – С. 67.

Одночасно, враховуючи, що авторами таких праць виступали представники лівобережного соціуму, які були занурені в місцеву проблематику, подане ними сприйняття малоросійських козаків можна вважати «поглядом зблизка».

Загалом, статті господарського характеру демонструють сприйняття козаків як різновиду селян, назви окремої їх групи. Наприклад, Г. Ракович, лівобережний поміщик та один з активних дописувачів до різних періодичних видань²⁸¹, в опублікованому 1839 р. на шпальтах «Земледельческой газеты» досліджені причин бідності населення Малоросії хоча і виділяв як окремі категорії землеробів кріпосних, казенних селян та козаків, однак ніякої різниці в господарському плані між ними не зазначив²⁸². Для нього більш важливим критерієм поділу сільського населення була забезпеченість тягловою силою та володіння землею у «крестьян»²⁸³, як він збірно називав все землеробське населення.

Подібним же чином категорії землеробського населення змішані в описі сільського господарства Чернігівської губернії А. Покорського-Жоравко²⁸⁴. Не вельми відрізняється картина і в описі господарських занять державних селян Полтавської губернії Г. Колокольцова (1851). Автор один раз вжив підряд найменування «козаки и государственные крестьяне»; у подальшому ж тексті вони використовувалися поперемінно, схоже просто як синоніми²⁸⁵. Про «загубленість» козаків серед загалу селян свідчить і опис сільського господарства Суразького повіту Чернігівської губернії Г. Єсимонтовського (1844)²⁸⁶. Автор, подібно Г. Раковичу, хоча й згадував

²⁸¹ Про проблему точної персоналізації Раковичей див. Литвинова Т. Ф. «Поміщицька правда». – С. 570 та 4-ту главу даної монографії.

²⁸² Ракович. Исследование причин бедности и неустроенного состояния жителей Малороссийского края // Земледельческая газета. – 1839. – № 101. – С. 801–803.

²⁸³ В цей період, як бачимо, для лівобережних поміщиків слово «крестьянин» втрачає негативні конотації (Див. Литвинова Т. Ф. «Поміщицька правда». – С. 289).

²⁸⁴ Покорский-Жоравко А. Хозяйственные замечания о Черниговской губернии // ЖМГИ. – 1844. – Ч. 13. – Смесь. – С. 4–11.

²⁸⁵ [Колокольцов Г.] Описание земледелия и промышленности государственных крестьян Полтавской губернии // Полтавские губернские ведомости. – 1851. – № 49. – С. 397–401; № 50. – С. 405–409; № 51. – С. 411–415.

²⁸⁶ Есимонтовский Г. Сельское хозяйство в Суражском уезде Черниговской

козаків окремо від державних чи поміщицьких селян, у господарському плані ніякої різниці між цими групами сільського населення не зазначив, називаючи їх збірно «крестьяне».

На основі місцевих переказів Г. Єсимонтовский також навів відомості про заселення краю. В часи Гетьманщини повіт був частиною Мглинської сотні Стародубського полку, «казаки вольные, стрельцы и бобровники, зависевшие от двора гетманского, составляли население его». Гетьман дозволяв заселяти старшині пожаловані ним землі вихідцями з Польщі, або ж надавав їх вже з підданими. Вихідці з Польщі були «Белорусскаго племени; слившиесе же с казачеством получили оттенки, отличающие от прочих Малороссиян все народонаселение Суражского уезда, носящее название Литвинов»²⁸⁷. Перекази свідчать, що населення повіту доволі чітко усвідомлювало свій минулий стан.

«Рассказ казака Моисея Осьмака», виданий 1845 р. окремою брошурою, являє собою роботу, нагороджену 1842 р. срібною медаллю на конкурсі Міністерства государственных імушеств²⁸⁸. «Рассказ» цей загалом є унікальним за значенням джерелом, з огляду на зафіксоване самосприйняття малоросійських козаків у середині ХІХ ст. Козацький голова Гоголівської волості²⁸⁹ виклав тут власний вдалий досвід господарювання та адміністрування над козаками протягом 1830–1842 рр. Але, хоча підопічними М. Осьмака були саме козаки, він навіть за найменуванням не відокремлював їх від селян. Гоголівський голова, як видно, розрізняв категорії «государственных поселян и казаков»²⁹⁰. Тим не менше, підлегле козацьке

губернии // ЖМГИ. – 1844. – Ч. ХІ. – Отд. ІІ. – № 4–6. – С. 217–266; Ч. ХІІ. – Отд. ІІ. – С. 1–24.

²⁸⁷ Єсимонтовский Г. Сельское хозяйство в Суражском уезде Черниговской губернии. – Ч. ХІІ. – Отд. ІІ. – С. 7.

²⁸⁸ Отчет Ученого Комитета Министерства Государственных Имуществ о присуждении наград за разрешение предложенных от него в 1842 году задач // ЖМГИ. – 1844. – Ч. ХІІ. – Отд. ІІ. – С. 77–92.

²⁸⁹ Гоголівська волость Остерського повіту Чернігівської губернії. Зараз її територія входить до складу Броварського та Бориспільського районів Київської області.

²⁹⁰ Осьмак М. Рассказ казака Моисея Осьмака о том, как он хозяйничал у себя дома, и о том, что он сделал для улучшения быта государственных крестьян Гоголевской волости, Черниговской губернии. – СПб., 1845. – С. 13.

населення він частіше називав в своїй розповіді «поселянами»²⁹¹ або ж «крест'янами»²⁹² і лише двічі – козаками. Показовим у цьому плані є наступний зворот автора, який не залишає сумнівів щодо сприйняття козаків як селян: «Мне удалось вселить в крест'янах старание к искоренению пьянства, склонив казачьи общества, убеждениями, в каждом селении винную продажу передать одному лицу в откуп»²⁹³. Втім, і сама розповідь не містить опису якихось відмінностей між побутом селян та козаків Гоголівської волості.

Трохи інший ракурс погляду на козаків – сприйняття їх у повсякденні сусідом-поміщиком демонструє опублікований О. М. Лазаревським уривок зі щоденника Г. П. Галагана, що відноситься до перших чотирьох місяців 1845 р. Основною тематикою записів є господарські справи, зокрема, багато уваги приділено управлінню селянами в маєтку Сокиринці Прилуцького повіту. Крім Сокиринців, Галаган кріпаків мав і в Ічні, де вони мешкали разом з козаками та селянами інших поміщиків. Тамтешні справи доволі сильно непокоїли Григорія Павловича. Наприклад, 17 січня до нього приходив його ічнянській селянин за дозволом видати доньку за козака, запевняючи що справа тут у коханні:

я ему отвечал, нисколько нетронутый его просьбами: что мы теперь ни за что не будем выдавать девок в Ичне за козакон, потому что лучшие выходят, а наши парубки остаются без невест; и притом, что это переводня²⁹⁴.

Наступного ранку вмовляти пана приїхав вже батько козака разом з десятником Михайлом. Галаган їм

с тою же жестокостью отказал, и говорил еще о злоупотреблениях, которья происходят от этого; они начали меня уверять, что тут любовь. Михайло, которому я уже давно дал право быть фамильярным, прибавил, что «подумайте! они за вас будут Бога молить, и вы можете быть в их положении».

Признаюсь, что я колебался с минуту, думал, что если в са-

²⁹¹ Там же. – С. 19, 22, 23, 25, 31, 32.

²⁹² Там же. – С. 24, 26, 27.

²⁹³ Там же. – С. 24.

²⁹⁴ Орывок из дневника Г. П. Галагана за 1845 г. // КС. – 1899. – Ноябрь. – С. 230.

мом деле тут любовь, она так редко случается между мужиками, неужели и тут уничтожит ее? Но как подумал об Ичне и теперешнем ее положении, отвечал решительно: нет!²⁹⁵

Далі думки в поміщика перейшли на проблему непорядкованості своїх місцевих володінь, яка полягала в тому, що в Ічні «богатые всем пользуются, а бедные нищи»; безземельних родин було шістдесят чотири, а в інших землі закладені, чи то селянам чи то козакам. При цьому піддані там були розбещені й дозволяли собі навіть непослух. Причиною цього Г. П. Галаган вважав тамтешніх козаків та поміщиків, які «научают наш народ дурному и сами же над нами смеются»²⁹⁶. виправити становище маєтку, на його думку, мали, по-перше, безоплатне повернення закладених земель, а по-друге – потрібно було забрати в козаків всіх наймитів і наймичок та подати на них скарги за переховування біглих. Але, одночасно, власник розмірковував з цього приводу: «Не знаю почему, но всех козаков, особенно Сокиринских, мне жалко, но Иченских, хотя и жалко, но они так богаты и такое зло делают нашим крестьянам, что их надобно проучить и поугатъ добре»²⁹⁷.

Втім, крім ічнянських справ, козаки не турбували Г. П. Галагана. Більше того, якщо судити за описами сільського свята з його раніших записів (квітень 1841 р.), то з козаками Сокиринців у нього були цілком добросусідські відносини. 3-го квітня, коли Галагани їздили дивитися дівочі гуляння, «хлопцы... подошли к линейке и начали петь прелестную малороссийскую песню чумака. В это время подошли три козацкие парубки... они мне сказали, что они бы спели лучше хлопцов»²⁹⁸. Молоді відразу запропонували зібратися наступного дня.

В воскресенье погода, как нарочно, была прекрасная. Еще до 12-ти часов полдня, уже собралось множество дивчат и парубков; посреди луга начались танцы, было шесть музы-

²⁹⁵ Там же. – С. 231.

²⁹⁶ Там же. – С. 231.

²⁹⁷ Там же. – С. 231.

²⁹⁸ Лазаревский А. Материалы для биографии Г. П. Галагана // КС. – 1898. – Сентябрь. – С. 221.

кантов. Почти все девки со всего села сбежались на праздник, и около 60 паробков козацких, прекрасно одетых, ходили толпами по площади; другие с громкими песнями ходили по двору, подходили к толпе танцующих дивчат; там качались на качеле, смеялись, кричали. Праздник еще более оживился, когда принесли ведро горилки. Я без отдыха ходил в толпе, разговаривал с козаками, ободрял танцы. Между тем бросали в толпу орехи, разносили сливы горелочные. Праздник был очень оживлен. После обеда пришел козацкий старшина, выборный и другие их чины; принесли другое ведро горилки, которое скоро было выпито. Пришли еще несколько пожилых козаков. Я с козаками имел много разговоров, в которых я старался поддерживать национальность. Они все очень жалуются, да как и не жаловаться! Я говорил также с старшими о том, как пала нравственность в народе и чем должно поддерживать ее. К вечеру все еще более развеселились, играли в перепелочку, в ворона, в чихарду, и народ разошелся, когда совсем стемнело. А я был так счастлив, так доволен!²⁹⁹.

Одночасно, в описі передодня свята можна побачити певну відсепарованість козаків від панських підданих: парубки групувалися за становою ознакою. Цікавим також є те, що козаки слугували для Г. П. Галагана своєрідним мірилом селянських якостей. Так, занотувавши про свою поїздку в Піски, він зазначив: «там мужики: Блик, Жвинка, Свяченский – молодцы, стоящие добрых козаков»³⁰⁰.

Загалом, змішання за господарською ознакою із загалом селянства ще не означало визнання повної відсутності у козаків окремої ідентичності. Сучасники фіксували деякі особливості козацьких традицій. Осібне місце серед сільського населення їм відводили не тільки через особливості їх правового статусу. Про це свідчить лист В. А. Стороженка своєму батьку А. Я. Стороженку³⁰¹, написаний у жовтні 1848 р. Висловлюючи власні думки з приводу народного ха-

²⁹⁹ Там же. – С. 221.

³⁰⁰ Отрывок из дневника Г. П. Галагана за 1845 г. – С. 236.

³⁰¹ Андрій Якович Стороженко(1791–1858) походив зі шляхетства Прилуцького полку. Закінчив Другий кадетський корпус, після цього служив у війську. В 1833–1843 рр. був обер-поліцеймейстером Варшави та голові Слідчої комісії по політичним злочинам, потім – сенатором. З 1850 р. у відставці.

рактору малоросіян, він водночас відзначав, що «нет никакого сомнения, что лучшее состояние Малороссии составляют козаки. Довольно въехать в козацье селение, чтобы порадоваться их приволью, чтобы убедиться в их самобытной, гражданской жизни, и если бы этот быт людей не искажался различными мерами управления, если бы не старались потрясти его в основании, козаки представляли бы, может быть, самый цветущий класс хлебопашцев. Nur in der Freiheit gedeiht der Mensch³⁰². Помещичьи крестьяне в худшем положении, бедность их по сравнению с козаками поразительна»³⁰³.

Не відомо, як на той час сам Андрій Якович сприймав козаків. Але, як видно з записки «О сословии козаков», написаної ним у січні 1839 р., козаки в його уяві на той момент ще склали особливий стан: «В Малороссии до сего часа козаки пользуются своими старинными привилегиями, не имеют ничего общего с закрепощенными, владеют собственными землями»³⁰⁴. Ще раніше (у 1832 р.) А. Я. Стороженко у критичному розборі гоголівських «Вечеров на хуторе близ Диканьки»³⁰⁵, представляючи читачами спостереження з малоросій-

³⁰² Тільки в свободі процвітає людина (нім).

³⁰³ Стороженко В. А. Письмо к А. Я. Стороженко. 21 октября 1848 г. // Стороженки. Фамильный архив. – К., 1906. – Т. 2. – С. 238.

³⁰⁴ Стороженко А. Я. О сословии козаков // Н. С-ко Очерк литературной деятельности А. Я. Стороженко // КС. – 1886. – Май. – С. 21.

³⁰⁵ Критика Гоголівського твору А. Я. Стороженком дає підстави запідозрити його в повній відсутності почуття гумору. Таке враження, що він сприймав «Вечера» як якийсь етнографічний трактат та документальну хроніку, а не як колоритні малоросійські оповідання. Царинний чіплявся як до виразів та слів, які на його думку, не могли вживати малоросіяни, так і до окремих літер в малоросійських словах, які начебто передані невірно (це за умови відсутності сталих норм правопису і стандартизованої літературної української мови). Не менше він чіплявся до будь-яких відмінностей у поведінці персонажів Гоголя від відомих йому традицій і звичаїв народу, схоже, не переймаючись тим, що художній твір має свої канони. Як ілюстрацію наведу лише один приклад: в «Майской ночи» претензії Стороженка викликав лист комісара голові, отриманий Левком від: русалок: «Приказ голове, Евтуху Макогоненку. Дошло до нас, что ты, старый дурак, вместо того чтобы собрать прежние недоимки и вести на селе порядок, одурел и строишь пакости. А вследствие того, приказываю тебе сей же час женить твоего сына, Левка Макогоненка, на козачке из вашего же села, Ганне Петрыченковой, а также починить мосты на столбовой дороге и не давать обывательских лошадей без моего ведома судовым паничам, хотя бы они ехали прямо из казенной палаты. Если же, по приезде моем, найду оное приказание мое не приведенным в исполнение, то

ської етнографії, зазначав, що «и теперь каждый Малороссийский казак желает, чтобы и по смерти его знали, что он родился, жил в сем звании, и умер в оном»³⁰⁶. Бажання це реалізувалося шляхом розміщення родичами померлого козака білих хоругв на його могильному хресті – «для различия от могил и крестов, под которыми покоится крестьянин, умерший подданным помещика»³⁰⁷. Згадавши ще деякі особливості малоросійських традицій (використання козаками шаблі у весільному обряді), А. Я. Стороженко пояснив їх войовничим минулим мешканців краю.

Цікаво, що традиція пов'язувати білі полотнища на хресті кинулася також в очі й А. І. Льовшину. Але, посилаючись на пояснення місцевих мешканців, він навів відмінну її інтерпретацію: хустку пов'язували для того, щоб «мертвый по возстании своем мог оным утереться». Як прокоментував сам мандрівник, «обыкновение странное и довольно смешное»³⁰⁸.

До речі, цим же хусткам на козачих могилах присвятив окремий вірш в «Украинских мелодиях» М. А. Маркевич:

Там где сном убитым спят
 Наши козаки,
 На крестах у них висят
 С каймами платки

Описавши минулу козацьку войовничість, він, сумуючи, зауважив:

тебя одного требую к ответу. Комиссар, отставной поручик Козьма Деркач-Дришпановский). Критик цілком серйозно розібрав порядок і форму діловодства у волостях, щоб довести, що лист від комісара мав би бути адресований не голові, а волосному правлінню, і що комісар не міг віддавати подібних розпоряджень ([Стороженко А. Я.] Мысли малороссиянина, по прочтении повестей пасичника Рудаго-панька, изданных им в книжке под заглавием: Вечера на хуторе близ Диканьки, и рецензий на них Андрия Царынного. – СПб., 1832. – С. 53–55).

³⁰⁶ Схоже, тут якраз маємо прояв того, про що писав П. А. Чуйкевич (втім, як й інші автори): «имя... коим они превозносятся» (Чуйкевич П. А. Примечания о Малороссии. – С. 206).

³⁰⁷ [Стороженко А. Я.] Мысли малороссиянина, по прочтении повестей пасичника Рудаго-панька, изданных им в книжке под заглавием: Вечера на хуторе близ Диканьки, и рецензий на них Андрия Царынного. – С. 16.

³⁰⁸ Левшин А. И. Письма из Малороссии. – С. 13.

Что-ж теперь, козак?
Каждый помыкает нами...
Ветер на крестах платками
Машет точно-ж так³⁰⁹.

Деякі відмінності від загалу селян у традиціях козаків помітив і М. І. Арандаренко. Описуючи «характеристические черты простого народа», автор зауважив, що «наружный вид крестьян Полтавской губернии, и в особенности, Козаков, носит на себе отпечаток какой-то важной самосознательности»³¹⁰. Від решти селян козаки, як зазначив М. І. Арандаренко, відрізнялися й зачісками: «волосы стригут в кружок, виски подбривают. Эта стрижка у Козаков короче, а у казенных и помещичьих крестьян длинее»³¹¹. Втім, цим всі спостереження щодо відмінностей і вичерпувалися. Додати можна хіба те, що тематику народних пісень Полтавщини М. І. Арандаренко пояснив «воинственной жизнью прежних Козаков» яка «часто была причиною разлук с милыми сердцу»³¹². Однак заслуговують на увагу припущення М. І. Арандаренка щодо пояснення відмінностей між козаками та селянами: «Козаки имеют свою народность и происходят от одного племени, в чем и до сих времен могут служить видимыми доказательствами – общий их характер и физиономическая выразительность»³¹³. Відповідно, якщо козаки здавна були вільним войовничим народом, то малоросійські поміщицькі та казенні селяни, що здавна були рабами, могли походити від «славянскаго племени, которое и во времена Олега занималось земледелием и было порабощено Козарами? И до сего времени здешние крестьяне и Козаки, в характере и физиономической выразительности вообще чрезвычайно различествуют»³¹⁴.

Загалом, саме колишнім військовим побутом пояснювалося багато традицій малоросійських козаків XIX ст. За спостереженнями священника Г. Базілівіча, ще на початку 1850-х рр. в м. Олександрівці

³⁰⁹ Маркевич Н. Украинские мелодии. Сочинение Ник. Маркевича. – М., 1832. – С. 11.

³¹⁰ Арандаренко Н. И. Записки о Полтавской губернии. – Ч. 2. – С. 250.

³¹¹ Там же. – С. 253.

³¹² Там же. – С. 172.

³¹³ Там же. – С. 36.

³¹⁴ Там же. – С. 37.

Сосницького повіту³¹⁵ місцеві мешканці пам'ятали «древнюю казачую службу, когда казаки служили дома, учились военному искусству дома, и не дальше, как в семи верстах, в селе Киселевке, имели свою Сотню»³¹⁶. Втім, якогось впливу цієї обставини на побут сучасних йому козаків священик не відзначив.

У наявності подібного впливу був переконаний В. Тарновський. Це видно з його статті, присвяченої юридичному побуту Малоросії, де автор зауважив, що «все изложенное в этой статье должно относится вполне только к сословию козаков»³¹⁷. Даний нюанс цікавий з двох аспектів: з одного боку, відразу підкреслено наявність якоїсь в традиціях козаків та інших малоросіян; з іншого – автор, не дивлячись на таку обмовку, в тексті через козаків презентує всіх малоросіян, постійно вживаючи визначення «малоросіянин» а не, наприклад, «козак». Загалом, опублікована 1842 р. праця, частково є описом традиційного права козацьких громад, а основний її зміст складає виклад особливостей сімейного життя, землеволодіння козаків, звичаїв укладання договорів.

В. Тарновський уже на початку статті зазначив, що «христианство и козачество»³¹⁸ – вот два начала, которыми напита́на душа Малоросіянина, и которыя донныне, несмотря на все внешния изменения, действуют в его жизни»³¹⁹. Для розуміння юридичного побуту краю, на його думку, необхідно було пам'ятати, що там існує «целое сословие козаков, свободных земледельцев, которые не имеют никаких особенных повинностей ни к казне, ни к помещикам, кроме общих государственных и земских»³²⁰. Більшість з них мала власні ґрунти, інші ж – заробляли у наймах. Це автор вважав основою збереження давніх звичаїв. Те спостереження В. Тарновського, що «до-

³¹⁵ Зараз це с. Олександрівка Корюківського району Чернігівської області.

³¹⁶ Базилевич Г. Местечко Александровка Черниговской губернии Сосницкого уезда // Этнографический сборник, издаваемый Императорским Русским географическим обществом. – СПб., 1853. – С. 314.

³¹⁷ Тарновский В. Юридический быт Малороссии // Юридические записки. – 1842. – Т. 2. – С. 33.

³¹⁸ Про характерний для першої половини ХІХ ст. зміст слова «казачество» див. у 4-му розділі даної монографії.

³¹⁹ Тарновский В. Юридический быт Малороссии. – С. 30.

³²⁰ Там же. – С. 32–33.

брые помещики, которые мирно живут с козаками, ласково с ними обходятся, очень часто пользуются их дарственными услугами: часто, если хочешь нанять, трудно найти охотников, а попросить с чести, тотчас послушают»³²¹, можна інтерпретувати як прояв «важної самосознательности» козаків³²².

Велику увагу В. Тарновський присвятив проблемі поділу сімей. Цю традицію він обумовлював «козацким бродячим бытом», який не сприяв зміцненню «родового союзу»:

Молодые люди, толпами отправляясь на Запорожье, оставляли семейства свои, отвыкали от них среди битв и разгульной жизни; потом, отдыхая от подвигов, селились гденибудь на хуторе среди необозримых степей, и основывали независимое семейство; таких семейств независимых было много, а на остальные имела также влияние эта запорожская жизнь³²³.

У козацькому минулому В. Тарновський знаходив пояснення й іншої особливості суспільного побуту козаків: «старинная козацкая жизнь... в высшей степени развила понятие об общине, выражаемой народным словом: громада»³²⁴. Під громадою розумілося все козаче товариство («общество»), всі хазяї населеного пункту. В звуженому значенні так називали зібрання найбільш поважних мешканців, яке обирало посадових осіб поселення, відало громадськими справами і виконувало судові функції. Але з реформою управління козаками значення громади сильно зменшилося³²⁵.

У 1852 р. в «Черниговских губерньских ведомостях» було опубліковано статтю Д. Гавриленка, присвячену деяким особливостям традицій тамтешніх козаків. Подібно В. Тарновському, автор значну увагу сконцентрував на проблемі поділу козацьких родин. За його

³²¹ Порівн. зі спостереженнями М. Осьмака: чотири доньки та мати з бідної козацької родини відмовлялися йти працювати: краще жити у злиднях, йти найматися ми не хочемо! (Осьмак М. Рассказ казака Моисея Осьмака о том, как он хозяйничал у себя дома. – С. 15).

³²² Тарновский В. Юридический быт Малороссии. – С. 32.

³²³ Там же. – С. 37–38.

³²⁴ Там же. – С. 45.

³²⁵ Там же. – С. 45–48.

спостереженнями, чоловіки, які тільки-но досягнули повноліття, одружувалися. Це було зумовлене прагненням вести власне господарство. Завдяки цьому забезпечувалася, окрім іншого, «большая или меньшая степень богатства, потому, что каждый достигнув известной степени возмужалости, начинает трудиться для собственной пользы. Вот почему сословие козаков очень деятельно и довольно зажиточно»³²⁶. Однак трохи далі Д. Гавриленко зауважував, що поділ родин був шкідливий для козаків, оскільки зумовлював: «1-е, ослабление родовой власти и родовых отношений; 2-е, малочисленность ремесленников в сословии козаков»³²⁷. Останнє пояснювалося тим, що у великих родинах у Великоросії лише один-два чоловіка займалися землеробством, у той час як інші опановували ремесла. Гадаю, пояснення Д. Гавриленка щодо традиції поділу козацьких родин виглядають більш переконливо за міркування В. Тарновського щодо них як залишків давніх звичаїв.

Зовсім нічого позитивного, здається, не бачив у залишках козацьких традицій відомий полтавський діяч С. М. Кочубей³²⁸. У лютому 1832 р. він адресував Н. Г. Рєпніну декілька текстів, в яких виклав необхідні, як він вважав, заходи для поліпшення становища Малоросії³²⁹. Щоправда, сам автор, очевидно, сумнівався у широкій підтримці його поглядів і просив генерал-губернатора не розголошувати цих прожектів будь-кому, побоюючись гніву земляків³³⁰. Критикуючи в записці «Еще о Малороссии» від 11 лютого 1832 р. лінивість малоросіян, причиною її він вважав природні умови краю

³²⁶ Гавриленко Д. Некоторые черты быта козаков Черниговской губернии // Черниговские губернские ведомости. – 1852. – № 7. – Отдел второй. Часть неофициальная. – С. 51.

³²⁷ Там же. – С. 52.

³²⁸ Семен Михайлович Кочубей (1778–1835) представник старшої гілки відомого малоросійського роду. Великий полтавський землевласник, у різні часи повітовий та губернський предводитель дворянства. Широко займався благочинністю, через що врешті-решт розтратив весь свій великий статок.

³²⁹ Див. Галь Б., Швидько Г. «Мысли мои о крае сем...»: (С. М. Кочубей і його записки про Малоросію) // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. – 2004. – Вип. 6. – С. 101–108.

³³⁰ Кочубей С. М. [Лист С. М. Кочубея до князя М. Г. Рєпніна від 10 лютого 1832 р.] // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. – X; К. – 2004. – Вип. 6. – С. 117.

та «военно-пастушеское» походження його мешканців³³¹. Ледачості сприяли й усі їх звичаї, одяг, їжа, манера подорожувати, хутірське розселення. Для викорінення недоліків він бачив за необхідне ліквідувати хутори, на яких козаки самоізолювалися від світу, розвивати мережу сільських та ремісничих шкіл, а задля ліквідації конкуренції ще й виселити єврейських ремісників з міст. Для активізації торгівлі та виробництва в краї С. М. Кочубей пропонував побудову каналів для подолання дніпровських порогів, розбудову херсонського порту та створення фабрик. Ці питання він тісно пов'язував з становищем козаків. За його міркуваннями, «полезно весьма будет, если нынешние козаки останутся невоенными, ибо тогда откинутся они в прежнее их праздное состояние». Натомість з них повинні були б комплектуватися кавалерійські полки. При цьому козаки

образовали бы половинную часть жителей в Малороссии, кои, владея собственными землями, и быв свободного состояния, получили бы особенные владельческие права, не вредные для них, как то мнимое право продажи вина, коим изо ста один пользуется и притом разоряясь через то от собственного пьянства; а истинно полезные для них и государства права имеют заводы (кроме винокуренья), фабрики, лавки с платежем гильдии, торговлю на сем же платеже основанную и проч.³³².

Прожектер запропонував також іще один захід задля поліпшення становища краю. Отже, «чтобы преобразовать для пользы ее Малороссию, не можно ли бы и самое имя козака заменить другим? Это совершенно было бы для сей земли благоддеяние»³³³. Натомість, С. М. Кочубей пропонував називати вільного стану мешканців полтавськими українцями та чернігівськими українцями, а самі губернії, відповідно Українською Полтавською та Українською Чернігівською. Значення цього полягало в тому, що «по крайней мере не

³³¹ Кочубей С. М. [Записка С. М. Кочубея «Еще о Малороссии» від 11 лютого 1832 р.] // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. – Х; К. – 2004. – Вип. 6. – С. 118.

³³² Там же. – С. 122.

³³³ Там же. – С. 123.

было бы малороссийского козака, столь званного для воспоминания многого и для лени и столь противящегося смешению сего народа с русским»³³⁴.

Стереотипи у ставленні до козацтва як фактор соціальної дійсності

Вже на початку ХІХ ст. малоросійські козаки цілком однозначно сприймалися сучасниками як мирні селяни-землероби. Для стороннього спостерігача вони фактично розчинилися в масі простолюду і лише при погляді з близької дистанції помітні були певні відмінності у козацькому самосприйнятті відносно інших категорій селян. Очевидно, що «розчинившись», козаки повністю перебрали на себе і загальний стереотипний образ малороса. Однак, у варіаціях опису цього образу знаходилася й специфічно козацька риса – войовничість. Так, А. І. Льовшин у 1816 р. писав, що

малороссияне пламенно любят отчизну свою и помнят славу предков своих, ненавидя тех из них которые очернили имена свои презрительными поступками... Они всегда с радостью идут сражаться за веру, Государя и ту землю, на которой родились они, выросли и на которой привыкли вспоминать громкие дела Свирговских, Наливайков и Хмельницких. Название козака лестно для слуха их; они неравнодушно произносят оно³³⁵.

Схоже зауваження автор зробив і з приводу відмови білоцерківського мешканця продати давню козацьку рушницю, яка залишилася йому в спадок³³⁶.

Через тридцять років подібну думку повторив і М. І. Аранда-ренко:

³³⁴ Там же. – С. 123.

³³⁵ Левшин А. И. Письма из Малороссии. – С. 65–66.

³³⁶ Малороссияне любят предков своих, любят славу их и чтут память тех козаков, которые храбро защищались и поражали Поляков под предводительством Хмельницкого, одержали 14 побед над волохами под начальством Свирговского и отличились потом неустрашимостью своею при взятии Азова! (Левшин А. И. Письма из Малороссии. – С. 14–15).

В священных истинах религии Малороссиянин непреклонен... Гостеприимный и радушный в домашней жизни, скромный в хижине, покорный власти и кроткий в гражданстве, Малороссиянин безстрашен и мужествен на войне, сражаясь за Царя и родину свою. Увлеченный славой – забывает негу, добровольно обрекает себя на тяжкие труды, дабы достичь предпринятой цели и удовлетворить врожденному своему самолюбию. Воинственный дух древних Козаков сохранился и донине в их потомках. Малороссиянин любит пламенно свою родину, помнит славу своих предков...³³⁷.

Виникає навіть підозра, що М. І. Арандаренко використав ту ж саму думку в прямому значенні – просто запозичивши її у А. І. Льовшина. Щоправда, джерелом йому могла також послугувати праця Д. Н. Бантиша-Каменського, де подано наступну характеристику:

Малороссиянин, вялый, беспечный – изворотлив, неутомим, когда надеется достигнуть чрез сие преднамереваемой цели... На поле брани сын Украйны, видный, мужественный, не щадит себя, сражаясь за царя и родину. Храбрость предков главное наследие его. Она заставляет его забывать негу, ведет к славе. Скромный в хижине, полезный в службе гражданской, малороссиянин не уронит себя и на кафедре проповедника, и в кругу ученых, везде управляемый врожденным честолюбцем³³⁸.

Втім, можливо, що й А. І. Льовшин не був оригінальним. Його міркування дуже подібні до зауважень М. І. Антоновського, для якого малоросіяни були

верны Богу, Вероисповеданию своему и Государю, и ни что в сем их еще ни когда не поколебало, ни страх, ни надежда; мужественны, храбры, тверды; но склонны к праздной, беспечной и недеятельной жизни, как скоро могут взять необходимое к жизни³³⁹.

³³⁷ Арандаренко Н. И. Записки о Полтавской губернии. – С. 170–171.

³³⁸ Бантыш-Каменский Д. История Малой России. – М., 1830. – Ч. 3. – С. 213.

³³⁹ Георги И-Г. Описание всех в Российском государстве обитающих народов. – Ч. 4. – С. 345.

Та, незалежно від першоджерела, можна констатувати, що у першій половині XIX ст. у суспільному дискурсі побутувала думка про схильність малоросіян-козаків до військових вправ, що постійно підтримувалося не лише в літературі, але й в офіційних колах, на рівні генерал-губернатор – центральний уряд.

Малоросійський генерал-губернатор князь Я. І. Лобанов-Ростовській у зверненні до земських комісарів з приводу формування козачого ополчення у липні 1812 р. описував войовничість чи не як спадкову рису козаків. На його думку, вони мали проявити ентузіазм до служби не тільки через привабливі умови планованого утворення з них в майбутньому іррегулярного війська, але й «по усердию к царю и ревности к ремеслу, в коем отличатся они всегда умели, ибо кто не ведает, что быть на войне – было сущее дело предков их»³⁴⁰.

На думку Р. Т. Гонорського³⁴¹, яку він виказав у статті «Гетман Хмелницький», надрукованої в «Украинском вестнике на 1816 год», козаки дійсно виявилися гідними своїх войовничих пращурів:

В новом положении вещей Козаки явили себя достойными своих предков. Недавно видели знамена их развевающимися на берегах кичливой Сены. Но гром славы новых деяний не заглушил в нас признательного чувства к подвигам древним, и вид сынов достойных отцов своих услаждает еще более воспоминание о них³⁴².

Під час розформування малоросійських полків у 1816 р. воїнський дух козаків було відмічено в іменному указі Александра І. Імператор, зокрема, писав про те, що він приступає

к образованию сего сословия на правилах, воинскому духу его свойственных, долженствующих расширить и упрочнить

³⁴⁰ З відозви малоросійського ген.-губ. кн. Лобанова-Ростовського до земських комісарів, найближчих начальників козачого стану про набір у козачі полки. 10 липня 1812 р. // Український народ у Вітчизняній війні 1812 року. Збірник документів. – К., 1948. – С. 8.

³⁴¹ В «Украинском вестнике» публікація анонімна; її авторство атрибується завдяки включенню тексту до зібрання творів Р. Т. Гонорського (Гонорский Р. Т. Опыт в прозе с присовокуплением двух Сонетов, двух Романсов и одной Фантазии. – Х., 1818. – 124 с.).

³⁴² Гетман Хмелницький // Украинский вестник на 1816 год. – Х., 1816. – Ч. 1. – С. 11.

навсегда выгоды его поселения и связать казаков неразрывными узами со всеми прочими военными силами Нашими³⁴³.

Щоправда, декларація ця так і залишилася нереалізованою.

Наголошував на войовничості малоросійських козаків і малоросійський генерал-губернатор Н. Г. Рєпнін. У напівофіційному листі міністру внутрішніх справ В. П. Кочубею, від 23 серпня 1821 р., він висловлювався з приводу заборони міністром фінансів Д. А. Гурьевим продажу козаками власних ґрунтів. Виступаючи проти цього, Ніколай Грігорьевіч вважав за потрібне звернути увагу на можливий вплив подібних заходів на козаків, схарактеризованих ним як «народ, малообразованный, воинственный и сильнопривязанный к своей собственности»³⁴⁴. Ті ж самі наголоси збереглися і в «Краткой записке о Малороссийских Казаках», в якій генерал-губернатор продовжив полемізувати з Д. А. Гурьевим. Зокрема, Н. Г. Рєпнін, коротко оглянувши історію порядку відбування козаками служби, зазначав, що «сохранился в них доньше воинственный дух»³⁴⁵. Аналогічні характеристики козаків давалися генерал-губернатором і на початку 1830-х рр. В «Донесении о вооружении Малороссийских казаков против Польши» від 20 квітня 1831 р. він писав імператору, що «народ сей, сохранивший доселе воинственный дух предков своих, сохранил и древнюю ненависть к ляхам, под игом которых стенал край сей более трех веков»³⁴⁶.

У свою чергу, Ніколай I у височайшому рескрипті від 6 травня 1831 р., де мова йшла про формування ополченських кавалерійських полків з козаків, вказував малоросійському губернатору впевненість у тому, що «воинственное сословие Малороссийских

³⁴³ О новом образовании малороссийских казаков и об освобождении их от разных податей. 11 июня 1816 г. – Именный, данный Черниговскому Гражданскому Губернатору // ПСЗ. – Собр. 1. – Т. XXXIII.: 1815–16 гг. – СПб., 1830. – №. 26309. – С. 887.

³⁴⁴ Рєпнін Н. Г. Письмо Малороссийского Военного Губернатора, Князя Н. Г. Рєпнина, к Графу В. П. Кочубею // ЧОИДР. – 1864. – Кн. 2: Апрель-июнь. – Смес. – С. 83–84.

³⁴⁵ Рєпнін Н. Г. Краткая записка о Малороссийских Казаках // ЧОИДР. – 1864. – Кн. 2: Апрель-июнь. – Смес. – С. 87.

³⁴⁶ Рєпнін Н. Г. Донесение о вооружении Малороссийских казаков против Польши // ЧОИДР. – 1863. – Кн. 1: январь-март. – Смес. – С. 176.

казаков ревностно воспользуется сим случаем, дабы явить новый опыт той непоколебимой верности и того пламенного усердия к Престолу и Отечеству, коими они всегда отличались»³⁴⁷.

Очевидно, козаки не підвели монаршу впевненість. Н. Г. Рєпнін в адресованій імператору записці «О сложении недоимок с помещичьих малороссийских крестьян» (31 липня 1831 р.) зауважував: «Я утверждал... что Малороссийские козаки, племя народа воинственного, восторгом вооружатся на защиту престола от оскорбления, и, к счастью моему, события истекшаго полугодия оправдали ручательство мое»³⁴⁸.

Варто зазначити, що Н. Г. Рєпнін також розробляв проект щодо повернення малоросійських козаків в їх попередній військовий стан («воинственное состояние»), текст якого, на жаль, і досі залишається невідомим дослідникам. У листі від 4 жовтня 1831 р., адресованому Ніколаю І, стосовно цього проекту генерал-губернатор повторив свою думку, що козаки при скликанні ополчення з них у 1831 р. «вполне доказали воинственный дух предков своих. Готовность и усердие, с которыми они стремятся от сельских занятий своих к обязанностям и трудам военной службы, превосходят... меру всякого ожидания»³⁴⁹. Ці прагнення поєднувалися з вірнопідданством царю та любов'ю до вітчизни. Н. Г. Рєпнін писав, що у разі реалізації його проекту «на страже у Днепра стоял бы против легковерия Польскаго народ воинственный» та знов відмічав ентузіазм, яким супроводжувалося формування ополчення³⁵⁰.

Про войовничість козаків Н. Г. Рєпнін згадував також й у «мнении» від 13 квітня 1832 р., поданому комітету, що займався справою реорганізації побуту козаків. Князь, відстоюючи власний проект, сформулював указані царем засоби поліпшення становища козаків

³⁴⁷ О сформировании из Малороссийских казаков 8-ми Кавалерийских полков, по приложенному Положению и Штату. 6 мая 1831 г. – Высочайший рескрипт данный на имя Малороссийскаго Военнаго Губернатора // ПСЗ. – Собр. . 2. – Т. 6: 1831. – СПб., 1830. – №. 4536. – С. 338.

³⁴⁸ Рєпнин Н. Г. Записка о сложении недоимок с помещичьих малороссийских крестьян // ЧОИДР. – 1863. – Кн. 1: Январь-март. – Смесь. – С. 178.

³⁴⁹ Рєпнин Н. Г. Об обращении Малороссийских козакон к первобытному их воинственному состоянию // ЧОИДР. – 1863. – Кн. 1: Январь-март. – Смесь. – С. 192.

³⁵⁰ Там же. – С. 193.

як «обращение на быт и повинность более сходные с их нравами и обычаями» та підтвердженням їх прав і «поддержанием чрез то в сем воинском племени «славолюбия», которое тоже, по словам Екатерины II, «служит твердой основой правлений»³⁵¹.

Однак, незрозуміло, як подібні описи узгоджувалися з реаліями. Вищенаведені відомості щодо сприйняття козаків у повсякденній сфері їх буття свідчать, що вже з кінця XVIII ст. вони бачилися фактично як мирні землероби. Трохи парадоксальним виглядає й те, що стереотип про войовничість існував на фоні загальних уявлень про ледачих малоросів-волів. Навіть головний козацький оборонець Н. Г. Рєпнін у січні 1833 р. у листі В. П. Кочубею писав про козаків: «Это прекрасный народ, у них много общаго с их приятелями – волами: им скажут цоб – и они пойдут налево, цабе – пойдут направо, и Вы знаете, что волы только тогда становятся упрямы, когда их заставляют тащить свыше их сил»³⁵².

Художній опис козацької войовничості лише підсилює сумніви щодо можливості перетворення у той час малоросіян-волів на воїнів. Зокрема, зображення такої трансформації присутнє в «украинском романе» І. Г. Кулжинського «Федюша Мотовильский», опублікованому 1833 р. Тут, на тлі мелодраматичної історії головного героя, літератор у дещо іронічно-карикатурному тоні змалював старосвітський побут Малоросії початку XIX ст. Заключні розділи роману, що відносяться до 1812–1815 рр., присвячені службі Федюші в одному з ополченських малоросійських козацьких полків. І. Г. Кулжинський, описуючи їх формування, показав величезний дворянській ентузіазм у цій справі. Стосовно ж рядових чинів він зазначив: «От сохи и волов, простой мужик – хохол, чуть только сел на коня, и дали ему пику – уже он казак, удалой наездник, ужас Французов!»³⁵³. Цей фрагмент цікавий не тільки як приклад прояву стереотипу збереженості козацької войовничості в художньому тексті, а й з огляду

³⁵¹ [Рєпнін Н. Г. Мнение от 13 апреля 1832 г.] // Н. С. К истории малороссийских козаков в конце XVIII и в начале XIX века // КС. – 1897. – Октябрь. – С. 126.

³⁵² [Рєпнін Н. Г. Письмо к В. П. Кочубею от 27 января 1833 г.] // Н. С. К истории малороссийских козаков в конце XVIII и в начале XIX века // КС. – 1897. – Ноябрь. – С. 148.

³⁵³ Кулжинский И. Федюша Мотовильский. Украинский роман. – М., 1833. – С. 102.

на те, що автор не відзначив окремо, що полки формувалися саме з козаків. Це, вважаю, можна сприймати як свідчення «розчинення» козацтва серед селянського загалу в уяві автора.

Участь козачого полку під командуванням пана Розяви у військових діях описана І. Г. Кулжинським з великою долею шаржування. Поставлені на кордонах Польщі для стеження за неприятелем, козаки рвалися до бою: «Казачья кровь кипела, горела жаждою сражений». Але, через віддаленість від району бойових дій, «наши казаки, за неимением баталии, не упустили случая одерживать победы над прекрасными Польшками». А знайдені ними у панських маєтках гроші та напої призвели до того, що «любовь, вино и золото, соединясь с соблазнительною прелестью военного состояния, довершили подвиги Малороссийскаго ополчения»³⁵⁴. В подібному дусі зображено і подальші бойові дії полку, зокрема штурм Замостя. Опис підготовки до нього свідчить, що І. Г. Кулжинському не так то вже просто було відійти від образу простакуватих малоросіян:

В соседстве расположено было несколько регулярных полков, и по деревням везде мелькали отряды уланов. Нехитрому уму хохлаказака все эти движения казались какоюто игрою, или свадебным поездом; того и смотри, что едут солдаты в красных шапках; не проедешь версты, уже везде мелькают шапки голубья, или желтыя. Сидя на печке в своей деревне ничего не увидишь³⁵⁵.

Втім, звісно, оцінюючи ці описи слід зважати і на загальний тон повісті.

Подібну ж козацьку «войовничість» зображує й анекдот про участь полтавських козаків у облозі Замостя, наведений А. Я. Стороженом. Оскільки обложені не проявляли жодної активності, то козаки, що перебували у передових дозорах, звикли хіба що палити люльки, лежачі на курганах. Але одного разу два польських вершника вчинили напад на такий дозор:

³⁵⁴ Там же. – С. 107–108.

³⁵⁵ Там же. – С. 109–110.

Случилось наконец, что к двум таким передовым стражам внезапно прискакали из крепости два неприятельских, лихих всадника. Один из казаков вскочил тотчас на коня и пустился, преследуемый неприятельским всадником, к своему резерву, а другой не успел взобраться на лошадь, как наскакавший на него усатый лихач нанес ему три удара саблею прямо в лицо, от коих бедный козачина повалился на землю. После сего неприятель ускакал, боясь быть отрезанным. – Подняли раненаго. Все обступили его кругом; посыпались вопросы товарищей, каким образом изувечил его так проклятый? *Не жалко б было, отвечал раненый, если бы то я ссорился или бранился с бусурманом, а то, не давши даже распроситься, начал меня полосовать; чтоб ему не было добра, чтоб его слезы мои побили. За что бы, кажется, изувечить чуть-чуть не на смерть!* Раны же в самом деле были самыя легкия³⁵⁶.

Як видно з автобіографічних записів І. І. Сердюкова, який під час скликання ополчення у 1831 р.³⁵⁷ служив столоначальником канцелярії малоросійського генерал-губернатора, стереотип перетворення землеробів-козаків на воїнів спрацьовував і для пояснення реальних обставин. Відзначивши, що полки скликалися на тих же умовах, що і 1812 р., тобто з обіцянками пільг, мемуарист зауважив охочість вступу до них козаків. На його думку,

здесь вполне проявился козачий героизм, и я тогда только поверил малороссийской истории, в которой борьба Хмельницких, Наливайков, и других героев Украины с поляками мне казалась невероятною. Судил прежде я так потому, что в мирной жизни малоросс, кажется, от волов не мог ступить ни шагу, любил играть природою и жизнью шутя, вечный юмор его представлял его как-бы беззаботным. Но нужно знать этот истинно добрый и смышленный народ: в часы невзгоды, в се-

³⁵⁶ [Стороженко А. Я.] Мысли малороссиянина, по прочтении повестей пасичника Рудаго-панька. – С. 17–18.

³⁵⁷ Полки формувалися згідно указу від 6 травня 1831 р., подана автором дата – 1830 р. – помилкова, на що звернув увагу ще М. Сімонов (Див. Номис М. [Сімонов М.] Несколько заметок к Автобиографической Записке И. И. Сердюкова, помещенной в ноябрьской книжке «Киевской старины» за 1896 г. // КС. – 1897. – Апрель. – С. 157).

рѣзныхъ делахъ – это львы неукротимые и самые правдивые поборники славы, но славы для мира и любви; как истинные христиане, они щадят врагов, но как любящие родину – защищать ее готовы на жизнь и на смерть³⁵⁸.

Як бачимо, ентузіазм при вступі до ополчень для сучасника цілком впливав з самого народного характеру малоросів, тож він не потребував додаткових пояснень більш «земного» плану, на кшталт очікуваних за участь в ополченні пілг.

Уявлення про войовничість, схильність до військової служби малоросійських козаків, продемонстровано також й у вірші Є. П. Рудиховського «Помин о славній козаччини в Малороссіи, давно колысь бывшой и теперешной» (1837 р.). Поет констатував оселяння козаків:

Булы на свити козаки, –
Кольсь!... А що вони тепер?...
Зльденны стали мужыки, –
Весь дух козацькый в них замер³⁵⁹.

Причину цього автор побачив у відсутності ворогів. Тож, залишені без необхідності воювати, козаки зледащили – «горилку пьютъ, идять, да сплять!...»³⁶⁰. Така ледащість, разом зі зловживанням алкоголем, призвела до загального зубожіння. Першим заходом, необхідним для повернення козаків до нормального їх стану, потрібно було, на думку автора, «до щенту... погасыть / вси вынныци промежнымы». Але, тим не менше, навіть за описаного непоказного свого положення, ці ледачі козаки-пиятики у війську перетворювалися:

Визьмы ж лыш тилько в москали, –
И поступ з разу не така.
Хоч в воду, хоч в огонь пошлы,
Моторный, жвавий – хоч куды;
Нема іому нигде биды.

³⁵⁸ Автобиографическая записка И. И. Сердюкова // КС. – 1896. – Ноябрь. – С. 193–194.

³⁵⁹ Рудыховский Е. П. Помин о славній козаччини в Малороссіи, давно колысь бывшой и теперешной. Декабря 20 дня 1837 года // Из семейнаго архива // КС. – 1892. – Июль. – С. 55

³⁶⁰ Там само. – С. 56.

Чи кынь в Гузарє – вин усач,
Чи в Гарнадери – вин сылач.
Таких-то ликив козакам
Годилось би усим зивдать.
«Не будь бильш мужиками вам!
«До війська вам усим рушать!»
Сказать – да й годи. – Буде все!...
Коли ж, колы ж нам принесє
Сю з неба висточку Господь,
Що війсковый вони народ?»³⁶¹.

Поряд з уявленнями щодо войовничості малоросійських козаків, побутував ще один стереотип, який мав до них пряме відношення – про козацьку схильність до кавалерійської служби. Думку про це навів ще М. І. Антоновський в загальноючій статті «Козаки» в «Описании всех народов». Подавши загалом фантастичні відомості щодо походження козаків від слов'янського племені Сєвера (сіверян) і заснування його представниками Сербії, він так схарактеризував цих Сєверів: «Народ имеющий всегда ту же склонность к военным упражнениям, одеяниям и ко всадничеству склонность, какия и по днесь видны в Малороссиянах»³⁶².

Подібна ж думка наводилася в «Примечаниях о Малороссии» П. А. Чуйкевича. Ним зазначалося, що, оскільки «народ малоросийский признан способнейшим к кавалерийской службе», то, після ліквідації автономії Гетьманщини, в кожному повіті відбувалося формування гусарських та драгунських полків, укомплектованих з тамтешніх мешканців³⁶³. Далі автор розвинув цю думку: «Доказано, что малороссиянин несомненно способнее к конной службе, чем к пешей. В первом случае он храбр и отнюдь не бегаєт, во втором же становится трусливым и беглецом». У викладі П. А. Чуйкевича, зміна порядку комплектації військ, коли полки стали наповнюватися вихідцями з різних частин Малоросії, завдала шкоди справі. На

³⁶¹ Там само. – С. 58–59.

³⁶² Георги И-Г. Описание всех в Российском государстве обитающих народов. – Ч. 4. – С. 197.

³⁶³ Чуйкевич П. А. Примечания о Малороссии. – С. 206.

його думку, найбільш вправно малоросіяни проявляли себе у війську, коли служили разом з земляками³⁶⁴.

Через десять років подібне про малоросіян повторив у своїх записках італійській інженер Л. Серрісторі. 1822 р. він діставався з Москви до Одеси і приблизно тоді ж занотував враження від подорожі. Переповідаючи загальні відомості про українські землі, якими пролягав його шлях, італієць відмітив щодо їх мешканців: «Оскільки малороси мають славу чудових вершників, то багато їх служить в імперській кавалерії»³⁶⁵. Очевидно, що це не власні спостереження, а переказ почутих від когось думок.

Автор «Писем Х... Ш... к Ф. Булгарину или поездки на Кавказ», опублікованих 1828 р., додав нових нюансів до повідомлень про кавалерійські здібності мешканців краю. Описуючи Малоросію, мандрівник зазначив про козаків, якими він вважав всіх тамтешніх казенних селян, що «любимое упражнение их верховая езда и скачки. Они, так сказать, рождаются и живут на лошадях, и от того-то составляют большую часть нашей кавалерии. В пехоте служат они неохотно»³⁶⁶.

Розгорнуто виклав думки щодо схильності до кінноти у козаків С. М. Кочубей в записці Н. Г. Репніну «О Малороссии» (9 лютого 1832 р.). Головною пропозицією щодо поліпшення існуючого ладу, крім викладених в постскрипті закидів проти використання Литовського Статуту, була організація кавалерійських частин у Малоросії. Це повинно було мати як військове, так й асиміляційне значення, ведучи до змішання малоросіян з великоросіянами. В обґрунтуванні цих заходів С. М. Кочубей апелював до сучасного положення козаків, які

остались только по одному именованию своему... Прежний козак с 10-ти лет, подобно донским, гасал верхом на конях козакских табунов и напITYвался военным элементом с само-

³⁶⁴ Там же. – С. 208–210.

³⁶⁵ Серрісторі Л. Подорожні записки // Варварцев М. Україна в записках італійського інженера та дипломата Луїджі Серрісторі (20-і роки ХХ ст.) // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. – Х.; К., 2004. – Вип. 6. – С. 136.

³⁶⁶ Письма Х... Ш... к Ф. Булгарину или поездки на Кавказ // Северный архив. – 1828. – Ч. 32. – №4. – С. 229–230.

го свого младенчества; а ныне он, покуда не поймают его в рекруты, ходит с пугою за плугом, за солью или рыбою и боится сесть на шкапу, делающуюся редкою и мало кому известною³⁶⁷.

Виходячи з подібних обставин, автор записки сумнівався, щоб козаки могли зорганізувати з себе якісь справні кавалерійські частини, ще й за умов, коли загальний розвиток військової підготовки сягнув такого високого рівня. Але, одночасно, С. М. Кочубей повторював загальну думку, що «малороссияне действительно имеют наследственную способность к верховой езде», яку, щоправда, могли втратити через зменшення кількості коней у них. Тому за доцільне він вважав створення з козаків легкокінних полків, «отнодъ не называя их козаками и не деляя их козацкими»³⁶⁸. Вони б могли скласти два чи більше відмінних кавалерійських корпуси. Інші ж категорії мешканців краю мали слугувати резервом для комплектування важкої кавалерії. Як бачимо, думки С. М. Кочубея відзначаються суперечливістю. Змальована ним картина сучасного стану козаків, хоча і здається дещо перебільшеною, все ж важко узгоджується з уявленнями про якусь войовничість козаків. Тим не менше, сумнівів щодо здібностей козаків до кавалерійської служби автор «Записки» не мав.

До речі, міркування С. М. Кочубея стосовно створення кавалерійських частин збігаються за своїм спрямуванням з думками великого князя Ніколая Павловича (майбутнього Ніколая I), занотованими ним у 1816 р. під час відвідин Малоросії:

Полтавская губерния ставит на службу 9 казачьих полков по 1.200 человек. Нынче они распущены; они учреждены были в 12-м году, и равно как и черниговские, в мирное время не служат и никакой пользы не приносят³⁶⁹. Дворянство и казаки довольны б были, если б из сих 15 казачьих составить б уланских или иных полков, ибо содержание сих б полков

³⁶⁷ Кочубей С. М. [Записка С. М. Кочубея «О Малороссии» від 9 лютого 1832 р.] // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. – Х; К. – 2004. – Вип. 6. – С. 113.

³⁶⁸ Там же. – С. 114.

³⁶⁹ Публікатор цього фрагменту М. Корф відзначив, що далі йшли перекреслені слова: «что становятся в тягость губерниям, кои их одевают».

меньше стоило бы, нежели 15, а польза б была та, чтоб армия имела б прекрасных регулярных полков, коих бы содержание ничего правительству не стоило и вместе б не было тягостно губерниям³⁷⁰.

Думка про схильність малоросіян до кавалерії продовжувала транслюватись і пізніше. Зокрема, про це згадано у військово-статистичному огляді Харківської губернії, складеному 1850 р. капітаном генштабу Мочульським. У присвяченому населенню губернії розділі повідомлялося, що «украинец сроден для верховой езды...; маленький мальчик считает за высшее удовольствие взлесть на лошадь, а потому люди этаго племени, скорее осваиваются с кавалерийскою службою, чем великорусские»³⁷¹.

Підтвердженням розповсюдженості ідеї про малоросійських козаків як природжених вершників слугує проникнення її на законодавчий рівень. Іменний сенатський указ від 25 червня 1832 р., яким регламентувалася зміна порядку відбування військової повинності малоросійськими козаками, передбачав одним з пунктів: «Казак, ...на службу поступать имеющих, обращать исключительно на укомплектование Кавалерийских полков Армий»³⁷². Втім, і самі кінні ополчення з козаків у 1812, 1831, 1855 та 1863 рр. свідчать, що уряд поділяв ці думки. Однак стосовно даного стереотипу постає питання аналогічне козацькій войовничості: як він узгоджувався з реальними обставинами козацького буття?

Отже, в уявленнях кінця XVIII – першої половини XIX ст. козаки (чи виокремленні в особливу категорію, чи злиті із загалом малоросіян), не зважаючи на їх загальне сприйняття як мирних землеробів, рудиментарно все ще усвідомлювалися як військова верства. Пояснюється це, ймовірно, в першу чергу тим, що через усвідомлен-

³⁷⁰ Корф М. Материалы и черты к биографии императора Николая I и к истории его царствования. Рождение и первые двадцать лет жизни (1796–1817 гг.) // СИРИО. – СПб., 1896. – Т. 98. – С. 97.

³⁷¹ Военно-статистическое обозрение Российской империи. Харьковская губерния. – С. 83.

³⁷² О обязанностях Малороссийских казаков касательно службы и прочих повинностей. 25 июня 1832 г. – Именной, данный Сенату // ПСЗ. – Собр. 2. – Т. 7.: 1832. – СПб., 1833. – №. 5458. – С. 399.

ня тяглости, спадковості козаків від часів Наливайка і Хмельницького аж до XIX ст. на останніх переносилися стереотипні риси перших.

Таким чином, наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. у суспільному дискурсі Російської імперії соціальна група малоросійських козаків сприймалася як одна з категорій сільського населення. Перехід козаків від воїнського до землеробського буття пов'язувався з утратою ними власної військової організації. Тож, як для земляків, так і для російських спостерігачів, у першій половині XIX ст. малоросійські козаки сприймалися як регіональний варіант державних селян. При цьому, козаки перейняли на себе стереотипний образ простуватих та ледачих малоросіян. Однак, незважаючи на перехід до мирного селянського побуту та «розчинення» в масі населення Малоросії, сучасниками і в середині XIX ст. характерною рисою козаків вважалася їх войовничість, уявлення про яку доповнювалися думкою про природні їх здібності до кавалерійської служби. Ці стереотипи побутували на широкому рівні, поділяючись як самими малоросіянами, так і проникаючи на рівень законодавства Російської імперії³⁷³. Можна припустити, що на уявлення про войовничість малоросійських козаків у XIX ст. мала вплив сама їх назва – що зумовлювало перенесення рис козаків часів Наливайка та Хмельницького на їх нащадків. Тим більше, що сучасниками усвідомлювався генетичний зв'язок між козаками Гетьманщини та пізнішими козаками-селянами. Відчувається також вплив поширеного на початку століття стереотипу про збереження духу Хмельницького в мало-

³⁷³ Командувач армії УНР М. В. Омелянович-Павленко, підбиваючи у спогадах результати Зимового походу 1919–1920 рр., серед іншого писав: «У минулому українська нація створила цілу військову організацію – козаччину, що витворила свій особливий лицарський світогляд; за часів російської імперії – гвардія, кіннота комплектувалися сливе виключно нашим юнацтвом, воно ж майже для всієї російської армії давало підстаршинські кадри. Чи не було ж це виявом у новітніх поколіннях дідичних лицарських войовничих прагнень і нахилів?» (Омелянович-Павленко М. Зимовий похід (6.12.1919–6.05.1920) // Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920 рр.). – К., 2007. – С. 395). Як бачимо, публікуючи у 1934 р. мемуари, він фактично повторював думки, які до цього побутували більш ніж сторіччя тому. Той факт, що М. В. Омелянович-Павленко виріс у родині військового, сам пройшов у лавах Російської імператорської армії шлях від підпоручика до полковника, дозволяє припустити, що його твердження відбивало уявлення його кола.

росіянах (А. І. Льовшин, В. В. Ізмайлов, М. І. Арандаренко), який, виходячи з образу цього гетьмана в тогочасних текстах, можна розшифрувати як ненависть до ляхів, відданість царю та православ'ю.

Окремо звертає на себе увагу проникнення суспільних стереотипів щодо войовничості та схильності козаків до кавалерійської служби на найвищій рівень імперської бюрократії, що певним чином впливало на оцінки ситуації та прийняття рішень як на рівні центральної влади, так і на рівні генерал-губернатора. Це ще раз підтверджує важливість вивчення суспільних уявлень як однієї зі складових минулої дійсності.

III.

ПОВСЯКДЕННІ ЗНАННЯ ПРО КОЗАЦЬКЕ МИНУЛЕ

Наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. українське козацтво, продовжуючи у різних іпостасях своє реальне буття, існувало у суспільній свідомості вже й в якості історичного міфу. В історіографічній традиції уявлення про історію українського козацтва у суспільній думці традиційно вивчалось лише з позицій відтворення образу козаків у історичних та деяких літературних текстах. Тож, рівень знань про історію Гетьманщини, слобідських полків та Запорозжя в означений період можна приблизно уявити в першу чергу для «изыскателей малороссийской старины», діяльність яких є відносно непогано вивченою. Питання ж повсякденних, не наукових знань про історію козацтва, про те, як бачив минуле своєї батьківщини, і козацтва зокрема, «освічений малорос», який спеціально історією не цікавився, і, ширше – як бачила його читаюча публіка імперії загалом, схоже, зовсім не ставилося в історіографії.

Для вирішення таких задач доволі інформативними виявилися джерела літературного характеру, серед яких осібно місце належить художнім творам, а також травелогам, які поєднують у собі як виклад авторських уявлень про історію, так і реакцію мандрівників на безпосередню зустріч із залишками старовини. Тож, «повільне прочитання» таких текстів, вважаю, дозволяє визначити невідрефлексовані, повсякденні уявлення стосовно минувшини українського козацтва, які були поширені в російськомовному інтелектуальному просторі наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

В. Т. Наріжний та уявлення з історії козацтва

Дослідження Т. Головіної свідчить, що історична тематика у 1830–1840-ві рр. була дуже популярною для російських «поміщиків середньої руки», які вважалися основними споживачами літературної продукції³⁷⁴. Загалом, саме на 1830-ті рр. припадав розквіт

---

³⁷⁴ Головіна Т. Из круга чтения помещиков средней руки (по документам 1830–

жанру російського історичного роману³⁷⁵. Якщо судити зі згадки П. О. Куліша про дуже прихильну реакцію лівобережного панства до його «Михайла Чарнышенка», або ж з листа підписників на роман «Гетман Остряница» В. П. Коренєвського (354 осіб та 2 установи підписалися на 467 примірників), на початку 1840-х рр. зацікавлення історичною художньою літературою існувало і в Малоросії³⁷⁶. Втім, першими великими художніми текстами³⁷⁷ на тему козацької минувшини в російській літературі були роман «Бурсак, малоросийская повесть» та повість «Запорожец» В. Т. Наріжного.

Обидва твори, написані ще в довальтерскоттівській манері, з'явилися друком у 1824 р. Виходячи з датування посвяти, «Бурсака» було завершено у серпні 1822 р.³⁷⁸. Точна дата написання «Запорож-

---

1840-х годов из усадебного архива) // Новое литературное обозрение. – 2008. – № 5 (93). – С. 384–396.

³⁷⁵ Ребеккини Д. Русские исторические романы 30-х годов XIX века. (Библиографический указатель) // Новое литературное обозрение. – 1998. – № 34. – С. 416–433.

³⁷⁶ Куліш П. О. Лист до Михайла Погодіна. Київ, 13 жовтня 1843 р. // Куліш П. Повне зібрання творів. Листи. – К.: Критика, 2005. – Т. I: 1841–1850. – С. 23; Кореневский В. Гетман Остряница, или Эпоха смут и бедствий Малороссии, исторический роман XVII столетия: [в 2 ч.]. – Харьков, 1846. – Ч. 2. –С. I–XIX. Щоправда, у випадку з романом В. П. Коренєвського враховано також підписників з Чорноморського війська(20) й Новозибкова (8).

³⁷⁷ Під час обговорення дисертації та у процесі її захисту мені довелося стикнутися з необхідністю більш детально обґрунтувати дане положення. З дослідження В. Сиповського (Сиповський В. Україна в російському письменстві. Частина 1. (1801–1850 рр.), втім як і з будь-якого бібліографічного переліку творів кінця XVIII – першої половини XIX ст. на малоросійську тематику видно, що до 1824 р. друком з'являлися передусім невеликі поетичні твори: «Козак» А. Пушкіна (1815), «Богдан Хмельницький» (1822) та декілька інших дум та уривків К. Рилєєва, вірші інших авторів. У 1819 р. Ф. Глінка видав повість «Зинобий Богдан Хмельницький, или Освобожденная Малороссия», яка є не закінченою та майже не розкриває уявлень її автора щодо козацької історії.

«Хрестоматійні» ж тексти (і не тільки вони) друкувалися вже після появи «Бурсака» та «Запорожца», з кінця 1820-х рр.: «Василий Воинко» В. Троїцького (1827), «Госницкий» І. Телєпнева (1827), «Полтава» А. Пушкіна (1829), «Вечера на хуторі близь Диканьки» М. Гоголя (1831), його ж «Тарас Бульба» (1835), «Іван Подкова» та «Хмельницькі, или присоединение Малороссии» П. Голоти (1833, 1834), «Разказы прадида» невідомого автора (1833) і т. д. Крім того, козацька доба у значній частині творів помітна хіба що в якості блідої декорації.

³⁷⁸ Нарезный В. Т. Бурсак // Нарезный В. Т. Славенские. – М., 1990. – С. 173.

ца» невідома і можлива у проміжку 1814–1824 рр.³⁷⁹. Поява цих двох творів, як можна пересвідчитися з укладеного В. В. Сиповським бібліографічного опису, за часом співпала з оберненням інтересу російських літераторів до сюжетів з української історії³⁸⁰. Імовірно, для представників читаючої публіки імперії саме ці два твори були початком знайомства, а, відповідно, і джерелом уявлень з історії українського козацтва.

Сам Василь Трохимович Наріжний (1780–1825) походив з родини дрібного шляхтича Миргородського повіту. До 12 років він мешкав на батьківщині, опісля чого виїхав на навчання до Москви. Згодом служив на різних посадах у Грузії та у Санкт-Петербурзі. Свою літературну діяльність розпочав ще у 18 років, але великої слави не здобув ні за життя, ні у нащадків, тож цілком обґрунтовано може вважатися «літератором другого плану». Зате в літературознавців цей автор користується певною популярністю, перш за все як один з основоположників жанру російського роману.

На відміну від читачів першої половини ХІХ ст., сучасні літературознавці (історики ж, здається, зовсім зігнорували спадок літератора) визнають лише умовну історичність «Бурсака» та «Запорожца». Г. Грабович взагалі визначив їх як «криптоісторичні твори, ... в яких історична достовірність, не кажучи про історичну проблематику, не має місця»³⁸¹. Як вважає В. Мацапура, в «Бурсаке» дія відносилася до епохи Богдана Хмельницького, але з огляду на допущені автором численні анахронізми, «время в романе... не столько историческое, сколько условно мифическое»³⁸². Подібної думки дотримуються також Ю. Манн та Т. Марченко³⁸³.

³⁷⁹ Белозерская Н. А. Василий Трофимович Нарежный. Историко-литературный очерк. – СПб. – 1896. – Ч. 2. – С. 98–99.

³⁸⁰ Сиповський В. Україна в російському письменстві. Частина 1. (1801–1850 рр.) // Збірник історично-філологічного відділу УАН. – 1928. – С. 397–419.

³⁸¹ Грабович Г. Теорія та історія: «горизонт сподівань» і рання рецепція нової української літератури // Грабович Г. До історії української літератури: дослідження, есе, полеміка. – К., 1997. – С. 94.

³⁸² Мацапура В. И. Украина в русской литературе первой половины XIX века. – С. 66.

³⁸³ Манн Ю. В. У истоков русского романа // Манн Ю. В. Диалектика художественного образа. – М., 1987. – С. 29–30; Марченко Т. М. Образ Богдана Хмельницького в литературе русского романтизма. – С. 110–113.

В. Т. Наріжний не прив'язувався точно до конкретних подій. В «Запорожце» час має цілком умовний характер, єдиним хронологічним орієнтиром виступає той факт, що Січ знаходилась в залежності від царя, столиця якого розміщувалася в Москві. Це дозволяє припустити, що автор зображував період 1654–1708 рр. Ситуація з «Бурсаком», здавалося б, простіша – виходячи з наведеної у тексті дати народження головного героя Неона Хлопотінського – травень 1679 р. (до речі, єдина точна дата у творі) й авторської вказівки, що новий рік відзначали у вересні і зробленою з цього приводу примітки, що такий календарний стиль був до 1701 р. – події мали б розгортатися в самому кінці XVII ст.³⁸⁴. Натомість, у творі в цей час відбувається «відпадиння Малоросії від Польщі» через війну між ними, що зміщує датування на дещо раніші часи. Згадка кордону по Дніпру викликає асоціації з Андрусівським перемир'ям 1667 р. Таким чином, події в романі відзначаються «згущеним історизмом» і їх лише умовно можна віднести до другої половини XVII ст. Втім, загалом неважко вгадати у цій війні в романі Хмельниччину, як це й роблять Н. А. Белозерская, Ю. Манн, Т. Марченко й Т. Мацапура³⁸⁵. Однак В. В. Сиповський визначав події в творі кінцем XVII – початком XVIII ст.³⁸⁶. На думку ж В. Кравченка, попри схожість вчинків головного героя з Богдановими, «внутрішня хронологія роману... й окремі деталі дозволяють бачити в Никодимі риси образу Мазепи»³⁸⁷.

Втім, у будь-якому разі, змальовані В. Т. Наріжним умови життя Малоросії напередодні повстання мають риси анахронізму щодо висвітленого в романі історичного періоду. Про мотивацію збройного виступу гетьмана проти поляків можна лише здогадуватися. Польську присутність у краї зображено мінімальною – її презенту-

³⁸⁴ Наріжний В. Т. Бурсак. – С. 202; 303.

³⁸⁵ Белозерская Н. А. Василий Трофимович Наріжний. – Ч. 2. – С. 250; Манн Ю. В. У истоков русского романа. – С. 29–30; Марченко Т. М. Образ Богдана Хмельницкого в литературе русского романтизма. – С. 110–111; Мацапура В. И. Украина в русской литературе первой половины XIX века. – С. 66.

³⁸⁶ Сиповський В. Україна в російському письменстві. Частина 1. (1801–1850 рр.). – С. 325.

³⁸⁷ Кравченко В. В. Іван Мазепа в українській історичній літературі XVIII та першої чверті XIX ст. // Кравченко В. В. Україна, Імперія, Росія (вибрані статті з модерної історії та історіографії). – К., 2011. – С. 294.

вали лише католицький монах-учитель семінарії, єзуїт у Батурині, київський воєвода та злоті в грошовому обігу. Тож, причиною гетьманського наміру «со всею Малороссиєю отторгнуться от иноплеменного владычества Польши и поддаться царю русскому», певно, слід вважати самоочевидну для історичних уявлень кінця XVIII – першої половини XIX ст. екзистенційну неможливість існування Малоросії під польським володарюванням³⁸⁸. Думка про гноблення «ляхами-католиками» православного українського населення та єдину можливість малоросіян для порятунку у возз'єднанні з єдиновірною та єдиноплеміною московською державою була прописана чи не у кожному історичному чи довоколаісторичному творі того періоду. Схоже, саме через її загальну розповсюдженість та самозрозумілість, В. Т. Наріжний і не вважав за потрібне якось додатково пояснювати причини повстання.

Одночасно, примітним є те, що в романі йшлося не про возз'єднання двох руських країв, а лише про зміну сюзерена. Сам гетьман мав всі риси суверенного володаря. Причому, це проявлялося як у діях, так і в «побуті»: він мешкав у палаці, мав власний двір, до якого представлялися новоприбулі шляхтичі, доньку-«принцесу» та навіть придворного блазня. Але посада «главы народа» не була спадковою. Проте, вибори гетьмана, у трактуванні В. Т. Наріжного, виглядали доволі несподівано. Обранням його серед кандидатів з полковників займалося «все сословие чинов», тобто полковники та «войсковые старшины» за участі депутатів від варшавського, московського та віленського (!) дворів, які після обрання ще й «подписали согласие своих монархов»³⁸⁹.

Т. Марченко також сприйняла як історичний нонсенс те, що в романі гетьманською резиденцією ще напередодні повстання виступав Батурин, а не Чигирин³⁹⁰. (Однак, враховуючи, що Батурин був гетьманською столицею у 1669–1708 рр., а хронологія в романі визначається лише умовною другою половиною XVII ст., ця обставина,

³⁸⁸ Нарезный В. Т. Бурсак. – С. 197.

³⁸⁹ Там же. – С. 392.

³⁹⁰ Марченко Т. М. Образ Богдана Хмельницького в літературі руського романтизму. – С. 112.

можливо, й не повинна вважатися за похибку. Втім, далі у цьому розділі ще буде мова про більш вірогідні мотиви розміщення В. Т. Наріжним гетьманської резиденції саме у Батурині). Принагідно можна зазначити й іншу, зауважену дослідниками, деталь – переяславська бурса у творі якимось чином розташовувалася на берегах Десни³⁹¹.

Ієрархія козацьких посад складалася, якщо простежити «послужний список» Неона, з наступних щаблів: козак – осавул – сотник – військовий старшина³⁹². Крім них у романі згадувалися посади хорунжого та військового писаря, існувала й військова канцелярія. Полковники призначалися з числа військових старшин, а полк виступав як армійський підрозділ, але одночасно був і територіальною структурою. Прикметно, що в «Бурсаке», окрім Переяславського, Полтавського, Стародубського полків, фігурував також Хорольський, якого реально не існувало. «Полковник стародубовский Еварест» одночасно був також командиром гетьманського полку – особистої охорони правителя. До кінця незрозумілим залишилося соціальне положення козаків, хоча й очевидно, що в романі це перш за все воїни. Козацький костюм складався з шароварів та черкески. Причому, черкеска мала знаки розрізнення – у осавула вона була «по краям выложена золотым галуном, а за спиной висели две такие же кисти»³⁹³. Ось цими сюжетами й обмежувалося змалювання В. Т. Наріжним козацького устрою Малоросії.

Січовий лад літератором зображувався більш детально. В «Запорожце» устрою Січі присвячено доволі розлогий опис. Помітно, що його автор знаходився цілком у рамках просвітницького дискурсу. Він розташував Січ «в юго-восточном краю Европы», там початково «поселились... разного звания малороссияне, не находившие в отчизне своей ни крова, ни пищи». Жінкам, задля уникнення усіляких внутрішніх конфліктів, «могущих небольшую республику эту

³⁹¹ Н. Белозерская зробила припущення, що В. Т. Наріжний навчався в Чернігівській семінарії, і саме це зумовило розташування бурси на Десні. Аналогічно вона пояснює й «існування» в Переяславі жіночого монастиря, якого ніколи там не було, натомість подібний заклад знаходився в Чернігові (Див. Белозерская Н. А. Василий Трофимович Нарезный. – Ч. 2. – С. 7).

³⁹² В оригіналі «войсковой старшина»

³⁹³ Нарезный В. Т. Бурсак. – С. 313.

ниспровергнуть», було заборонено доступ на Січ. Тож вони, а також одружені козаки, ремісники та торговці всіх віросповідань мали право мешкати в передмістях Січі та на довколишніх хуторах³⁹⁴.

Доступ на Запоріжжя було відкрито для всіх бажаючих. При прийомі нового члена в запорозьке товариство козаків не цікавили обставини життя та віросповідання «неофіта», тим більше що

при вступленні в это особенного рода общество, подобно как при посвящении в монашество, надо оставить все прежние титулы и знаки отличия; там все равны: сегодня кошевой атаман или судья, а завтра простой казак; при принятии нового собрата ему дают прозвание, какое вздумается, бреют голову, оставляя один оселедец, и этот профан в короткое время становится посвященным в таинствах запорожских³⁹⁵.

Основним заняттям січовиків була війна з турками та татарами, але ними круг ворогів не обмежувався. У головного героя повісті Авеніра Булата «десять лет прошли почти в непрерывных походах против разных неприятелей, а иногда, не хочу греха таить, – иногда против самих малороссиян, хотя и против воли»³⁹⁶.

Загалом, Запоріжжя характеризувалося анархічністю:

хотя устройство Запорожской Сечи сделано на тот конец, чтобы храбрые казаки защищали пределы Российские от беспрестанных нападений соседей, ...однако и самые эти защитники, сколько по уродливому образованию правления, столько и потому, что почти половина их состояла из иностранцев, для которых выгоды России или ничего, или очень мало значили, нередко бывали гибельнее для родных своих, чем неверные.

Тож, Авеніру, «для отведения от войска угрожавшей бури» довелось двічі відвідувати Москву³⁹⁷.

При цьому, в «Бурсаку» Запоріжжя виступало незалежною силою, з якою рахувався малоросійський гетьман. Останній не наважився примусово повернути свою доньку, яка втекла і замешкала

³⁹⁴ Нарезный В. Т. Запорожец. – С. 156.

³⁹⁵ Там же. – С. 156.

³⁹⁶ Там же. – С. 156, 168.

³⁹⁷ Там же. – С. 168.

на запорозьких землях, саме через «опасность раздражить запорожцев». Натомість, гетьман вдався до таємного викрадення³⁹⁸. У той же час Запорожжя мало зв'язки з Малоросією, принаймні між ними відбувалася постійна циркуляція населення³⁹⁹.

Разом з тим, Запорожжя в обох творах було приреченим на занепад. Авенір,

узнав обстоятельно весь образ правления в Сечи, источники общественных и частных доходов, нравственность чиновников и простых воинов, ...сказал самому себе: когда знатнейшие царства и республики пали в свое время, то как не последовать этого и с Сечью Запорожскою? Пройдет столетие, и, может быть, одним только географам будет известно место, где стояла некогда Сечь Запорожская»⁴⁰⁰.

Устами одного з героїв автор пророкував Січі загибель і в «Бурсаку»: «Рано или поздно, а которая-нибудь из соседних держав обрушится на нас всеми силами, и – что из Сечи останется? Кучи золы и громады черепов казацких»⁴⁰¹. Та, якщо тут передбачуваний занепад можна приписати зовнішнім силам, то в «Запорожце» він однозначно пов'язувався з устроєм Січі.

Безпосередньо внутрішній устрій Запорожжя та ієрархія його мешканців особливо не деталізовані письменником. У «Запорожце» керуючим складом виступала старшина. За визначенням В. Т. Наріжного, «этим именем вообще называются все начальники, как то: войсковой и куренные атаманы, судья и проч.»⁴⁰². З інших посадовців згадано писаря. Примітно, що сама назва головної керуючої посади – «войскового атамана», яку письменник вживав в обох творах – має виразне сучасне автору донське звучання. Втім, при цьому один раз в «Запорожце» згадано таки «кошевого атамана»⁴⁰³.

Окрім вже наведених описів, характеристику самих січовиків в

³⁹⁸ Нарезный В. Т. Бурсак. – С. 468.

³⁹⁹ Там же. – С. 385.

⁴⁰⁰ Нарезный В. Т. Запорожец. – С. 169.

⁴⁰¹ Нарезный В. Т. Бурсак. – С. 440.

⁴⁰² Нарезный В. Т. Запорожец. – С. 156.

⁴⁰³ Там же. – С. 156.

«Запорожце» автор обмежив тільки постійним вживанням відносно них епітету «храбрые» та показом побожності. «Бурсак» дозволяє побачити куди більш рельєфний образ. У романі запорожці зображені не у вельми привабливому світлі, як розбишаки та розбійники. Сама Січ була «чудовищною столицею свободи, равенства и бесчиния всякого рода», а запис у козаки давав «высокое право похабничать, забиячить и даже разбойничать (последнее дозволяется только вне пределов запорожских)»⁴⁰⁴. Серед тамтешніх козаків звичаєм, «сделавшимся уже законом», був продаж захоплених ними жінок туркам, татарам або полякам⁴⁰⁵. Життя на Запорожжі було «убийственным и даже бесчестным», низовик Реас волів покинути «такую поганую жизнь, которая несравненно хуже цыганской» (перед тим у романі циганське життя зображене як цілком дикунське та невідкорене жодним законам моралі)⁴⁰⁶. До цих рис долучалася ще й інша ознака варварства, наведена в «Запорожце»: дітей Авеніра навчали ночами – «ибо открыто заниматься учением почиталось в этой чудной столице большим беззаконием»⁴⁰⁷.

Та покинути таке непутяще життя було не так то й легко. На пропозицію Реасу, який виявився не вельми задоволеним місцевими порядками, залишити Січ, останній відповів: «Если бы я и согласился кинуть, то как это сделать? Разве не известно тебе, чему подвергается всякий, осмеливающийся сделаться изменником своей клятве?». Відповідь йому містила мало симпатичні для образу Січі порівняння: «Что значит такая клятва? ...если бы ты обещался медведю вечно жить в его логовище, куда завела тебя злая судьба твоя, то неужели не воспользовался бы первым случаем уйти от чудовища, чем каждую минуту опасаться растерзания?»⁴⁰⁸. Прикметно, що саму втечу з Запорожжя члени цього «союза освобождения от добровольной неволи» здійснили під приводом нападу «на некоторое малороссийское селение»⁴⁰⁹.

⁴⁰⁴ Нарезный В. Т. Бурсак. – С. 432.

⁴⁰⁵ Там же. – С. 436.

⁴⁰⁶ Там же. – С. 440.

⁴⁰⁷ Нарезный В. Т. Запорожец. – С. 164.

⁴⁰⁸ Нарезный В. Т. Бурсак. – С. 440.

⁴⁰⁹ Там же. – С. 440.

Звертає на себе увагу те, що запорозькі козаки в романі в абсолютній більшості випадків називалися автором чорноморцями, а саме Запорожжя паралельно іменувалося Чорноморією. Цю обставину відмітила також Т. Мацапура, зауваживши, що насправді Чорноморське військо було створено лише у 1788 р.⁴¹⁰

Низовики, з огляду на умови прийому до товариства, не повинні були мати окремої етнічності. Але одночасно вони фігурували в романі при переліках представників різних народів – поляків, малоросіян, турків; були чорноморський наряд і танці, відмінні від польських та малоросійських. У романі згадувалися чорноморці, які порвали зв'язки з Січчю, але все ж таки зберігали саме найменування. Отже, в зображенні В. Т. Наріжного січові козаки являли собою окрему культурну спільноту.

Помітно також те, що в «Запорожец», не зважаючи на зображення анархічності січовиків, автор обійшовся загалом без темних фарб, яких зате не пошкодував у «Бурсаку». Можливе пояснення цього бачимо в тому, що «Запорожец» представляв погляд на Січ, так би мовити, з середини, тоді як «Бурсак» презентував малоросійський ракурс її сприйняття.

Отже, образ Запорожжя у творчості В. Т. Наріжного не вельми відрізнявся від пануючого наприкінці XVIII – на початку XIX ст. дискурсу, чи не найвиразніше поданого у Манифесті від 3 серпня 1775 р.⁴¹¹. Це ставить під сумнів поширену в літературознавстві думку про творення письменником якогось самостійного образу Січі⁴¹².

⁴¹⁰ Мацапура В. И. Украина в русской литературе первой половины XIX века. – С. 66.

⁴¹¹ Об уничтожении Запорожской Сечи, и о причислении оной к Новороссийской губернии. – Манифест. Августа 3 // ПСЗ. – Т. XX: 1775–1780. – СПб., 1830. – №. 14354. – С. 190–193; [Максимович Л. М.] Новый и полный географический словарь Российского государства [...]. – М., 1788. – Ч. II: 3–К. – С. 7–46; Сестренцевич-Богуш С. История о Таврии. – СПб., 1806 – Т. 2. – С. 535–579; Грибовський В. В. Г.-Ф. Міллер і ліквідація Запорозької Січі... – С. 39–65; Каюк С. М. Задунайська Січ (1775–1828 рр.). – С. 14–26; Полонська-Василенко Н. Манифест 3 серпня 1775 року в світлі того-часних ідей. – С. 138–185.

⁴¹² Мацапура В. И. Украина в русской литературе первой половины XIX века. – С. 62; Подрига В. Образ козака у прозі Василя Наріжного, Ореста Сомова та Володимира Малика: до проблеми діалогу письменників. – С. 109–118.

Загалом, у зображенні В. Т. Наріжним козацтва помітний цілий ряд «анахронізмів» та «похибок». Частково умовність хронології в «Бурсаку» можна, при бажанні, пояснити авторським задумом – викривлення було зроблено свідомо, задля того, щоб знайти місце подіям і героям роману в загалом відомій історичній канві. Відповідно, автор намагався змалювати лише умовну другу половину XVII ст. На такі думки наштотує й утворений в обох текстах, переважно з маловживаних грецьких, репертуар імен героїв (Авенір, Неон, Неоніла, Нікодім і т.д.)⁴¹³. Але, навіть враховуючи це, в історичному контенті даних текстів помітно не так уже й мало невідповідностей. Для створення умовності хронології важко визнати доречним подання в «Бурсаке» точної дати. Статичність малоросійського устрою, однакового як до, так і після антипольського повстання, також важко визнати «засобом маскування». І вже зовсім необов'язково задля цього називати запорожців чорноморцями та їх кошового отамана «войсковым», рівно як і «створювати» незалежну Литву та Хорольський полк.

Таким чином, видається, що В. Т. Наріжний дещо самовпевнено взявся за написання історичної прози про козацькі часи, лише приблизно уявляючи тогочасні обставини⁴¹⁴. Як свідчить приклад Ф. Н. Глінки, при бажанні до справи можна було підійти доволі солідно. В передмові до повісті «Зинобий Богдан Хмельницький, или Освобожденная Малороссия» (1819), окрім особистих вражень від відвідин українських земель та розмов зі знавцями старовини, джерелами своїх історичних уявлень автор назвав «сочинения о Малороссии г-д Шерера и Лезюра», а також «важные рукописи», отримані від В. І. Грігоровіча та М. К. Грібовского⁴¹⁵.

⁴¹³ Рецензент «Отечественных записок» бачив у цих іменах лише літературний шаблон (Новья книги // Отечественные записки. – 1862. – Т. CXLV. – С. 69).

⁴¹⁴ У той же час літературознавцями відмічається, що при написанні «Славенских вечеров» автор, певно, користувався історичними джерелами та надбаннями історіографії (див. Киселёв В. С. Концепция личности в цикле В. Т. Нарезного «Славенские вечера» // Вестник Томского государственного педагогического университета. Серия: гуманитарные науки (филология). – 2004. – Вып. 3 (40). – С. 28).

⁴¹⁵ Глинка Ф. Зинобий Богдан Хмельницький, или Освобожденная Малороссия //

Тексти ж В. Т. Наріжного не демонструють прямого опертя, чи безпосереднього знайомства автора зі змістом доступних на той час історичних праць. Залишається припустити, що їх історичне наповнення базувалося, головним чином, на повсякденних знаннях автора. Власне, це вже підмітив у 1862 р. рецензент «Отечественных записок», кажучи про «предания воинственно-кочевой малороссийской старины» як джерело, на якому базувалося історичне наповнення «Бурсака»⁴¹⁶. Аналогічно, Н. А. Белозерская можливим джерелом для змалювання письменником гетьманського побуту бачила вплив його дитячих малоросійських вражень⁴¹⁷. Подібну думку поділяє зараз і В. Мацапура⁴¹⁸. Однак, невідомо, як корелювалися дитячі враження автора (нагадаю, він лишив Малоросію в дванадцятирічному віці) з набутими в подальшому знаннями з історії.

Принаймні, схоже, що В. Т. Наріжний переніс на минуле ще й деякі риси сучасних йому козаків – хоча б посаду «войскового атамана» у запорожців та саму назву «чорноморців». Імовірно, ідея щодо вигляду черкески осавула, яка, відповідно званню, була окантована по краях золотим галуном, була запозичена при погляді на сучасну автору військову форму унтер-офіцерів, що мала оздоблення золотим галуном по коміру та обшлагам.

Здавалося б, літературна критика повинна була відреагувати та поставити на місце такого несумлінного письменника. Натомість, в історичному наповненні «Бурсака» («Запорожец»), схоже, у цьому плані залишився зовсім без уваги оглядачів) рецензентів все більше ніж влаштувало. Критики, які торкнулися історичного контенту твору⁴¹⁹, в оцінках були майже одноголосними. Так, оглядач журналу

Глинка Ф. Письма к другу, содержащие в себе: замечания, мысли и рассуждения о разных предметах, с присовокуплением исторической повести: «Зиновий Богдан Хмельницкий, или Освобожденная Малороссия». – СПб., 1817. – Ч. III. – С. 148–149. Т. Марченко ідентифікує їх як твори Г. Граб'янки та С. Величка (Марченко Т. М. Образ Богдана Хмельницького в літературі руського романтизму. – С. 21–22).

⁴¹⁶ Новая книга // Отечественные записки. – 1862. – Т. CXLV. – С. 69.

⁴¹⁷ Белозерская Н. А. Василий Трофимович Нарезный. Историко-литературный очерк. – С. 4–5, 125–126.

⁴¹⁸ Мацапура В. И. Украина в русской литературе первой половины XIX века. – С. 68.

⁴¹⁹ Частина рецензентів не вдавалася до огляду історичного наповнення творів (Див. Бурсак. Малороссийская Повесть. Сочинение Василия Нарезнаго. 4 части. М. В

«Благонамеренный» вважає, що в «Бурсакі» «Малороссія, обычаи Малороссийские, Гетманский двор, Шляхетство, Сечь Запорожская и пр. описаны превосходно»⁴²⁰. Більше того, на його думку, цей роман можна було прочитати не тільки із задоволенням, але й з користю, оскільки «он дает нам многия понятия о древних обычаях Малороссии»⁴²¹.

Подібним чином і в рецензії в «Сыне отечества» зауважувалося, що дія повісті (*sic*) відбувається в Малоросії наприкінці XVIII в.: «характеры лиц, обычаи, подробности и пр. в точности сообразованы с обстоятельствами того времени и того края, как утверждают тамошние уроженцы»⁴²². Тож, далі автор знову підкреслив, що в «Бурсакі» заслуговують «особенное внимание черты Малороссийскаго быту и старинных обычаев того края», які «исчезают *под шлифовкою* общего просвещения»⁴²³. Рецензент з «Литературных листков» покритикував В. Т. Наріжного за літературні, перш за все мовно-стильові, вади його роману. Але, разом з тим, вважав, що «рассказ жив, завязка занимательна, изображение Малороссии и запорожских нравов верно»⁴²⁴.

Більше того, сприйняття історичної частини творів не змінилося й у другій половині XIX ст. Рецензент «Отечественных записок» у 1862 р. відзначив, що виконаний у довальтерскоттівській традиції «Бурсак» є, з точки зору сюжету, «просто замысловатая сказка» із загалом стереотипними характерами героїв. Однак, «несмотря на эту всю подражательность, историческая почва пробивается в ро-
Университетской Типографии, 1824 [рецензия]. // Дамский журнал. – 1824. – Ч. 9. – № 3. – С. 114–120; Новыя повести Василя Наріжного. В трех частях. С. п. бург. В тип. Плавильщикова. 1824. в 12 долю листа. В первой части 172, во второй 188 и в третьей 194 стран. // Благонамеренный. – 1824. – Ч. 28. – С. 25–45).

⁴²⁰ Бурсак, Малороссийская Повесть, сочинение Василя Наріжного, в четырех частях [рецензия] // Благонамеренный. – 1824. – Ч. 27. – С. 275.

⁴²¹ Там же. – С. 280.

⁴²² Бурсак, Малороссийская Повесть. Сочинение Василя Наріжного. Четыре части. Москва 1824; в унив. тип., в 12, в 1й ч. 164, в 2й 177, в 3й 200, в 4й 208 стр. [рецензия] // Сыне отечества. – 1824. – Ч. 97. – № XLI. – Современная русская библиография. – С. 37.

⁴²³ Там же. – С. 38.

⁴²⁴ Бурсак, Малороссийская Повесть, сочинение Василя Наріжного [рецензия] // Литературные листки. – 1824. – Ч. IV. – С. 50.

мане всюду, без ведома даже автора. Видно, что близки были предания воинственно-кочевой малороссийской старины... Жизнь и нравы бурсаков, казачество, малороссийские и польские паны, жида, шинкари – все это смешивается и мелькает перед вами в романе, как в калейдоскопе... Вы найдете в “Бурсаке” множество исторических внешних черт, верно схваченных и набросанных»⁴²⁵. Якщо судити за оцінками, даними дослідницею творчості В. Т. Наріжного Н. А. Белозерской, історичні реалії творів письменника цілком задовольняли читача й наприкінці XIX ст. На її думку, «Запорожець» починається з «прекрасной, вполне реальной картины Запорожской сечи», а наприкінці повісті автор помістив «краткий строго исторический очерк описываемой им Запорожской сечи»⁴²⁶.

Як бачимо, зображення минувшини Лівобережжя та запорожців у творах В. Т. Наріжного цілком задовольняло читачів XIX ст. Сприйняття твору рецензентами переконує, що змальована літератором історія запорозьких козаків приблизно відповідає баченню її читачами, їх буденним уявленням про історію українських земель.

Схвальні оцінки історизму творів В. Т. Наріжного критиками стають зрозумілі при спробі поставити їх історичне наповнення в контекст тогочасних уявлень. Тут варто мати на увазі, що художні твори не тільки з очевидністю впливали на формування історичних уявлень читацької аудиторії, а й їх автори були носіями прийнятих у певному суспільстві історичних поглядів. При цьому слід враховувати відсутність у першій чверті XIX ст. у суспільній думці взагалі більш-менш узгодженої картини козацької історії, коли контраверсійні думки співіснували ледь чи не по кожному питанню. Характерним прикладом такої конкуренції ідей можна вважати відзначену

⁴²⁵ Новая книга // Отечественные записки. – 1862. – Т. CXLV. – С. 68–69.

⁴²⁶ Белозерская Н. А. Василий Трофимович Нарезный. – Ч. 2. – С. 113–114. Однак, при цьому, Н. А. Белозерську важко назвати пересічним читачем історичного твору. Вона була в близьких стосунках з діячами українофільського руху, у 1868–1873 рр. працювала літературним секретарем М. І. Костомарова, сама виступила автором ряду праць з російської історії (Див. Белозерская Надежда Александровна // Русские писатели. 1800 – 1917: Биографический словарь. – М., 1989. – Т. 1: А–Г. – С. 222).

О. Гуржієм зміну поглядів Д. Н. Бантиша-Каменского на походження козацтва. Якщо у першому виданні своєї праці (1822 р.) історик дотримувався автохтонної теорії виникнення козаків, то у другому (1830 р.) він вже казав, хоча й доволі плутано, про їх кавказьке коріння⁴²⁷. Тож, погляд В. Т. Наріжного на козацьку минувшину повинен сприйматися лише як один із варіантів, або, точніше – як комбінація варіантів історичних уявлень першої чверті XIX ст.

В. Т. Наріжний зобразив гетьмана як суверенного володаря, наділеного всіма відповідними для літературного шаблону атрибутами, включаючи придворного блазня. Впевнений, що подібна картина базувалася в першу чергу на фантазії автора. Але, разом з тим, письменник не був зовсім самостійним у своїй вигадці. Куди вірніше буде сказати, що він просто художньо розвинув та «розфарбував» поширені в його час уявлення про сутність гетьманської посади. Так, В. Г. Рубан в «Кратких географических, политических и исторических известиях о Малой России» (1773) зазначив, що гетьманом називалась особа яка «верховное в сей стране управление имела». Втім, достеменно про першого гетьмана та взагалі час впровадження цієї посади В. Г. Рубан не міг нічого сказати. Однак він зауважив, що початково влада гетьмана була суттєво обмеженою – без ради зі старшинами та згоди козаків той не міг ухвалювати ніяких важливих рішень. Але «за несколько лет, с сим чином сопряжена должность верховнаго судии, военачальника и попечителя о благоденствии всей страны им управляемой»⁴²⁸. У словнику В. Я. Ломиковського визначення було ще лаконічнішим: «Гетман, тоже что генералиссимус. Так назывался главный начальник Малороссийских козацких войск. Гетман был глава всего малороссийского войска и народа»⁴²⁹.

⁴²⁷ Гуржий А. И. Штрихи к портрету «настоящего историка» // Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства. – К., 1993. – С. 13.

⁴²⁸ Рубан В. Краткия географическия, политическия и историческия известия о Малой России, с приобщением украинских трактатов и известий о почтах, також списка духовных и светских тамо находящихся ныне чинов, числе народа и прочая. – СПб., 1773. – С. 13–14.

⁴²⁹ Словарь малорусской старины. – К., 1894. – С. 5.

Як бачимо, з таких дефініцій, хоча вони й подають гетьмана як верховного правителя краю, важко прямо вивести подібну зображеній В. Т. Наріжним картину. Більшу цікавість у цьому плані становлять не рафіновані визначення, а невідрефлексовані згадки. Так, в «Путешествии в полуденную Россию» (1800) В. В. Измайлов внутрішнє оздоблення київського Успенського собору описував наступним чином: «Написаны на стене портреты великих мужей нашего отечества. Великие Князья и Малороссийские Гетманы являются один за другим»⁴³⁰. Таке формулювання наводить на думку, що автор сприймав ці дві посади як спадкові та рівнозначні. Подібну ідею несе й наведений Ф. Н. Глінкою підпис до давнього портрета Б. Хмельницького: «Ревнитель благочестия, истребитель унии, защитник церквей, избавитель православного народа, находящегося во всей Малороссийской и Польской Украине, Подолии, Вольнии, Черноруссии, Белоруссии, Подгории, Полесии и в прочих странах Княжений Русских, **Владимерову престолу наследственных**» (виділення моє – Д. Ш.)⁴³¹. Тобто, гетьманська спадкоємність з князями у даному випадку підкреслюється через територію.

Та найбільше співпадає з візією В. Т. Наріжного екскурс щодо гетьманської посади, поданий в «Истории Русов». За викладом невідомого автора, її було запроваджено на руських землях при укладанні Кревської унії у 1386 р.⁴³². Сама унія трактувалася як добровільне об'єднання трьох народів – польського, руського та литовського. Укладені тоді Пакти Конвента передбачали запровадження трьох рівноправних посад – гетьманів Польського, Литовського та Руського, які мали права королівських намісників та верховних військових начальників у підвладних їм країнах. Резиденцією руського гетьмана було призначено Черкаси. Гетьмани, як і всі чиновники, обиралися з числа шляхетства⁴³³. Втім першими Руськими гетьманами були «оставлены потомки природных Князей Руских, Светольдов, Ольговичев или Олельковичев и Острожских, кои по праву наслед-

⁴³⁰ Измайлов В. Путешествие в Полуденную Россию. – Ч. 1. – С. 107–108.

⁴³¹ Глинка Ф. Зиновий Богдан Хмельницкий, или Освобожденная Малороссия. – С. 139.

⁴³² Таку дату подано у джерелі.

⁴³³ Кониский Г. История Русов, или Малой России. – М., 1846. – С. 6–7.

ства, признанному и всегда уважаемому от Королей Польских и Великих Князей Литовских, правительствовали своим народом уже в качестве Гетманов и воевод по конституциям Королевства, а не по достоинствам Княжеским»⁴³⁴. Після ж вгасання руських князівських родів гетьманів почали обирати з-посеред рицарства – першим з обраних у 1506 р. став Пренцлав Лянцкоронський. Для автора «Истории Русов» він відзначився в першу чергу через те, що звільнив дніпровське Надпоріжжя від турків і татар та заснував там військову сторожу з козаків⁴³⁵.

Про те, що гетьмани сприймалися не як винятково козацькі військові начальники, а, радше, як чи не суверенні крайові правителі, свідчить опис діянь наступника Лянцкоронського – Д. Вишневецького. Його гетьманування припало на мирний час, тож він «славился гражданскими добродетельми, поправлял разоренные города и публичные здания, наблюдал за правосудием и правлением земских и городских урядников, возбуждал народ к трудолюбию, торговле и хозяйственным заведениям, и всякими образами помогал ему оправиться после разорительных войн, и за то все почтен отцем народа»⁴³⁶.

Примітно, що подібні уявлення щодо сутності гетьманської посади висловлювалася і через два десятиріччя після публікації «Бурсака». В. Г. Белінській, іронізуючи з методу викладу матеріалу М. А. Маркевичем в «Истории Малороссии», писав: «Главное дело состоит в разделении рассказа на главы и в означении каждой главы именем князя, если это история княжества, и именем гетьмана, если это история Малороссии, и даже именами двух и трех гетманов, в одно и то же время владевших булавою»⁴³⁷.

Думка про тотожність гетьманської та князівської влади проходила й у тогочасному науковому дискурсі. М. І. Костомаров у «Мыслях об истории Малороссии» (1846), говорячи про розвиток козаччини, вважав одним з найвизначніших її організаторів О. Дашкевича. На думку науковця, він встановив устрій у давньоруському

⁴³⁴ Там же. – С. 9.

⁴³⁵ Там же. – С. 13–14.

⁴³⁶ Там же. – С. 14.

⁴³⁷ [Белинский В. Г.] История Малороссии. Николая Маркевича Москва. 1842. Четыре тома // Отечественные записки. – 1843. – Т. XXVIII. – № 5. – отд. V. – С. 13.

дусі: рада замінила віче, «а исполнительная власть находилась в руках выборного чиновника, *атамана* или *гетмана*», який мав військову, адміністративну, судову владу та призначав нижчих чиновників. Загалом же, «этот правитель имел то же назначение что князь в старину: отличие состояло в том, что право князя, сверх народного призвания, опиралось еще на происхождении». Однак початково й у козаків походження бралось до уваги, і лише згодом, «когда эти фамилии потеряли в себе русский элемент, казачество избирало начальников единственно по личным достоинствам»⁴³⁸.

Не менш цікавими для розуміння уявлень першої половини ХІХ ст. щодо посади гетьмана є роздуми А. Я. Стороженка. У вересні 1848 р. він повідомляв О. М. Бодянському, що надсилає йому, окрім усього іншого, копії з листів до Сапег і, зокрема лист Івана Куцковича, «подписавшегося гетманом»⁴³⁹. Коментуючи ту обставину, що в тогочасних історичних працях не зустрічалося імені цього гетьмана, а також зауваживши що, згідно з діаріушем Окульського, й Д. Гуня підписувався гетьманом у листах до кримського хана та старшим полковником – до [коронного гетьмана Н.] Потоцького, А. Я. Стороженко зробив висновок, що «титул Гетмана употребляем был главными вождями козацкаго войска, хотя они и не были Гетманами Малороссии»⁴⁴⁰. Тобто, для автора листа стало відкриттям, що гетьманом міг іменуватися не обов'язково тільки крайовий правитель.

Подана В. Т. Наріжним загальна картина життя Малоросії напередодні повстання – з відсутністю зображення значного польського впливу на внутрішній устрій краю теж корелюється з уявою сучасників. Її презентує вже вище наведений опис майже незалежного Руського гетьманства з «Истории Русов». Подібну ж ситуацію зображено С. А. Тучковим у споминах, записаних у проміжку 1808–1828 рр. На думку мемуариста, заколоти та бунти, які були реакцією на польські спроби окатоличення малоросіян, стали причиною того, що

⁴³⁸ [Костомаров Н. И.] Мысли об истории Малороссии // Библиотека для чтения. – 1846. – Т. 78. – С. 30.

⁴³⁹ Стороженко А. Я. Письмо к О. М. Бодянскому. 3/15 сентября 1848 г. // Стороженки. Фамильный архив. – К., 1907. – Т. 3. – С. 14.

⁴⁴⁰ Там же. – С. 14.

Польша, опасаясь вовсе потерять чрез то Малороссию, бывшую в соседстве с Россией, решилась не только предоставить малороссийскому народу свободное исповедание веры, но и даровала ему полную свободу и многие привилегии. А так как малороссияне были всегда военными людьми, то, обратя их в казаки, избавила от всех податей, разделила земли на десять так называемых малороссийских полков и утвердила над ними гетмана, избираемого казаками из их рода. Он, председательствуя в малороссийской канцелярии, обще с членами оной, управлял всею Малороссиею. За все это казаки обязаны были давать Польше в случае войны войско на своем содержании⁴⁴¹.

Як бачимо, опис гетьманського двору та буття Малоросії у В. Т. Наріжного цілком узгоджується з тогочасними уявленнями та літературними кліше. Літератор не вдавався до цілковитої вигадки, а описав як повинен би був виглядати побут рівного за статусом князю володаря. При цьому він, схоже, спирався на досвід західної літератури щодо зображення монарших дворів. Відомості з «Истории Русов» та мемуарів С. А. Тучкова показують, що існування «незалежної» Литви та зображення майже незалежної від поляків Малоросії у романі також цілком відповідали поширеним тоді історичним уявленням.

Вивчення історичних уявлень другої половини XVIII – початку XIX ст. дозволяє пояснити й такий «анахронізм», як дислокація гетьманської резиденції у Батурині ще напередодні переходу Лівобережної України «під царську руку». Легенда про заснування Батурина польським королем Стефаном Баторієм була загалом широко розтиражованою в тогочасних історичних та географічних працях. Однак, наприклад, в «Повести о том, что случилось на Украине...» (кінець XVIII – перша чверть XIX ст.) просто зазначалося, що С. Баторій «град во свое нарицание поставил, Батурин, и Козакам подарил. Гетманом Козацким озвал той Король славного Козака Богдана»⁴⁴².

⁴⁴¹ Тучков С. А. Записки. 1766–1808. – С. 15.

⁴⁴² Повесть о том, что случилось на Украине, как она Литвою завладена, аж до смерти гетмана войска Запорожского Зиновия Богдана Хмельницкого повестию скажем пространно // ЧОИДР. – 1848. – № 5. – Смесъ. – С. 2.

Подібний опис подавався і в географічних словниках кінця XVIII – початку XIX ст., які слугували сучасникам авторитетним джерелом історичних відомостей. Так, в «Географическом лексиконе Российского государства» Ф. А. Полуніна (1773) про Батурино повідомлялося, що «город был жительством прежних Гетьманов», але після зради Мазепи у 1708 р. «совсем разорен»⁴⁴³. У присвяченій Батурино статті «Нового и полного географического словаря Российскаго государства» Л. М. Максимовіча (1788), уже уточнювалося, що місто слугувало гетьманською резиденцією за часів І. Самойловича та І. Мазепи, хоча й було побудоване ще С. Баторієм⁴⁴⁴. У трохи переробленому вигляді, із зазначенням точних хронологічних меж побутування міста як гетьманської резиденції – 1669–1708 рр. – цю статтю було подано в «Географическом словаре Российскаго государства» А. Ф. Щекатова та Л. М. Максимовіча (1801)⁴⁴⁵.

Та відомості про заснування Батурина одразу як гетьманської резиденції знаходимо лише у двох творах: «Кратком летоизобразительном знаменитых и памяти достойных действ и случаев описании» (кінець XVIII ст.) та «Истории Русов». У першому цей сюжет було подано хоча й розгорнуто, але вкрай суперечливо, на що звернув увагу І. Дзира⁴⁴⁶. Зокрема, зазначалося, що «Стефан Баторий... для резиденции гетманской устроил над рекою Сеймом город новый и назвал его, от своего прозвания, Баторин, кой ныне называется Батурино...»⁴⁴⁷. Однак, вже у наступному реченні повідомлялося, що «сей город не для резиденции гетманской построен, но король для себя его построил, яко свою маетность, ибо в сие время в Малой России на сей стороне Днепра еще не было козаков, ни гетмана, а

⁴⁴³ Полунин Ф. А. Географический лексикон Российского государства, или словарь, описующий по азбучному порядку.... – М., 1773. – С. 25.

⁴⁴⁴ [Максимович Л. М.] Новый и полный географический словарь Российского государства [...]. – М., 1788. – Ч. I: А-Ж. – С. 71–72.

⁴⁴⁵ Географической словарь Российскаго государства, сочиненный в настоящем онаго виде / Л. М. Максимович, А. М. Щекатов. – М., 1801. – Ч. 1: А-Г. – С. 365.

⁴⁴⁶ Дзира І. Я. Козацьке літописання 30-х – 80-х рр. XVIII ст.: джерелознавчий та історіографічний аспекти. – К., 2006. – С. 240.

⁴⁴⁷ Краткое летоизобразительное знаменитых и памяти достойных действ и случаев описание // Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским. – К., 1856. – Т. 1. – С. 54.

он стал резиденцією гетманською уже при гетмане Игнатовиче, в 1670 году»⁴⁴⁸. «История Русов» уже не містила подібних протиріч. Стефан Баторій, винагородивши козаків за їхню службу, «для резиденции Гетмана и всего Малороссийскаго Трибунала, воздвигнул на имя свое при реке Сейме город Батурин, а в Черкасах повелел иметь Гетману своего Наместника или Полеваго Гетмана, называвшагося после Наказным Гетманом»⁴⁴⁹.

Картина батуринаського життя, змальована В. Т. Наріжним, судячи з прикладу А. Я. Стороженка, поділялася сучасниками. Криткуючи під псевдонімом Андрія Царинного «Вечера на хуторі близ Диканьки» М. В. Гоголя, Андрій Якович подав розбір «Пропавшей грамоти» з точки зору історичного наповнення твору. Заперечення критика викликала заява дядя-оповідача про малу чисельність писемних людей у Батурині в часи дії повісті. На його думку, «во время пребывания Гетманов Малороссийских в Батурине, молодые дворяне со всей Малороссии, грамотные, стекались в сию резиденцию Гетмана, чтобы начать при нем службу, и чтобы, пройдя с пером в руке все мытарства канцелярския, со временем быть Сотниками и так далее, переменяя впоследствии перо на саблю, сообразно обстоятельствам службы»⁴⁵⁰. Як бачимо, опис загалом нагадує зображений в «Бурсаке» шлях Неона. Втім, враховуючи факт, що гінця гетьман відіслав з Батурина до *цариці*, А. Я. Стороженко дійшов висновку, що дія повісті мала відбуватися за часів К. Розумовського. Тут він побачив явний анахронізм, бо в той період уже запровадили поштову службу, тому відсилати окремого гінця, який до того ж зашив листа у шапку, не було ніякого сенсу⁴⁵¹. Однак, варто враховувати, що на початку рецензії критик посилався на твори В. Т. Наріжного і, зокрема, на «Бурсака», як на приклад вірного зображення малоросійських порядків⁴⁵². Тож, не можна виключати можливості,

⁴⁴⁸ Там же. – С. 54–55.

⁴⁴⁹ Кониский Г. История Русов, или Малой России. – С. 27.

⁴⁵⁰ [Стороженко А. Я.] Мысли малороссиянина, по прочтении повестей пасичника Рудаго-панька. – С. 56–57.

⁴⁵¹ Там же. – С. 56–57.

⁴⁵² Там же. – С. 11.

Щоправда, це дивує, якщо врахувати сверхприскіпливість критика щодо творів

що А. Я. Стороженко й базував свої уявлення про батуринське життя на описі з «Бурсака».

Помилка В. Т. Наріжного в іменуванні запорожців чорноморцями є очевидною. Однак у першій половині XIX ст. так писав не він один. Зокрема, у середині 1840-х рр. Г. О. Ракович вважав, що дух козаччини «исчез вместе с Сечью и Черноморцами»⁴⁵³. Подібним чином писав і С. М. Кочубей, представляючи в лютому 1832 р. у записці Н. Г. Репніну, крім іншого, і свої, доволі розмиті, уявлення щодо походження місцевих козаків. Втім, дані писання становлять інтерес далеко не в першу чергу через цю обмовку. Швидкість їх укладання, яку зазначив сам автор, мала наслідком деяку сумбурність тексту. Це, рівно як і сам зміст, дає підстави припустити, що автор не спирався на твори попередників, і продемонстрував лише власні історичні знання «для повсякденного вжитку».

Отже, за викладом С. М. Кочубея, первинні кордони Малоросії складала землі від Переяслава до Азовського моря, причому жителі їх були номадами «вероятно, отрасли скифской... и первобытного свойства своего, мирного, но храброго». Однак згодом вони змішалися зі слов'янами, опісля чого до них додалися ще «вошедшие в состав народной малороссийской массы» татари, турки, молдавани й волохи⁴⁵⁴. Очевидно, що С. М. Кочубей бачив історію Малоросії цілком окремою від руської давнини. В княжі часи, на його думку, руські великі князі намагалися відгородитися на Лівобережжі валом від «сего соседственного народа, хотя и одноплеменного и единоверного, но отделившегося от княжений большею еще своею первоначальною свободною пастушескою жизнью»⁴⁵⁵. У часи ж татарського панування «малороссийский народ перешел границы свои, подкрепленный соседями и союзниками своими, татарами, сообщившими ему воинский завоевательный дух свой и, можно по-

---

Гоголя. Здавалося б, А. Я. Стороженко міг би з легкістю знайти до чого причепитися і в творах В. Т. Наріжного

⁴⁵³ Ракович Г. Замечания на статью «Мысли об истории Малороссии» // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1852. – № 6. – С. 43.

⁴⁵⁴ Кочубей С. М. [Записка С. М. Кочубея «О Малороссии» від 9 лютого 1832 р.] // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. – Х; К. – 2004. – Вип. 6. – С. 110.

⁴⁵⁵ Там же. – С. 110.

лагать, что с того времени заняли они только то по обеим берегам Днепра пространство, заселенное деревнями и городами, которое потом составило Малороссию, известную под начальством гетманов своих»⁴⁵⁶. На цю добу припав поділ на стани – військова частина малоросіян «осталась козаками» (виділено мною – *Д. Ш.*), а інша стала «обывателями постоянных сел и городов, коих в первобытном пастушеском быту и границах не было»⁴⁵⁷. Тоді ж відбулося розселення війська по краю і запровадження сотенно-полкового устрою. Для С. М. Кочубея все це було доказом того, що «не все в Малороссии происхождения козацкого, военно-пастушеского»⁴⁵⁸. Самих козаків він порівнював з давніми римлянами, які мали виключне право на захист вітчизни. Автор припускав, що «вероятно, что первоначальные козаки малороссийские как то и черноморцы (кои, конечно, есть начало военному духу их) были подобно римлянам, безженными», і склалися «из разных племен народных бродяг», аж доки не знайшли своїх сабіянок⁴⁵⁹. Вказівка на нежонатість – рису, яка слугувала чи не основним маркером запорожців у суспільні думці й не могла стосуватися справжніх чорноморців, не залишає сумнівів, кого саме автор мав на увазі.

Отже, представлена в творах В. Т. Наріжного картина історії українського козацтва загалом відповідала уявленням його сучасників про цей предмет. На відміну від сьогоденішнього сприйняття, для першої чверті XIX ст. «Бурсак» був саме історичним романом. Схвальні оцінки рецензентами його історичного наповнення переконують, що зображена там картина давнього побуту Лівобережної України цілком відповідала буденним знанням з історії краю. Аналіз синхронних добі написання прози В. Т. Наріжного історичних творів демонструє, що, згідно уявлень того часу, ці тексти не містили якихось анахронізмів. Співпадіння у загальних рисах візії роману «Бурсак» з відомостями з «Истории Русов» дозволяє обережно припустити, що В. Т. Наріжний міг бути знайомий з цією пам'яткою, хоча прямого опертя на неї й не помітно.

⁴⁵⁶ Там же. – С. 110.

⁴⁵⁷ Там же. – С. 110.

⁴⁵⁸ Там же. – С. 111.

⁴⁵⁹ Там же. – С. 111.

Топографія козацького минулого у літературі

У довідкових «Записках о Полтавской губернии» (1846) М. І. Арандаренко, серед інших відомостей, вважав за потрібне навести реєстр тамтешніх археологічних пам'яток – «остатки исторических событий в Полтавской губернии». Увагу автор зосередив у першу чергу на описі залишків середньовічних укріплень та курганів, розкиданих краєм, зробивши їх класифікацію. Не оминув він також давньоруські городища. Частина з цих пам'яток М. І. Арандаренко прив'язав до відомих з писемної історії подій. Серед більш пізніх об'єктів він згадав залишки Української лінії та пам'ятки, пов'язані з Північною війною. Цікаво, що, описавши їх доволі детально, автор не згадав імені Мазепи.

З пам'яток козацької доби укладач «Записок...» відзначив залишки укріплень, якими захищалися полкові містечка та села. Збереглися вони в Старих та Нових Санжарах, Біликах, Кишеньці, Градіжці, Крапивні, Ірклії, Піщаному, Переяславі, Борисполі, Смілі та Глинську⁴⁶⁰. Крім того, М. І. Арандаренко зробив спробу прив'язати до місцевості декотрі події з козацької історії:

Недалече Лубен есть урочище Солоница. Там в 1597 году Поляки разбили и взяли в плен Наливайка. Отсюда он отправлен в Варшаву, а там казнен. Под Зенковым существует курган, на том месте, где была битва Хмельницкаго с Поляками в 1650. Под Золотоношею, где в 1666 году сражались Москвитяне с Дорошенком. У Опошни и Будища, где сражался Пушкарь с Виговским в 1658 году. Под Константиновым, где в 1648 году сражался с Поляками Кривонос. По р. Груни, где воевал с Сербамы и Поляками Пушкарь 1658. Под Смелым, где сражался в 1652 году с Поляками Безпальый. У Ирклиева, где в 1662 году сражался Самко с Юрием Хмельницким⁴⁶¹.

З переліченого М. І. Арандаренком до козацьких пам'яток, хоча і дещо умовно, можна також приписати ще церкву в Переяславі, в якій Б. Хмельницький присягав царю у 1654 р.

⁴⁶⁰ Арандаренко Н. И. Записки о Полтавской губернии. – Ч. 2. – С. 306.

⁴⁶¹ Там же. – С. 308.

Отже, на Полтавщині в середині XIX ст. М. І. Арандаренко «відшукав» не так уже і мало «матеріальних залишків» козацької минувшини. Певно, потенційний аналогічний реєстр для Чернігівської губернії мав би бути як мінімум не меншим, а до того ж містити пам'ятки трохи вищого ґатунку – гетьманські столиці та місця укладення договорів.

У зв'язку з цим, постає питання, скільки з цих пам'яток реально могли знайти і знаходили на місцевості мандрівники-росіяни. Блискуче дослідження «відкриття» ними давньоруських пам'яток здійснив О. Толочко. Історик звернув увагу і на особливості сприйняття подорожуючими історичного часу Малоросії – коли проміжок особного життя українських земель від татарської навали до інкорпорації до складу російської держави вважався позаісторичним, «пустим» періодом. Разом з тим, саме цей період власне і сприймався як *історія Малоросії*. Таку думку чітко сформульовано Ф. Євцкім у рецензії на третє видання «Истории Малороссии» Д. Н. Бантыша-Каменского:

Что представляется нашему историческому понятию при имени *Малороссии* вообще? Славное время козачества и гетманщины, время козацких войн... Но нашему понятию при слове: *история Малороссии* не представляется ни то, что было до гетманщины, ни то, что было после не⁴⁶².

Якщо, за спостереженнями О. Толочка, до зустрічі з давньоруською минувшиною мандрівники готувалися, переріхтуючи історичні твори та літописи, то впевнено можна стверджувати, що малоросійською історією ніхто з них спеціально не цікавився. Вона була неросійською, а отже чужою. Тож, на сторінки травелогів «прорвалися» лише найзагальніші, повсякденні уявлення представників російського соціуму з історії козацької доби.

Одночасно, описи мандрівок мають й інше значення для вивчення уявлень про козацьку минувшину. Як свідчать мемуари, травело-

---

⁴⁶²Євцкий Ф. Бантыш-Каменский Д. История Малой России. 3-е изд. – Москва, 1842. – Ч.1–3; Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. Извлечено из собственного запорожского архива А. Скальковским. – Одесса, 1841 [рецензия] // Денница (Варшава). – 1842. – № 17 (сент.). – С. 210.

ги виступали вагомим компонентом юнацького читання⁴⁶³. Зокрема, О. І. Мартос згадував, що жага до знайомства з новими місцями була нав'язана йому «любимими мне путешествиями по Южной России Измайлова и других авторов»⁴⁶⁴. С. Л. Гаєвській у другому класі гімназії (1826 р.) за вибором вчителя читав «образцовыя сочинения (род хрестоматии в 12 частях с портретами некоторых авторов), историю Карамзина, разные путешествия, даже “Россияду” и “Владимира” Хераскова, и трагедии Озерова»⁴⁶⁵. Про типовість тревелогів для підліткового читання свідчить і згадка І. В. Кіреєвського в огляді літератури за 1829 р. «той части нашей публики, которая от азбуки и катехизиса приступает к повестям и путешествиям»⁴⁶⁶. На думку Т. Головіної, цей жанр літератури був популярним й серед провінційних поміщиків⁴⁶⁷. За таких умов, вважаю, описи мандрівок виконували не тільки функцію розважального читання, але одночасно слугували засобом формування географічних та історичних уявлень.

Отже, спробуємо визначити, що з козацької історії «помітили» та загалом знали укладачі подорожніх записок, які відвідали Малоросію та Слобожанщину наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. Автори цих творів – В. Ф. Зуєв, П. І. Сумароков, В. В. Измайлов, О. фон Гун, І. М. Долгоруков, А. І. Льовшин, Х. Ш. (?), В. В. Селіванов та К. І. Арсеньєв – мали найрізноманітніші мотиви здійснення подорожей. Це позначилося як на об'єктах фіксації уваги, так і на стилі викладу матеріалу; хоча також не в останню чергу зміст залежав і від дотримуваного автором літературного канону. Слід також відзначити справедливість спостереження О. Толочка, який стверджує, що «короткие цитаты или даже пространные ви-

⁴⁶³ Див. Галь Б. О. «Имел счастье получить книгу с картинками»: трансформація образу книги у свідомості полтавського гімназиста 1820-х рр // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Книга в історії і культурі. – Д., 2012. – С. 255–270.

⁴⁶⁴ Записки инженерного офицера Мартоса // Русский архив. – 1893. – Кн. 2. – Вып. 7. – С. 306.

⁴⁶⁵ Автобиография Степана Лукича Геевского (1813–1862 // КС. – 1893. – Октябрь. – С. 105–106.

⁴⁶⁶ Киреевский И. В. Обзорение русской словесности 1829 года // Киреевский И. В. Критика и эстетика. – М., 1979. – С. 74.

⁴⁶⁷ Головина Т. Из круга чтения помещиков средней руки. – С. 74.

держки из этих книг не могут передать эффект убедительности, который они производили на читателей... Убедительными оказываются не просто отдельные утверждения, а все путешествие»⁴⁶⁸. Дійсно, лише при повному «зануренні» в тексти можна відчутти сприйняття їх авторами минулого. Одночасно, лише тоді стає зрозумілим місце козацької минувшини серед дорожніх зацікавлень мандрівників.

Академік В. Ф. Зуєв, як уже зазначалося, здійснив мандрівку українськими землями у 1781–1782 рр. – ще тоді, коли це не стало модою. Втім, переслідував він цілком наукові завдання – опис нещодавно приєднаних до імперії земель між Бугом та Дніпром⁴⁶⁹. Тому цілком зрозумілою є увага автора до ґрунтів, геологічної будови та флори країв, якими він проїжджав. У Москві В. Ф. Зуєву довелося зустрітися з істориками Г.-Ф. Міллером та І. М. Стріттером (Штріттером) і поспілкуватися на тему давнини місць, в які лежав його шлях⁴⁷⁰. Однак невідомо, якою мірою розмова торкалася саме козацької історії.

Вирушивши з Москви, В. Ф. Зуєв 21 серпня дістався кордонів Харківського намісництва. Згодом експедиція прибула до слободи Ліпечь, більшу частину мешканців якої вчений вважав вихідцями з Польщі з часів, коли там відбувалися пригнічення православних, «по многим особым от царей им данных привеллегиям называются они войсковыми обывателями и от Малороссиян ничем неотличны»⁴⁷¹. Як бачимо, козацька складова історії цього ще нещодавно сотенного містечка Харківського полку В. Ф. Зуєвим зовсім не відзначена. З Ліпця академік дістався Харкова, заснування якого у його викладі також обійшлося без козаків, а легендарний Харько був названий пасічником⁴⁷². З Харкова шлях експедиції лежав на Полтаву. Її історії вчений присвятив відносно багато уваги. Він декілька разів згадав битву Пьотра I з Карлом XII та пов'язані з цією подією пам'ятки. Сама Полтава являла для В. Ф. Зуєва «малороссийский городок, заселенный еще прежде Харькова вышедшими из Польши

⁴⁶⁸ Толочко А. Киевская Русь и Малороссия в XIX веке. – С. 76.

⁴⁶⁹ Зуев В. Путешественные записки Василия Зуева. – С. 1.

⁴⁷⁰ Там же. – С. 7.

⁴⁷¹ Там же. – С. 183–184.

⁴⁷² Там же. – С. 187.

козаками, по чому хотя и был главным местом Полтавского полку, но до 1709 году ничем не славный»⁴⁷³. Власне кажучи, цим і обмежив автор свої згадки про історію лівобережних козаків.

В. В. Измайлов у «Путешествии в полуденную Россию» відбитки минулого побачив не тільки в пам'ятках, але й у самих мешканців краю: щодо малоросіян Владімір Васильєвіч зауважив: «Они помнят, что собственная рука их защищала отечество против безчисленных врагов и память Хмельницких жива еще в душах их»⁴⁷⁴. Б. Хмельницького, у компанії інших малоросійських гетьманів, В. В. Измайлов згадав під час відвідин Успенського собору в Києві. Тут «на левой руке от большого входу написаны на стене портреты великих мужей нашего отечества. Великие Князья и Малороссийские Гетманы являются один за другим к великому удовольствию того, кто любит отечество и славные подвиги его сынов»⁴⁷⁵. Першим з гетьманів був згаданий «тот славной Хмельницкой», який «умел освободить своих соотечественников от ига Польши; ему обязана Малороссия своим спасением. Он достоин признательности народа, и народ, чувствующий сию признательность, достоин такого начальника»⁴⁷⁶.

Слідом за Б. Хмельницьким В. В. Измайлов вважав за потрібне назвати князя Острозького, який також «имеет право на признательность Малороссийского народа». Дещо патетично мандрівник пропонував:

Взглянем с чувством на прочих Князей и Гетманов, которые более или менее благодетельствовали роду человеческому, и будем особливо искать между ими *Наливайко*, которой также защищал права своих соотечественников перед Поляками с жаром Демосфена и с мужеством Хмельницкаго, хотя, будучи несчастливее сего последняго, он погиб жертвою своего патриотизма. Тщетно будем искать его; – нет сего великаго мужа! но История не может забыть имя его⁴⁷⁷.

⁴⁷³ Там же. – С. 203.

⁴⁷⁴ Измайлов В. Путешествие в Полуденную Россию. – Ч. 1. – С. 86.

⁴⁷⁵ Там же. – С. 107–108.

⁴⁷⁶ Там же. – С. 108.

⁴⁷⁷ Там же. – С. 108–109.

Визначення В. В. Ізмайловим гетьманів як «великих мужей нашего отечества», а не однієї тільки Малоросії, є загалом не характерним для тогочасного сприйняття особності минувшини краю від загальноросійської історії. Примітною також є обізнаність автора щодо гетьманів – його «пошуки Наливайка» є зайвим доказом бажання побачити в реальності свої попередні уявлення щодо об'єкту мандрівки.

Іншим представником літератури сентименталізму, який майже одночасно з В. В. Ізмайловим відвідав Лівобережну Україну та опублікував свої враження від цього, був князь Пьотр Івановіч Шаліков⁴⁷⁸. Втім, О. Толочко не дарма назвав його писання «почти карикатурним образчиком сентиментализма»⁴⁷⁹. Дійсно, реальна Малоросія майже відсутня на сторінках творів, які, натомість, переповнені клішованими описами природи та переживань їх автора. Творчість П. І. Шалікова дає дуже наочний та яскравий приклад випадку, коли зміст та стиль викладу матеріалу значною мірою визначила саме жанрова конвенція. З огляду на це, дуже дивним було зустріти посилання на текст П. І. Шалікова як ілюстрацію тези про зникнення козацького образу в російській літературі початку XIX ст.⁴⁸⁰.

Куди більш уважним за П. І. Шалікова спостерігачем був П. І. Сумароков, який залишив нащадкам два описи своїх мандрівок до Криму – 1799 р. та 1802–1803 рр. Якщо вперше він діставався туди по правому берегу Дніпра, і, цілком природно, що не мав нагоди виказати своєї обізнаності в малоросійській історії, то через три роки автор прямував на південь уже через Харківщину та Полтавщину. Відвідуючи «край называемый Малороссиєю», П. І. Сумароков вважав за

⁴⁷⁸ Шаликов П. Путешествие в Малороссию. – М., 1803. – 239 с.; Шаликов П. Другое путешествие в Малороссию. – М., 1804. – 262 с.

⁴⁷⁹ Толочко А. Киевская Русь и Малороссия в XIX веке. – С. 77.

⁴⁸⁰ Див. Киселев В., Васильева Т. «Странное политическое сонмище» или «народ, поющий и пляшущий»... – С. 478–517. Втім, недоречно посилання на творчість П. І. Шалікова є тільки однією з проблем даної публікації, щодо якої мені вже доводилося висловлюватися (Див. Шаталов Д. В. Тут, внутри: как филологи пишут историю... (размышления над и по поводу образа украинского казака в современной российской гуманитаристике) // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Професійна етика історика у міждисциплінарному просторі. – Д.: 2014. – С. 333–348).

потрібне подати читачеві «историческое примечание» щодо цієї землі. Основними віхами були битва на Калці 1223 р., захоплення Києва Батиєм у 1240 р., похід 1320 р. Гедеміна на Київ і перехід краю «в подданство Казимира Короля Польского» у 1340 р.⁴⁸¹

На цьому, очевидно, історія на певний час скінчилася, оскільки «сей край, лишившийся своих жителей разными случаями оставался в запустении около 400 лет; то есть до времен Царя Алексея Михайловича», коли знову почалося його заселення «прежними России подданными» – малороссиянами, які у 1630 р. «толпами выходили из Волынии, Подолии». Вони були нічим іншим як «росиянами», які, поселені в Польщі Стефаном Баторієм, через відторгнення від батьківщини «мало по малу вводили у себя некоторые перенятые обычаи, порчу языка, переменили образ жизни, одеяние, так что от сего показался как будто другой народ». У подальшому

таковыя колонии составили свои городки или местечки и пять козачьих их полков Харьковской, Сумской, Ахтырской, Острогжской и Изюмской, служили потом всегда на своих конях, на своем иждивении и управлялись своими полковниками, судьями и есаулами. ...Но в 1765 году учреждена была Слободская Украинская Губерния, козачьих полки с прибавлением, к ним шестаго Слободскаго, переобразованы в платежные гусарские, и Харьков постановлен Губернским городом⁴⁸².

Отже, в презентації П. І. Сумарокова Малоросія мала власну історію лише в складі російської держави. Але чітко помітно, що автор плував і змішував малоросійську минувшину з минувщиною слобідською.

Оттон фон Гун, супроводжуючи восени 1805 р. свого патрона О. К. Розумовського, що бажав відвідати свої малоросійські маєтки, постійно згадував про їх попереднього власника, іменуючи його «фельдмаршалом (та/або) графом Розумовским» (див. такі згадки

⁴⁸¹ Сумароков П. И. Досуги Крымского судьи или второе путешествие в Тавриду Павла Сумарокова. – СПб., 1803. – Ч. 1. – С. 47.

⁴⁸² Сумароков П. И. Досуги Крымского судьи или второе путешествие в Тавриду. – С. 47–48.

про Почеп; Батури́н, власність Андрія Розумовського, Яготин⁴⁸³) Але факт гетьманства К. Розумовського, з точки зору німця, був зовсім не вартим уваги.

Змальовуючи своє перебування в Києві, О. фон Гун подав, окрім іншого, виклад історії «духовной академии, училищем братським именуемой», що не обійшлося без згадки козаків. Заснована 1588 р. патріархом Ієремією, «академия сия разрушилась» через «возмущение в Малороссии». Але «в 1620 году гетман Малороссийской Петр Сагайдачный возобновил опять и монастырь и училище». Щоправда, незабаром «война с Польшею и страшныя беспокойства разорили опять сие жилище муз»⁴⁸⁴.

Отже, минувшині О. фон Гун приділив небагато уваги. Зрозуміло, до Малоросії цей лікар їздив не для вивчення козацьких пам'яток. Але така «неувага» є дещо цікавою з огляду на «список рекомендованої літератури», який автор подав наприкінці другої частини свого твору для бажаючих дізнатися більше про «Украйну»⁴⁸⁵. Серед інших книг, там вказано твори Г. де Боплана та В. Рубана – тобто, О. фон Гун певною мірою мав бути поінформованим про козацьке минуле. Проте, як бачимо, воно його ніяким чином не зацікавило.

У 1808 р. за службовим завданням здійснив подорож на Балкани Д. Н. Бантиш-Каменській, який доволі детально описав враження від країв, через які проходив його шлях. Але минувшина українських земель на той час не викликала жодного зацікавлення у майбутнього історика Малоросії. З усіх свідчень про їх давнину мандрівник вважав за потрібне навести лише інформацію про заснування Харкова⁴⁸⁶. Втім, ці відомості були прямою цитатою з географічного словника Л. М. Максимовіча, на який Д. Н. Бантиш-Каменській і дав

⁴⁸³ Гун О. фон Поверхностные замечания по дороге от Москвы в Малороссию. – Ч. 1. – С. 36, 42; Гун О. фон Поверхностные замечания по дороге от Москвы в Малороссию. – Ч. 2. – С. 22–31, 49.

⁴⁸⁴ Гун О. фон Поверхностные замечания по дороге от Москвы в Малороссию. – Ч. 2. – С. 121–122.

⁴⁸⁵ Там же. – С. 123–124.

⁴⁸⁶ Бантыш-Каменский Д. Н. Путешествие в Молдавию, Валахию и Сербию. – М., 1810. – С. 50.

посилання. Подібно до своїх попередників, він доволі багато уваги присвятив опису Полтави, у зв'язку з пам'ятками часів Північної війни. Однак з історії міста до 1709 р. подано лише короткий екскурс про його заснування, який теж був запозиченим з «Географического лексикона»⁴⁸⁷. Тож, «Путешествие в Молдавию, Валахию и Сербию» Д. Н. Бантиша-Каменского в аспекті вивчення повсякденних знань про козацьке минуле цікаве лише тим, що розкриває джерела історичних відомостей, на які міг спиратися автор тревелогу під час «знайомства» зі старожитностями відвідуваних місць.

Князь І. М. Долгорукий в описах двох своїх мандрівок українськими землями відносно багато уваги приділив тамтешній старовині. Вже перші його думки при прибутті в Малоросію у 1810 р. були пов'язані саме з козацькою минувшиною: «Наконецъ въехали мы в пределы Украйны. Зачал приходитъ мне на память пан Хмельницкий и Мазепа»⁴⁸⁸. Але, як з'ясується згодом, на цьому згадки пана владимірського губернатора про козацьку минувшину майже і вичерпалися. В усьому подальшому тексті першої книги подано ще чотири епізоди, які більш-менш можуть бути прив'язані до козацької історії – три згадки імені Мазепи та одна про Розумовського і його столицю. Мазепа згадувався у зв'язку з київськими пам'ятками. Так, у Лаврі «в одной из соборныхъ церквей над пещерами все приклады от Мазепы»⁴⁸⁹. Пустинно-Миколаївський чоловічий монастир мав «храм старинный. Строен Мазепой»⁴⁹⁰. Оглядаючи ж Арсенал, владимірський губернатор «с любопытством смотрел на все», та «особенно любовался», серед інших цікавостей, гетманськими булавами: «все имеет свое время, подумал я; теперь кинь самую богатую из них куда хочешь, а в руках Мазепы, я чаю, не очень близко к ней подходили»⁴⁹¹.

І. М. Долгорукому довелося також побувати й у Батурині. Його минуле та сьогодення змальовано було дуже лаконічно: «Батурин –

⁴⁸⁷ Там же. – С. 54.

⁴⁸⁸ Долгорукий И. М. Славны бубны за горами или путешествие мое кое-куда 1810 года. – С. 46.

⁴⁸⁹ Там же. – С. 270.

⁴⁹⁰ Там же. – С. 281.

⁴⁹¹ Там же. – С. 292.

местечко, принадлежащее Разумовским... Здесь некогда была столица Малороссийских гетманов. Фельдмаршал граф Кирилл Григорьевич Разумовский... последние годы жизни провел в Батурине и в нем скончался»⁴⁹². Цікаво відмітити, що в тексті першої книги подорожі К. Розумовський іменувався чи то фельдмаршалом, чи то графом (чи, як в цитованому фрагменті – одночасно обома назвами), але гетьманом його жодного разу так і не було названо.

Під час других відвідин українських земель уже экс-губернатор (його було звільнено з посади у 1812 р.) дещо розширив свої пізнання з козацької історії. Прибувши 29-го червня до чернігівського маєтку свого зятя В. Л. Селецького, І. М. Долгорукій повідомив наступного дня в записках, що «Девицы – место большое... в старину жили тут все козаки, и здесь их сотенный дистрикт или округ находился»⁴⁹³. В Чернігові, «древнем княжении и старинной столице Малороссии»⁴⁹⁴, мандрівник мав нагоду ще раз пригадати ім'я Мазепи: «заметьте еще, что в здешнем краю по селам и городам многие храмы воздвигнуты Мазепой»⁴⁹⁵.

Іншого разу І. М. Долгорукій вдався до «козацьких сюжетів» пояснюючи (або, більш ймовірно, переповідаючи те, як йому пояснили) наявність величезної кількості дрібного шляхетства в Малоросії:

Здесь с отдаленных времен обитают вольные люди под именем Козаков. Каждый из них в старину имел хату, огород, землю и собственность, которую он возделывал. Труд и прилежание дают деньги, а сии производят средства возвышаться. Многие Козаки, выуча детей своих грамоте, записывали их в Приказное звание. Было время в России, когда легче было попасть в Секретари, нежели обречь грядущую землю. Секретарской чин давал право на приобретение имущества, а

⁴⁹² Там же. – С. 313.

⁴⁹³ Долгорукий И. М. Путешествие в Киев в 1817 году. – С. 25.

⁴⁹⁴ Чернігів у 1782 р. став центром Чернігівського намісництва, а у 1797 р. – Малоросійської губернії, і залишався «столицею Малоросії» до 1802 р., Дівиця ж була сотенним центром до 1782 р., і тим не менш, у випадку з цими населеними пунктами автор використовує поняття «старини».

⁴⁹⁵ Долгорукий И. М. Путешествие в Киев в 1817 году. – С. 35.

недвижимое имение присваивало название личного Дворянина, и сим образом Малороссия наполнилась тьмою панов⁴⁹⁶.

Розповідаючи про відвідини Яготину, він повідомив, що це «есть увесилительный замок последнего Гетьмана, Фельдмаршала Разумовского»⁴⁹⁷. Описуючи маєток, мандрівник ще два рази згадав К. Розумовського саме як гетьмана. Той же таки Яготин з парком навів на зачарованого його красою князя й інші «історичні» думки: «На него тем приятнее взглянуть, что проехавши... между курганов в близи и в отдалении от дороги, напоминающим проказы Хмельницкаго, Дорошенки и Мазепы, обрадуешья всем сердцем монументу золотых времен, возникших из Малороссийских междуусобий»⁴⁹⁸.

Як бачимо, до списку відомих Івану Михайловичу гетьманів додався ще й Дорошенко. Втім, на цих згадках «козацтво як історичний феномен» для князя І. М. Долгорукого вичерпалося остаточно.

А. І. Льовшин у «Письмах из Малороссии» мету своєї подорожі краєм задекларував як бажання побачити тамтешні пам'ятки, що відносяться до російської історії, і, зокрема, Київ та Полтаву⁴⁹⁹. Тож, не важко здогадатися, що козаки не були спеціальним об'єктом зацікавлення і для цього мандрівника.

Діставшись Полтави, він, перш ніж навести розлогий і загалом стереотипний для російських туристів опис пов'язаних з подіями 1709 р. пам'яток, зазначив дещо з історії самого міста. Тож, Полтаву було засновано на початку XVII ст., вона слугувала головним містом полку, який відповідно й називався⁵⁰⁰. Описуючи враження від пам'яток, пов'язаних з Полтавською битвою, мандрівник жодним чином не згадав про Мазепу. Зате «мазепинський дискурс» присутній при описі ним села Білоцерківки:

Я теперь в том месте, на котором лилась невинная кровь ревностных сынов отечества. Мы там, где несчастные Искра и

⁴⁹⁶ Там же. – С. 44–45.

⁴⁹⁷ Там же. – С. 63.

⁴⁹⁸ Там же – С. 63.

⁴⁹⁹ Левшин А. И. Письма из Малороссии. – С. 1.

⁵⁰⁰ Там же. – С. 3.

Кочубей пали от удара свирепаго Мазепы, и где головы их, злодейскою рукою палача отсеченныя, скатились с них. Напрасно искал я места казни. Никто не указал мне⁵⁰¹.

Втім, місцеві мешканці не могли вказати місце страти не через свою необізнаність в локальній історії (чи не тільки через неї), а з більш простої причини. Як зауважив О. Толочко, прив'язка А. І. Льовшина до місцевості була помилковою⁵⁰². Насправді страта Іскри та Кочубея відбулася поблизу міста Біла Церква, з яким мандрівник ототожнив полтавське село Білоцерківку.

У цьому ж населеному пункті автор здійснив невдалу спробу придбати побачену в місцевого мешканця рушницю з написом «Белоцерковскаго полка». Коментуючи відмову власника продати своє спадкове майно, А. І. Льовшин зазначив:

Поступок, показывающий, что Малороссияне любят предков своих, любят славу их и чтут память тех козаков, которые храбро защищались и поражали Поляков под предводительством Хмельницкаго, одержали 14 побед над волохами под начальством Свирговского и отличились потом неустрасимостью своею при взятии Азова!⁵⁰³.

Втім, при уважнішому погляді цей епізод виглядає дещо «підозріло». Білоцерківка ніколи полковим центром не була, на відміну від ототожненої з нею Білої Церкви. Але там полк було ліквідовано ще у 1676 р., вдруге він існував там у 1702–1712 рр. Звісно, є певна ймовірність, що давня зброя з цього правобережного полку дійсно була родовою власністю мешканця Полтавщини. Та більш подібним виглядає, що автор травелогу просто вигадав цей епізод (чи, принаймні, сам напис на рушниці) як привід наголосити на позитивних якостях малоросіян.

Оздоблення церкви Мгарського монастиря зацікавило А. І. Льовшина розміщеними там портретами. Перший «представляет одного митрополита Киевскаго». Його мощі, які зберігалися в монастирі, через те, що митрополит був духовником Мазепи були,

⁵⁰¹ Там же. – С. 13.

⁵⁰² Толочко А. Киевская Русь и Малороссия в XIX веке. – С. 98.

⁵⁰³ Левшин А. И. Письма из Малороссии. – С. 14–15.

буцімто, закладені в стіну за повелінням Петра I. Інший портрет зображував «Апостола, бывшего Малороссийскаго Гетмана». Його «черты лица выражают умнаго человека, а красная одежда, булава и длинные седые усы показывают что он управлял древними малороссиянами»⁵⁰⁴. У Лубнах мандрівник зіткнувся з «живою» пам'яткою козацьких часів: «Видел я древняго козака Малороссийскаго; сего дня поутру говорил я с почтенным 96-летним воином. Величественная его осанка и умное лицо суть остатки силы и молодости, во дни которой сражался он; а слова его – отголосок пламенной любви к Отечеству, которая владела рукою его в боях»⁵⁰⁵. Спомини цього козака стосувалися Семирічної війни та битви під Кунерсдорфом.

З інших козацьких пам'яток А. І. Льовшин звернув увагу хіба що на «знамена Малороссийских Козацких полков», які висіли на стіні чернігівської соборної церкви⁵⁰⁶. Певний інтерес представляє також згадка про перебування у Глухові, який був відомий А. І. Льовшину як центр удільного князівства та «бывшею в нем коллегиею, которая управляла Малороссиею»⁵⁰⁷. Цікаво, що інший мандрівник, І. Вернетт, який, щоправда, прожив колись два роки в Глухові, під час свого візиту до міста шукав іншу, невідому А. І. Льовшину, пам'ятку: «Нет уже в Глухове и знаков двух-этажнаго здания Малороссийской Коллегии, нет следов дворца последняго гетмана»⁵⁰⁸.

Наступні мандрівники приділили козацькій давнині ще менше уваги. Андрей Гаврілович Глаголев, шлях у закордонну подорож якого пролягав 1823 р. через Малоросію та Правобережжя, не сильно переймався «самостійною» історією краю. Єдиним випадком, коли мандрівник згадав про козаків, був опис історії Кременця, який «в 1648 году... пал перед малым отрядом Козаков, мстивших Польше за стеснение исповедания их веры»⁵⁰⁹.

⁵⁰⁴ Там же. – С. 25.

⁵⁰⁵ Там же. – С. 30.

⁵⁰⁶ Там же. – С. 140.

⁵⁰⁷ Там же. – С. 190.

⁵⁰⁸ Вернетт И. Воспоминания о Новгород-Северском // Украинский вестник. – 1816. – Ч. 2. – Кн. 4. – С. 49.

⁵⁰⁹ Глаголев А. Г. Записки русского путешественника, с 1823 по 1827 год. – СПб., 1837. – Ч. I: Россия. Австрия. – С. 116.

Васілій Васильєвіч Селіванов у «Записках офіцера в Вознесенском походе 1837 года» виклав свої враження від перетину малоросійських земель під час маршу на військові маневри до Новоросії. Днювання ескадрону в Диканьці, окрім нав'язаних гоголівськими творами вражень, викликало у драгуна ще й міркування історичного плану. Містечко виступало спадковим володінням Кочубеїв, тож, прогулюючись тамтешнім величезним парком, В. В. Селіванов розмірковував:

Ходя по парку, невольно переносишься мыслию во времена давно минувшия для Малороссии. Скольких бедствий и славы были свидетелями эти огромные дубы и вязы... Может быть под непроницаемою тенью ветвей их замышлял донос свой на изменника Гетмана страдалец преданности к престолу и России, старый Кочубей!.. Может быть при корне этого дерева любила отдыхать дочь его, юная прекрасная Матруся, затаив и лелея в душе своей любовь к губителю родины и тирану отца ея... Тогда как пламенно любивший её душою, воинственно чистою, молодой казак стоял в отдалении и с тайною грустию смотрел безмолвно на красоту гибнущаго ангела!⁵¹⁰.

Не важко здогадатися, що поштовхом до цих роздумів стало не самостійне зацікавлення історією краю, а знайомство з тогочасною художньою літературою, зокрема творами А. С. Пушкіна⁵¹¹, Ф. В. Булгаріна та інших авторів.

Пов'язані з персоною Мазепи об'єкти були основним предметом уваги з-поміж історичних пам'яток і для іншого мандрівника – відомого російського історика, географа та статистика К. І. Арсеньєва. Він був автором надрукованих 1844 р. «Путевых заметок по Южной России». Їх важко визнати високохудожнім твором – відповідно до своїх професійних зацікавлень автор навів, головним чином, статистичні показники відвіданих ним населених пунктів та їхніх торгів.

⁵¹⁰ Селиванов В. В. Записки офицера в Вознесенском походе 1837 года. – Рязань, 1892. – С. 10–11.

⁵¹¹ Щоправда, в поемі А. С. Пушкіна фігурувала Марія, а не Мотря

Мазепу К. І. Арсенєв згадав ще не доїжджаючи Малоросії. В Курській губернії, поблизу Рильська, починалася смуга багатих земель та сіл. Автор зазначив, що вони склали масток гетьмана Мазепи, свідчення чому зберігалися й досі: «селения Ивановское, Степановка и Мазеповка, названы по имени владельца Ивана Степановича Мазепы». У 1708 р. ці землі отримав за взяття Батурина А. Д. Меншиков⁵¹².

Сам Батурин, трохи неочікувано, привернув увагу К. І. Арсенєва не цифрами оборотів місцевих ярмарків чи кількістю кам'яних споруд. Це місто, яке автор назвав знаменитим в історії XVIII ст., примітне було тим, що

здесь хитрый Мазепа замышлял сокрушить силы своего Государя-Благодетеля и мечтал о независимости и державстве самобытном, но вместо ожидаемого величия нашел позор и уничтожение. Парасюк близь Батурина, любимое местопребывание вероломного Гетмана, представляет теперь одне развалины, едва видимыя; сохранялся только сад, ныне заброшенный и одичалый. Измена Мазепы нанесла первый удар Гетманщине; было восстановлено достоинство Гетмана при Елисавете, но не надолго: последний Гетман Малоросси, владелец Батурина, не имел даже утешения умереть в этом звании. В соборной церкви Батуринской погребен этот последней представитель прежнего быта Украины, знаменитый Генерал-Фельдмаршал Граф К. Г. Разумовский⁵¹³.

Ще одне місто, Глухів, для К. І. Арсенєва був цікавим, окрім іншого, через те, що він

был некоторое время главным пунктом управления Малороссийских Казаков. Здесь совершилась торжественная процессия осуждения и казни над отсутствовавшим Мазепою: улица, по коей шла эта процессия, с тех пор сохранила доселе название Каговой – она примыкала к площади, на коей поставлена была виселица⁵¹⁴.

Як бачимо, автори травелогів звертали загалом небагато уваги

⁵¹² Арсенєв К. И. Путевые заметки о Южной России // Журнал Министерства внутренних дел. – 1844. – Ч. 8. – С. 496–497.

⁵¹³ Там же. – С. 506.

⁵¹⁴ Там же. – С. 508.

на пам'ятки, пов'язані з козаччиною та історією Малоросії загалом. До того ж, хоча українські землі й були відносно популярним місцем мандрівок, більш-менш єдиного канону щодо обов'язкових для перегляду пам'яток нової і новітньої доби у подорожуючих не склалося. Єдиним виключенням, об'єктом, що не залишив байдужим буквально жодного мандрівника, якому доводилося проїхати повз нього, була Полтава з її пам'ятками періоду Північної війни. Трохи дивує те, що у зв'язку з битвою не згадувалося ім'я Мазепи, навіть тими авторами, хто в цілому цікавився постаттю цього гетьмана.

Загалом, для російських мандрівників козацькі часи асоціювалися лише з прізвищами гетьманів – Наливайка, Сагайдачного, Хмельницького, Дорошенка. Крім них, подорожуючі могли мало що пригадати, хіба що постійні усобиці тих часів. Набагато частіше згадувалися Мазепа та Розумовський й пов'язані з їх біографіями місця. Однак, вважаю, ці дві персоналії цікавили подорожуючих передусім у контексті загальноімперської історії. В кожного з мандрівників, хто побував у Полтаві чи її околицях, по декілька сторінок твору обов'язково відведено на опис пам'яток Полтавської битви, згадки величі постаті Петра I і т.д. Тож, і Мазепа цікавив авторів травелогів в першу чергу як ворог царя. Приблизно з другої чверті XIX ст., як демонструють записки В. В. Селіванова, до цього його «амплуа» додалися ще й літературні контексти. Аналогічно, К. Г. Розумовський цікавив росіян у зв'язку з імперською історією, як один з найвизначніших можновладців Єкатерининської доби. Про це свідчить хоча б той факт, що не всі, хто згадував цю персону, відмічали його гетьманство. Отже, навіть при безпосередній зустрічі, в залишках малоросійської давнини мандрівники цікавилися лише її загальноімперською складовою.

Запорозжі у живому сприйнятті

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. запорозжі чи не у всіх публічних текстах виступали цілком у дусі ідеології Маніфесту про ліквідацію Січі, як розбійники та варвари. Однак вони продовжу-

вали існувати не лише на сторінках художніх та історичних творів, але і як цілком матеріальна реальність, мешкаючи за Дунаєм та на Кубані. Якщо, з огляду на стосунки Російської імперії з Портою, із задунайцями у читаючої публіки майже не було контактів, то чорноморців згадували у подорожній літературі при відвідуванні Кубані. Мандрівками Степовою Україною часто згадувалися запорожці, хоча тут вони фігурували вже в якості історичного образу. Тож травелогоги, в яких описувалися подорожі південними землями імперії, дають змогу побачити рецепцію цього образу на «приземленому рівні». Величезну цікавість при цьому складає те, що мандрівники нерідко після придніпровських степів, колишніх володінь «давніх» запорожців, відвідували Кубань, де стикалися з їх нащадками-чорноморцями. Ця обставина дає можливість простежити вплив їх образів один на одного. Про те, що в суспільній думці між ними існував і зворотній, ретроспективний зв'язок, свідчить хоча б перенесення назви «чорноморці» на давніх запорожців.

Отже, через шість років після ліквідації Січі, у 1781 р., мандрівку південними степами здійснив академік В. Ф. Зуєв. Після Кременчука шлях експедиції лежав уже Новоросією. Втім, академік зауважив, що «Новороссийскою губернією начала быть сия страна с 1764 года, а прежде была просто пустою степью или землею частию к Малороссии принадлежащую, частью к Запорожцам»⁵¹⁵. Подаючи відомості про Нікопольський повіт губернії, В. Ф. Зуєв відмітив багатство місцевих природних ресурсів. Це, на його думку, доводило, що «Запорожцы могли бы в сих местах жить не чиня по соседственным местам разбоев»⁵¹⁶. Після ж зруйнування Січі, «которая была в Покровске», багато запорожців «разсыпались по разным местам и за границу, а иные и поныне еще живут по степи, либо по плавлям хуторами», хоча їх і почали зганяти до Нікополя на поселення⁵¹⁷. Діставшись на по-

⁵¹⁵ Там же. – С. 229.

⁵¹⁶ Порівн. із зауваженням С. Сестренцевіча-Богуша про запорожців: «Сии Козаки могли бы жить спокойно и счастливо под сильным покровительством Царей, обрабатывая землю самую плодородную в Европе; но страсть в них к грабительству была почти непреодолима (Сестренцевич-Богуш С. История о Таврии. – Т. 2. – С. 41).

⁵¹⁷ Зуев В. Путешественные записки Василия Зуева. – С. 236.

чатку жовтня цього міста, В. Ф. Зуєв вважав за потрібне додатково відмітити, що воно було побудоване на протоці Дніпра, за дванадцять верст від колишньої Січі й заселялося запорожцями⁵¹⁸.

Простуючи шляхом у бік Херсону, експедиція минула Мишурін Ріг. Він, як відмітив учений, раніше був шанцем козачих полків, а зараз вважався просто поселенням. Там знаходилася земляна фортеця, яку захищали місцеві мешканці-козаки⁵¹⁹. У Нових Кайдаках, за спостереженнями В. Ф. Зуєва, мешкали заможні жителі з колишніх запорозьких та слобідських козаків. Втім, академік вважав що, «лишившись лишней вольности», вони все ж не звикли до нормального міського життя, оскільки «день и ночь непрестанно только и видны по улицам шайки, сопровождаемыя гудками и горелкою, которое все ничто иное, как остатки прежняго их степожития»⁵²⁰. При цьому, чи не єдиним крамом, який запримітив В. Ф. Зуєв у місті, були спустошені діжки та барила.

У подальшому вченому ще декілька разів довелося епізодично зустрітися з запорожцями. Так, коли експедиція блукала степом поблизу Звонецького порогу на Дніпрі, запорожець, чий млин стояв поблизу порога, «был настолько честен, что дал... в степи и огня и дров»⁵²¹. Також В. Ф. Зуєв згадав село Шестерня, яке він проїжджав, назване так за ім'ям запорожця, що раніше там мешкав⁵²². Простуючи правобережжям Інгульця, вчений відмітив, що бачив багато запорозьких хуторів, які ще залишилися по степу. Зацікавили вони його засобом зберігання хліба в ямах, який там практикувався⁵²³.

З Нікополя науковці прямували Херсонським шляхом. Дорога пролягала рівним степом, на якому виділялися тільки кургани, з приводу яких В. Ф. Зуєв розмірковував:

Всего чуднее, что Запорожцы в уединенных своих по балкам жилищах переняли сие честолюбие у сих старинных покой-

⁵¹⁸ Там же. – С. 262–263.

⁵¹⁹ Там же. – С. 244.

⁵²⁰ Там же. – С. 250–251.

⁵²¹ Там же. – С. 252.

⁵²² Там же. – С. 270.

⁵²³ Там же. – С. 271.

ников, делать по смерти своей над собою такие же надгробные кучи, какия оне имеют. Мною не однократно попадались в сих местах Запорожских казаков насыпные могилы, почти столь же великия, как и те старинныя. Для отличения себя от оных станоят обыкновенно на верьху большой из известкового камня высеченной крест. Нередко курган Запорожскаго казака снаружи укладен кругом известковыми камнями, и таковой видел я при первой от Никополя перемене Чертомлык в 20 верстах отстоящей⁵²⁴.

Як бачимо, В. Ф. Зуєв хоча ніяк і не відзначив козацьке минуле Слобожанщини й дуже побіжно згадав козацьке сьогодення Малоросії, доволі багато уваги приділив запорожцям. Причини такого зацікавлення низовиками можна пояснити, по-перше, тим, що вони склали значну частину мешканців земель, які мала дослідити експедиція. По-друге, ймовірно, певну роль зіграв і образ запорожців, який на той час уже склався в суспільній думці. Тому увага на них зверталася як на заздальгідь «розрекламований» об'єкт. Однак при безпосередній зустрічі з ними єдиною негативною рисою, на відміну від їх розтиражованого образу, В. Ф. Зуєв зауважив хіба дещо розгульне життя.

П. І. Сумароков, прямуючи у перший раз до Криму степами (у 1799 р.), зазначив, що «от Елисаветграда до Николаева идет пространная степь, прежнее владение Запорожцев»⁵²⁵ які, очевидно, склали для автора об'єкт доволі великого зацікавлення. Під час перебування поблизу Керчі, в Єнікале, «любопытство побуждало» його «переплыть на Азиатскую сторону в Тамань», серед іншого, й для того, щоб «осмотреть тот край, нынешнее обиталище Запорожцев»⁵²⁶. Але «жестокія бури» завадили цьому наміру.

Через три роки П. І. Сумароков знову відвідав Крим, тепер уже в якості члена урядової комісії. На цей раз «крымский судия» зміг-таки здійснити свій ранній задум – побувати в Тамані та на російсько-турецькому кордоні в Бургасі. Експедицію Таманню П. І. Сумароков почав з паланки – «присутственного места, управляющего сим

⁵²⁴ Там же. – С. 264.

⁵²⁵ Сумароков П. И. Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 году. – С. 5.

⁵²⁶ Там же. – С. 74.

округом»⁵²⁷. Після цього він подався роздивлятися пам'ятки античних часів, з приводу яких навів розлогі історичні екскурси. Схема сприйняття ним минулого краю була цілком звичною для тогочасного бачення історичних процесів на Півдні імперії: античні часи – середньовіччя (у зв'язку з діяльністю руських князів) – татаро-турецьке панування («пропащі», неісторичні часи) – й входження до складу Російської імперії як відновлення історичного процесу. Тож, у 1783 р. на Кубані продовжився плин історичного часу, а 1792 р. ця «пустая страна» (попередні мешканці покинули її при російському завоюванні) була пожалувана «за оказання услуги розсеяннм до того по уничтожении Запорожской сечи козакам, которые водворяясь сюда получили себе тогда наименование Черноморских»⁵²⁸.

Далі П. І. Сумароков навів виклад прав, привілеїв та обов'язків місцевих козаків, а також опис їх внутрішнього устрою. Після цього «крымский судия» подав і характеристику самих чорноморців:

Черноморцы ни в чем не отличаются от Малороссиян; у них те же бритые чупы, та же одежда, те же запаски на женщинах, то же наречие, такие же опрятные хаты, та же неразторопность, и те же самые обычаи; одним словом, они суть Малоросияне же, только в саблях и ледунках. Правда, что они оказали опыты услуг отечеству; но Донские козаки в наездничестве, храбрости и проворстве возьмут конечно пред ними преимущество. Тут П. І. Сумароков зробив наступну примітку: Нет никакого сомнения, что Черкесы менее нападали бы на сию страну, когда бы здесь Донские козаки обитали⁵²⁹.

Найбільш цікавим з цього опису можна вважати порівняння бойових якостей козаків чорноморських з донськими. Цілком очевидно, що його автор не бачив «у дії» перших і не відомо, чи бачив колись других. Тож, складається враження, що основою для порівняння була ментальна близькість цих спільнот – донці були

⁵²⁷ Сумароков П. І. Досуги Крымского судьи или второе путешествие в Тавриду Павла Сумарокова. – СПб., 1805. – Ч. 2. – С. 126.

⁵²⁸ Там же. – С. 136.

⁵²⁹ Там же. – С. 139–140.

«своїми», звичними – а тому і кращими в усьому за «чужих» малоросіян-чорноморців.

Роздуми П. І. Сумарокова варто порівняти зі спостереженнями С. А. Тучкова, який наприкінці XVIII ст. безпосередньо брав участь у бойових діях на Кавказі. Він зазначив, що раніше чорноморці були відомі під ім'ям запорожців, яких переселили на Кубань за часів Єкатеріни II через «разбои, производимые ими в Польше и Малороссии, а также слишком вольные и малосогласующиеся с порядком правления, а ниже с зависимостью постановления»⁵³⁰. С. А. Тучков з військової точки зору оцінював чорноморців суто позитивно: «весьма хорошо вооружены и имеют добрых лошадей, ... храбры и опытны в воинских действиях против хищных своих соседей, ... составляют они изрядную легкую конницу, имея добрых лошадей, однако же между тем и нехудые выходят из них матросы, – особенно же для гребной флотилии, где нередко отличаются они своею храбростью и расторопностью»⁵³¹. На допомогу чорноморцям відряджали по декілька донських та уральських козачих полків, але «сии, приходя туда, в рассуждении неопытности своей, появляются пред оными настоящими рекрутами, так что одному из поселенных на линии казаков поручается от двадцати до сорока человек таковых, вновь пришедших под начальство»⁵³². Як бачимо, ця думка суперечить оцінкам П. І. Сумарокова.

Зацікавили запорожці у 1799 р. й автора «Путешествия в полуденную Россию» В. В. Измайлова. Згадки про них він подав при описі проїзду південними степами. Зазначивши, що «от Яма Зибкова, в 100 верстах от Кременчуга, была некогда Запорожская Сечь», автор повідомляв:

Там жили казаки, как новые Мальтийские рыцари, не имея жен и воюя против неверных; отсюда они посылали поражать неприятеля; там от руки их погибли миллионы жертв; но победоносное оружие России нашло их в глубине сечи, и варварство покорилось перед Героизмом⁵³³.

⁵³⁰ Тучков С. А. Записки. 1766–1808. – С. 168.

⁵³¹ Там же. – С. 168–169.

⁵³² Там же. – С. 169.

⁵³³ Измайлов В. Путешествие в Полуденную Россию. – Ч. 1. – С. 268–269.

Запорожці сприймалися мандрівником як цілком окрема від малоросіян культурна спільнота. Так, говорячи про розвиток тваринництва в степах, В. В. Измайлов згадував «народы в степях кочующие», до яких відносив «Калмыков, Запорожцев, Ногайцев и проч.»⁵³⁴.

Цікавою в переказі В. В. Измайлова є історія про напад на маєток швейцарця Фабра, який мешкав поблизу Миколаїва. Фабр оселився в степах, коли ще «козаки или Запорожцы производили свои набеги» і таки однієї ночі зазнав їх нападу⁵³⁵. Очевидно, в той час для миколаївців це була дуже резонансна подія. Принаймні, П. І. Сумароков, який відвідав Миколаїв у тому ж 1799 р., також переказав цю історію. Але, в його викладі, нападниками були турки⁵³⁶. Цими зауваженнями В. В. Измайлов обмежився щодо згадок запорожців при описі подорожі місцями, пов'язаними з їх старовиною.

Та мандрівнику довелося також побувавши на Кубані, зустрітися наживо з нащадками запорожців – чорноморцями. Втім, хоча це й була безпосередня зустріч, у травелозі автор зосередився на описі в моралізаторському дусі минулого буття запорожців. Певно, це можна пояснити загальним задумом книжки. На думку сучасного російського літературознавця А. Соловйова, «важную роль в замысле «Путешествия» играет многократно повторяющаяся на его страницах мечта Путешественника об обретении счастья, основанного на любви, близости к природе и литературных занятиях... Но книжное происхождение его мечты осознается самим Путешественником... Осознание иллюзорности видимого счастья оборачивается для Путешественника встраиванием своего личного идеала в структуру более высокого уровня: он устремляется на поиск идеального общества. При этом необходимым условием достижения счастья в пределах какого-либо общества является для Путешественника степень близости этого общества к естественному состоянию»⁵³⁷. Відповідно, Запоріжжя розглядалося мандрівником як один зі зразків такого суспільства.

⁵³⁴ Там же. – С. 393.

⁵³⁵ Там же- С. 318–320.

⁵³⁶ Сумароков П. И. Путешествие по всему Крыму и Бессарабии. – С. 17.

⁵³⁷ Соловьев А. Ю. Путешествие в полуденную Россию» В. В. Измайлова в контексте русской литературы путешествий конца XVIII – начала XIX веков: автореф. дисс. ... канд. фил. наук. – СПб, 2011. – С. 10.

Для В. В. Ізмайлова Січ

была в основании своем истинная Республика. Наследственные титулы и почести у них не существовали; любовь, доверенность и выбор подавали право на приобретение власти, и Кошевой Атаман, верховный Начальник Сечи, получил ее от согласия всего общества. Образ жизни Главного Атамана, его одежда, его дом, не отличался ничем от других его сотоварищей. Одно поручение власти должно было служить знаком отличия; всеобщая доверенность украшением; любовь народная наградою. Если общество было довольным своим Атаманом, то он оставался еще на год в должности Начальника, но если общая воля требовала другого, то законы позволяли переменить его но только не прежде истечения года⁵³⁸.

Така ж сама ситуація була з курінними отаманами, які «перебували под властью Кошевого Атамана, и повелевали каждый в своем курене или слободе, как тот во всем обществе»⁵³⁹. В. В. Ізмайлов описав звичай посипати новообраного отамана брудом та піском. На його думку, «грязь и пыль, по ограниченному смыслу дикаго народа, служили знаками не весьма благородного посрамления которое ожидало Начальника, если он не выполнит своих великих обязанностей и нарушит доверенность народа»⁵⁴⁰. У доволі ідеалізованому вигляді мандрівник зобразив січові ради, на яких «старцы приносили свою опытность, благоразумие и суждение тихое, медленное, безпристрастное; мужи в постоянных летах, зрелость ума и умеренность страстей; юноши, доброе и неизпорченное сердце, горячее воображение и живыя страсти»⁵⁴¹.

Разом з тим, письменник пропонував звернути увагу і на негативні сторони січового устрою: «Сие народное правление было нередко источником пагубнаго безначалия, междуусобных браней и тысячи зол, конечно неизбежных в сем роде правления, когда Греки и Римляне не избежали их»⁵⁴². Тож «пристрастие, наглость и заговоры

⁵³⁸ Измайлов В. Путешествие в полуденную Россию. – М., 1802. – Ч. 4. – С. 14–15.

⁵³⁹ Там же. – С. 15.

⁵⁴⁰ Там же. – С. 16.

⁵⁴¹ Там же. – С. 17.

⁵⁴² Там же. – С. 18–19.

обуревали в последствие времени заседания Совета... вместо позвольительного прения, царствовали брань и ссора, и ратоборцы делались уже бойцами народных площадей»⁵⁴³. У цьому ж описі В. В. Измайлов повторив попередні зауваження:

Запорожцы, подобно Мальтийским Кавалерам, не имели жен, жили всегда на военной ноге в 38 куренях, составляющих их Сечь, и исповедовали от самого своего начала, Греческую веру. Все беглецы, из какого бы они народа не были, приставали к сим рыцарям, которые думая мало о нравственности, принимали охотно людей всякого поведения. Набеги их были самые страшные. Одно имя Запорожской Сечи приводит в трепет тех, которые были жертвами их варварства⁵⁴⁴.

Причина зникнення Січі пов'язувалася навіть не так безпосередньо з силою російської зброї, як із «запещенієм супружеского брака. ... Устав противоречащий уставам Природы не может долго существовать в человечестве, и должен рано или поздно ускорить разрушение того общества, которое его приняло»⁵⁴⁵.

Безпосередньо побаченим нащадкам запорожців автор приділив дуже небагато уваги. Окрім опису зустрічі з кошовим отаманом, він зауважив лише, що «нынешние Черноморские козаки, остатки прежних Запорожцев, не сохранили ничего из учреждений Сечи, кроме выбора Атаманов и разделения своего города на курени. Не нужно прибавлять, что выбор Кошеваго Атамана требует еще подтверждения Государя, и что Черноморские козаки зависят ныне совершенно от России»⁵⁴⁶.

Отже, В. В. Измайлов сприймав запорожців у типово просвітницьких негативних рисах. При цьому побачені наживо «нормальні» чорноморці не викликали в нього жодного зацікавлення. Порівняння запорожців з Мальтійськими рицарями дає підстави вважати, що у змалюванні запорозького ладу автор спирався на якийсь похідний від «Истории о казаках Запорожских» С. І. Мишецького твір, де містилася ця паралель.

⁵⁴³ Там же. – С. 19.

⁵⁴⁴ Там же. – С. 20.

⁵⁴⁵ Там же. – С. 21.

⁵⁴⁶ Там же. – С. 21–22.

У 1827 р. через українські землі на Кавказ мандрував і автор «Письма Х... Ш... к Ф. Булгарину». З Єлісаветграду шлях цього подорожуючого лежав на Миколаїв. По дорозі він заночував на станції Лоріной, де

увидел осьмидесятилетнего старинного Запорожца с ужасно длинными усами. Старик рассказывал про прежние походы и про сечу их. Так они называли то место, где их кошевой атаман имел свое местопребывание. Рассказывая про походы, называл Светлейшего Князя Потемкина: батько наш *Грицько нечеса*. Сколь я догадаться мог, то они называли Князя потому нечёсою, что он имел длинные волосы на голове, а не бритую голову и чуприну, как они⁵⁴⁷.

Цей епізод загалом показово відбиває сприйняття росіянами минулого краю передусім через призму імперської історії: з усіх оповідань запорожця автор травелогу акцентував увагу лише на згадці Потьомкіна.

Нагоду ще раз згадати запорожців цей автор мав, відвідуючи область Війська Чорноморського. Її центр, Єкатеринодар, був для автора «столицею древних Запорожских Казаков»⁵⁴⁸. З приводу перебування там мандрівник вважав за потрібне коротко переповісти історію запорожців. За його версією, «они иногда составляли как бы особенную Республику, которая находилась между Россиею, Польшею и Турциею, хотя и входила в состав Малороссии»⁵⁴⁹. Запорожці завжди брали участь у війнах цих трьох держав, залежно від обставин виступаючи на різному боці. Самі ж козаки походили чи то з організованих російським урядом у XIV ст. для захисту від татар військ, чи то ще раніше зародилися на Кавказі. Тим не менш, етнічність їх не викликала в автора жодних сумнівів: «Запорожские Казаки суть малороссияне. Храбрость их известна во все времена. Они никогда не были совершенно покорены Польшею, а находи-

⁵⁴⁷ Письма Х... Ш... к Ф. Булгарину или поездка на Кавказ // Северный архив. – 1828. – Ч. 32. – №4. – С. 264.

⁵⁴⁸ Письма Х... Ш... к Ф. Булгарину или поездка на Кавказ // Северный архив. – 1828. – Ч. 35. – № 10. – С. 251.

⁵⁴⁹ Там же. – С. 264.

лись тільки в союзі з оною»⁵⁵⁰. Козаки служили полякам проти татар, турок та росіян, але, врешті решт, повстали проти них за різні утиски⁵⁵¹. Після воєн з поляками запорожці приєдналися до Росії. Як характерну рису мандрівник зазначив, що «Запорожским рыцарям, подобно другим, напр. Мальтийским и проч. не позволялось супружество, причём однако не произносили обета целомудрия»; військо ж поповнювалося за рахунок прибульців⁵⁵².

Мандрівник подав і загальний опис устрою Чорноморського війська та характеристику його мешканців. Рисою чорноморців, яку він постійно згадував, була їх войовничість. Наприклад, обмеження у «любимом их деле, войне», що виникли через карантинні застави й призвели до неможливості здійснювати набіги на горців, стали причиною, що «такая бездейственная жизнь, показалась, для сих воинственных Заднепровских рыцарей, проводших всю свою жизнь среди шума сражений, крайне скучною и несчастною». Як наслідок, частина запорожців перейшла за Кубань до горців⁵⁵³. Але одночасно, описуючи сучасний стан, автор зауважив, що «Черноморцы поженились на Малороссиянках, и живут точно также, как Малороссияне» і «говорят наречием самым старинным Малороссийским»⁵⁵⁴. До того ж, «в прошлом году усилено войско 25,000 Малороссийских Казаков, т. е. казенными крестьянами, которые в Малороссии все вообще себя называют Казаками»⁵⁵⁵.

У 1836 р. вирушив у мандрівку Малою Азією та Середземномор'ям Ніколай Сергєєвіч Всеволожскій. Свій маршрут з Москви мандрівник проклав через південні степи, Крим та Одесу. Шлях Слобожанщиною і далі, степами, через Катеринослав, не викликав у

⁵⁵⁰ Там же. – С. 265.

⁵⁵¹ Автор травелогу повідомляв, що для обмеження козаків поляки будували на Дніпрі «крепость Кулан» (Письма Х... Ш. – 1828. – Ч. 35. – № 10. – С. 266). Таке викривлення назви дає привід припустити, що розповідь Х. Ш. є переказом уявлень автора про козацьку історію, які він, принаймні під час складання «Писем», черпав не з текстових джерел.

⁵⁵² Письма Х... Ш... к Ф. Булгарину или поездка на Кавказ // Северный архив. – 1828. – Ч. 35. – № 10. – С. 266.

⁵⁵³ Там же. – С. 262–263.

⁵⁵⁴ Там же. – С. 269, 272.

⁵⁵⁵ Там же. – С. 271.

автора жодних, пов'язаних з минувшиною, думок, окрім згадки про особисту участь імператриці у заснуванні цього губернського міста. Зате на під'їзді до Нікополя Н. С. Всеволожській «невольно вспомянул о Запорожских казаках»⁵⁵⁶. Він відмітив, що раніше це містечко називалося Микитин Ріг і у ньому утримувався перевіз. Зауваживши, що «Запорожския казаки и Украинския оставили по себе безсмертную славу», автор вдався до роздумів щодо їх минушини⁵⁵⁷. Втім, як видно, подорожуючий дуже туманно уявляв різницю між низовиками та лівобережним козацтвом. Козаки, «отпавшие в несчастные времена для России, сыны отечества нашего», заснували в степах власне правління. Виступаючи поперемінно під протекторатом різних держав, вони, тим не менше, зберігали вірність до православ'я та любов до рідної землі. Гніт поляків зумовлював козацькі повстання. З козацьких героїв було згадано імена «Конашевича, Сагайдашного (!), Сулимы, Наливайки, наконец безсмертнаго Богдана Хмельницкаго»⁵⁵⁸. При цьому Хмельницький, розбивши поляків, зміг схилити Алексея Михайловича до прийняття Малоросії під своє покровительство і з того часу відбулося возз'єднання двох споріднених та єдиновірних народів. Н. С. Всеволожській згадав також козацьку вправність під час морських нападів на турків. У разі, якщо перевага супротивників примушувала козаків до відступу, вони «уходили за свои пороги и скрывались между островами Днепра»⁵⁵⁹. У Бериславі, наступному населеному пункті, мандрівник відзначив дерев'яний собор, перенесений з Січі за розпорядженням Потьомкіна.

Як бачимо, саме запорожці для автора виявилися головною цікавинкою південних степів. Однак видно, що Н. С. Всеволожській дуже плутано уявляв козацьку історію, не розрізняючи запорожців та лівобережних козаків і представляючи П. Конашевича-Сагайдачного як двох окремих козацьких героїв.

---

⁵⁵⁶ Всеволожский Н. С. Путешествие через Южную Россию, Крым и Одессу в Константинополь, Малую Азию, Северную Африку, Мальту, Сицилию, Италию, Южную Францию и Париж в 1836 и 1837 годах. – М., 1839. – Т. 1. – С. 15.

⁵⁵⁷ Там же. – С. 16.

⁵⁵⁸ Там же. – С. 16.

⁵⁵⁹ Там же. – С. 18.

Отже, для мандрівників Степовою Україною та Кубанню запорозьке козацтво являло самостійний об'єкт зацікавлення. Картина запорозької минувшини в травелогах подавалася цілісно, на відміну від украї фрагментарних уявлень щодо історії лівобережних козаків. При цьому варіанти її опису могли різнитися від змалювання запорозького варварства до подання цілком «нормального» портрету. Але, незалежно від історичної частини, чорноморці у подорожуючих не мали негативних рис своїх предків-запорожців та зображувалися повністю подібними до малоросіян.

Таким чином, вивчення історичного контенту творів В. Т. Наріжного та реакції читачів на них дозволяє стверджувати, що на час написання вони цілком відповідали уявленням широкого загалу сучасників про запорозьку та малоросійську історії. Ознайомлення з синхронними їм історичними працями доводить відсутність, крім декількох незначних похибок, анахронізмів при передачі письменником уявлень про козацьке минуле. Літератор зображував буття Малоросії фактично незалежним від польського впливу, образ же запорозького козацтва для нього визначався ракурсом, заданим Маніфестом про ліквідацію Січі.

Аналіз травелогів засвідчує, що наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. у представників російського соціуму були відсутні якісь цілісні уявлення про історію лівобережного козацтва. Козацька доба загалом не становила для них предмету спеціального зацікавлення. Наведені в окремих творах короткі екскурси в козацьку історію свідчать про доволі розпливчасті уявлення авторів щодо неї. Загалом, ця доба асоціювалася з постійними усобицями, хоча конкретні приклади і не наводилися. З персоналій, більшою мірою у зв'язку з пов'язаними з ними пам'ятками, згадувалися лише особи гетьманів – Наливайка, Сагайдачного, Хмельницького. Об'єктами спеціального зацікавлення стали пам'ятні місця, пов'язані з гетьманами Мазепою та Розумовським. Однак, їх діяльність сприймалася представниками російського суспільства під кутом зору імперської історії.

На відміну від лівобережних козаків, запорожці були предметом доволі значної уваги з боку російських мандрівників. В описах наводилися відносно цілісні картини запорозької минувшини, хоча при цьому існували різні варіанти сприйняття самих запорожців. Причиною зацікавлення устроєм Січі слід вважати аномальність її ладу для уявлень про «правильний» громадянський порядок. При цьому нащадки запорожців – чорноморці при безпосередній зустрічі великої уваги до себе не викликали. Це пояснюється тим, що вони не несли рис своїх «аномальних» предків і сприймалися як звичайні малоросіяни.

IV.

ІСТОРИКО-ПУБЛІЦИСТИЧНА ПОЛЕМІКА 1830–1850-х рр. ТА РІЗНІ ОБРАЗИ КОЗАЦТВА

У першій половині XIX ст. різноманіття варіантів уявлень про українське козацтво існувало не тільки на рівні повсякденних знань про минуле. Великою варіативністю визначались і тогочасні наукові погляди з цього предмету. У 1830–1850-х рр. у Російській імперії на сторінках періодичних видань розгорнулася полеміка довкола питань історії українського козацтва та України загалом, аналіз якої дозволяє виявити особливості формування наукового дискурсу щодо козаків та феномену козаччини. Ці полемічні тексти або прямо були присвячені історії козацтва, або, принаймні, містили її як окремий тематичний блок, на відміну від більшості тогочасних праць, де вона не відсепаровувалася від української історії загалом. Зіткнення різних, часом кардинально протилежних, поглядів на українське козацтво дозволяє виявити спектр варіантів можливих уявлень про нього. У цих публічних суперечках також, як окреме питання, обговорювалася схема малоросійської історії – у її варіантах тяглості від Русі або ж новітності. Разом з тим, вивчення таких текстів дозволяє визначити вагу козацької минувшини для свідомості тогочасних українців.

З написаного протягом 1830–1850-х рр. в імперській періодиці на тему українського козацтва для розгляду в даному розділі залучено лише дев'ять текстів. Критерієм їх відбору й визначення як козакознавчої дискусії стало те, що всі вони містять інтертекстуальні зв'язки, прямі чи не явні посилання та опонування ідеям одне одного.

Загалом, склад учасників дискусії, з яких «чистим істориком» можна назвати хіба що М. І. Костомарова, як і форма текстів, дуже наочно демонструють уявлення тієї доби про історію як галузь знання. Вона на той час вже є чимось більшим за окремий жанр літератури, але, одночасно, ще рано говорити про її перетворення на окрему гуманітарну дисципліну.

Отже, початком цієї полеміки вважаю рецензію Н. А. Полевого (1830 р.) на друге видання «Истории Малороссии» Д. Н. Бантиша-Каменского. На цю рецензію відгукнувся М. А. Маркевич (1858 р.). Публікуючи свій текст, він одночасно мав на увазі опонування козакофобським ідеям О. І. Сенковського та Г. О. Раковича (1852 р.). Дразливі для малоросійських патріотів писання О. І. Сенковського (1842–1843 рр.) спровокували відповідь на них П. О. Куліша (1843 р.) та П. А. Плетньова (1843 р.), і викликали реакцію у В. Г. Белінського (1843 р.), а також М. І. Костомарова (1846 р.). Вже згадана стаття Г. О. Раковича була прямим відгуком на міркування М. І. Костомарова.

Загалом, ці публікації різною мірою відомі та використовувалися дослідникам. Стаття Н. А. Полевого «Малороссия. Ея обитатели и история» стала предметом розгляду В. Кравченка. Однак історіографа тут цікавили не ідеї щодо козаків, а запропонована автором схема історичного процесу⁵⁶⁰. Тексти О. І. Сенковського привертали увагу дослідників у контексті реакції на них інших учасників дискусії. Так, Є. М. Косачевская в монографії, присвяченій М. А. Маркевичу, зупинилася на відповіді свого героя на цю козакофобську критику. Також вона приділила увагу його ідеям, виказаним у статті «О козаках». Однак дослідницю цікавили не стільки уявлення М. А. Маркевича про козацтво, скільки віддзеркалення в текстах його суспільних позицій⁵⁶¹. В. Івашків звернувся до полеміки П. О. Куліша з О. І. Сенковським. Однак, подібно до Є. М. Косачевской, козакознавчу складову цієї суперечки він розглянув лише як фон щодо нападок на українство та його оборони⁵⁶². О. Ясь вищезгадані статті залучив для вивчення суспільної реакції на видання праць Д. Н. Бантиша-Каменского та М. А. Маркевича⁵⁶³. Ю. Пінчук

⁵⁶⁰ Кравченко В. В. Николай Полевой и «звичайна схема «руської» історії» // Кравченко В. В. Україна, Імперія, Росія (вибрані статті з модерної історії та історіографії). – К., 2011. – С. 355–368.

⁵⁶¹ Косачевская Е. М. Н. А. Маркевич. 1804–1860. – Ленинград, 1987. – С. 7–9, 121–123.

⁵⁶² Івашків В. Пантелеймон Куліш та його «Ответ Г. Сенковскому на его рецензию «Истории Малороссии» Маркевича» // Слово і час. – 2006. – № 1. – С. 27–35.

⁵⁶³ Ясь О. В. Дослідницький інструментарій та інтелектуальні засади «Истории

лише коротко оглянув ідеї М. І. Костомарова, висловлені в статті «Мысли об истории Малороссии»⁵⁶⁴, трактуючи їх у площині становлення модерної української свідомості⁵⁶⁵. «Замечания» Г. О. Раковича на дану публікацію М. І. Костомарова взагалі не бралася істориками до уваги, тож фактично цей текст у даному розділі вперше вводяться до історіографічного обігу⁵⁶⁶. Характерною рисою всіх згаданих студій персонологічного характеру є те, що дослідники автоматично зараховували погляди своїх героїв на козацтво до розряду «вірних» та «прогресивних», не вдаючись при цьому до глибокого аналізу в контексті тогочасних козакознавчих ідей. Отже, з метою реконструкції уявлень про минуле козащини виокремлений комплекс публікацій до цього моменту не залучався.

Епізод перший: 1830–1840-ті рр.

У 1830 р. вийшло друком друге видання «Истории Малоросии» Д. Н. Бантиша-Каменского. Ця подія не залишилася непоміченою рецензентами. Серед інших, об'ємним текстом на неї відгукнувся відомий літературний діяч, автор «Истории русского народа» Н. А. Полевой. Втім, Ніколай Алексеевіч використав появу нової книжки скоріш як привід висловити власні погляди стосовно малоросійської минувшини.

Рецензія Н. А. Полевого за стилем та доказовістю відбиває всі подальші тексти даної полеміки: прискіпування до тверджень опонента та їх заперечення в доволі схоластичній манері, з посиланням Малороссии» Миколи Маркевича // УІЖ. – 2006. – № 1. – С. 27–42; Ясь О. В. Свій серед чужих, чужий серед своїх. История Малой России Д. Бантиша-Каменского у світлі українсько-російського культурного перехрестя (до 220-річчя Дмитра Бантиша-Каменського) // УІЖ. – 2009. – № 2. – С. 160–194.

⁵⁶⁴ Нещодавно цей текст було реактулізовано для сучасного читача О. Ясем (Див. Костомаров Н. И. Мысли об истории Малороссии (вступна стаття О. В. Яся) // УІЖ. – 2014. – № 6. – С. 179–197).

⁵⁶⁵ Пінчук Ю. Київський період творчості М. І. Костомарова: до проблеми самосвідомості історика // Пінчук Ю. Вибрані студії з костомаровознавства. – К., 2012. – С. 377–381.

⁵⁶⁶ Ракович Г. Замечания на статью «Мысли об истории Малороссии» // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1852. – № 5. – С. 28–37; № 6. – С. 41–48.

на джерела; одночасно ключові положення власної концепції подавалися широкими мазками, без занурення у деталі, і залишалися нічим не підкріпленими, крім авторської впевненості в тому, що так воно і було. Такий стиль аргументації дозволяє визначити дану дискусію як романтичну, хоча, певно, не всі її учасники ідентифікували себе як романтиків. Тим не менше, притаманний дискусії стиль цілком відповідає спостереженням А. Полетаєва та І. Савельевой:

Арсенал приемов конструирования прошлого в романтической историографии с самого начала соотносился с задачами достижения «исторической истины», а самыми надежными способами ее познания историки-романтики считали интуицию и воображение. Дух прошлого романтики пытались познать прежде всего методом вживания, или вчувствования. Ключевые слова для определения романтической историографии – вчувствование, сопереживание, погружение, интуиция⁵⁶⁷.

Одночасно, враховуючи форму текстів даної дискусії, цікавими є й інші роздуми цих двох авторів:

Мобилизуя собственное воображение, историк стремился воздействовать и на воображение читателя, который тоже должен был «вчувствоваться» в предлагаемые обстоятельства. И можно предположить, что если историк-романтик уподоблял себя Вальтеру Скотту лишь в области подачи исторического материала, то его адресат практически не отличался по своему восприятию от читателя исторического романа, или, точнее, отличался только знанием того, что перед ним произведение историка, а не литератора⁵⁶⁸.

Хоча Н. А. Полевой формально і присвятив свій текст розбору праці Д. Н. Бантиша-Камєнського, безпосередньо уваги їй приділено дуже небагато, і то вже наприкінці статті. Куди більше рецензента непокоїли погляди Н. М. Карамзіна на малоросійську історію, як це згодом підмітив і М. А. Маркевич⁵⁶⁹. Погляд на походження козаків,

⁵⁶⁷ Савельева И. М., Полетаев А. В. Классическое наследие. – М., 2010. – С. 224.

⁵⁶⁸ Там же. – С. 225.

⁵⁶⁹ Маркевич Н. О Козаках // ЧОИДР. – 1858. – Кн. 4. – Смесъ. – С. 23.

запропонований в «Истории государства Российского», викликав іронічну критику Н. А. Полевого. Він не погоджувався з думкою буцімто майбутня Малоросія складала частину давньої Русі, а за часів монгольської навали частина «русских»⁵⁷⁰ сховалася за дніпровими порогами і назвалася черкасами та козаками. Врешті-решт, у середині XVII ст. ці природжені воїни, вірні православ'ю, звільнили Малоросію від іноземного панування та повернули її російському трону. Після ж цього в малоросійській історії було всього декілька цікавих епізодів, пов'язаних з повстаннями, але з часів гетьмана Скоропадського і до 1764 р. взагалі не відбулося жодних вартих уваги історика подій⁵⁷¹.

У цій схемі Н. А. Полевою хибним вдавалося рішуче все. Історикам, які дотримувалися подібних поглядів, він закидав те, що вони майже не помічали відмінностей між Малоросією та Великоросією. Рецензент пародіював подібну точку зору:

Она была Россия и теперь Россия; вся разница, что там течет Ворскла, а близ Москвы Ока; что там говорят не чистым Русским языком, а у нас чистым. Несколько времени было там что-то в роде бунтовщиков, а потом подчинилось законному владычеству⁵⁷².

Сам Н. А. Полевой був надто вже далекий від подібних думок. Якщо Придніпров'я та Волинь він відносив до областей, котрі «были некогда Русския», то Малоросія, на його думку, подібно до Фінляндії, Литви та Остзейських областей, російською раніше не була⁵⁷³. Втім, не зважаючи на подібну різницю, до мешканців всіх цих країв поставилися однаково: «мы обрусили их аристократов, помаленьку устранили местные права, ввели свои законы, поверья, удалили

⁵⁷⁰ У даному випадку певну проблему становить адекватна передача слова «русский» українською мовою. В залежності від контексту використовую тут і далі варіант «руський» для давньоруського періоду й «російський» – для пізніших часів, хоча значною мірою критерій вибору в кожному окремому випадку є доволі умовним.

⁵⁷¹ Н. П. [Полевой Н.]. Малороссия. Ея обитатели и история. Рец. на кн.: Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России. – Москва, 1830. – Ч. 1–3 // Московский телеграф. – 1830. – Ч. 35. – С. 80–81.

⁵⁷² Н. П. [Полевой Н.]. Малороссия. Ея обитатели и история. – С. 80.

⁵⁷³ Там же. – С. 85.

строптивых, сами перемешались с простолюдинами-туземцами, но за всем тем обрусить туземцев не успели... они *наши* – но не *мы*»⁵⁷⁴. Більш коротко кажучи, «Малороссия, не сделавшись донныне Русью, никогда и не была *частью древней Руси*»⁵⁷⁵. Цю заяву автор пояснював географічними обставинами. Як він вважав, Київ не був головним пунктом краю, а Малоросію складали землі від «южной части Черниговской до южной границы Полтавской губернии, захватывая к востоку часть Харьковской и упираясь к северу западнее Путивля». Це була Лівобережна Малоросія. В Правобережну ж входили «южная часть Киевской губернии, к северу южнее Киева, к западу не далее Днестра, к югу не далее впадения в Днепр реки Псла». До цих областей додавався ще «табор Запорожцев, отброшенный далее на юг в степи». У подальшому простір Малоросії змінювався, його межі співпадали з кордонами Гетьманщини часів Хмельницького та Петра I⁵⁷⁶. Співставивши їх з відомими йому кордонами давньої Русі, Н. А. Полевой дійшов думки, що «половина Малороссии, а что всего важнее, собственно *гнездо* Малороссии, древле *не были Российскими областями*. Там в лесах и степях, кочевали, бродили, дрались между собою, и с Руссами, и за Руссов, Хазары, Печенеги, Половцы»⁵⁷⁷.

За викладом Н. А. Полевим власної (звісно ж, «єдино вірної») точки зору на походження козацтва, після татарської навали руське населення, яке до цього й так постійно зазнавало нападів зі степу, опинилося взагалі під перманентною загрозою свого існування. Тож, у дію вступив психологічний фактор: «при таком состоянии, в душе человека появляется естественное побуждение, по которому, видя безконечную и неизбежную гибель, он хочет лучше встретить ее грудью, защищая себя, нежели погибнуть в бездействии». В наслідок цього «образовалось в Руси два рода состояния жителей: *городское* и *казацкое*»⁵⁷⁸.

Міський стан переважав у Північній Русі, де загалом збереглися давньоруські порядки, на Півдні ж, де вони були цілковито

⁵⁷⁴ Там же. – С. 86.

⁵⁷⁵ Там же. – С. 86–87.

⁵⁷⁶ Там же. – С. 87.

⁵⁷⁷ Там же. – С. 88.

⁵⁷⁸ Там же. – С. 89.

то зруйновані, «явилась жисьнь *Казацкая*»⁵⁷⁹. Саме слово «казак»⁵⁸⁰ Н. А. Полевой вважав тюркським за походженням⁵⁸¹. Автор вказував на дві обставини, які, на його думку, сприяли виникненню «українського казачества»⁵⁸². Першою була поява у південних степах ще за давньоруських часів тюркських козаків. Основу їх склали бродники – «толпы воинов... бродившия повсюду и дравшиися за кого угодно и с кем угодно, по найму», вихідці з торків, чорних клобуків та половців; та берладники: «*Берлад* в Молдавии древле составлял тоже, что в последствии была Сеча: военное общество, жившее оседло, грабежем и удальством». З середини XIII ст. до цих бродників та берладників почали долучатися також і різні бурлаки з татар: «Сии толпы наездников составляли разные отдельные становья, выезжали из своих притонов, били, грабили и называли себя *Казаками*»⁵⁸³.

Другою обставиною Н. А. Полевой вважав литовське панування над землями, які раніше відносилися до Русі: «Литовцы, по политическому образованию своему, представляли вольным удальцам Украинским совершенно по-Казацки образованное государство»⁵⁸⁴. Після появи козаків сусідні держави почали використовувати їх в якості найманців, а згодом ними почали прикривати відкриті кордони⁵⁸⁵.

На думку Н. А. Полевого, потрібно розрізнити дві епохи: «*первоначальныя образования Казаков, и систематическия, следовавшия за тем, образования их*». Другу він відносив до середини XV ст., оскільки тоді «узнаем мы два главные Казацкие отдела: *Донской* и *Украинский*». Від першого пішли «*все восточныя отрасли Казацкия, от другаго народ Малороссийский*»⁵⁸⁶. Оскільки вже з середини XIV ст. литовські володарі зайняли в татар колишні руські землі, осісти та існувати бродники, берладники, козаки та черкеси мали змогу лише за дніпровськими порогами та поблизу Азовсь-

⁵⁷⁹ Там же. – С. 89.

⁵⁸⁰ Саме така форма написання вживалася всюди в оригіналі статті.

⁵⁸¹ Там же. – С. 89–90.

⁵⁸² Н. А. Полевой жодним чином не пояснив переважне вживання саме такої назви у тексті про Малоросію.

⁵⁸³ Там же. – С. 90.

⁵⁸⁴ Там же. – С. 91.

⁵⁸⁵ Там же. – С. 91.

⁵⁸⁶ Там же. – С. 92.

кого моря за Доном⁵⁸⁷. Отже, історія українського козацтва тривала п'ять сторіч – з XIII по XVIII. Н. А. Полевой наголосив, що саме політика сусідніх держав викликала спротив козаків, який закінчився, врешті-решт, втратою політичного буття. Проте їх народне буття тривало й донині: «В сей народности видим только два основных элемента древней Руси: *веру* и *язык*, но и те были изменены временем. Все остальное не наше: физиогномия, нравы, жилища, быт, поэзия, одежда»⁵⁸⁸.

Українських козаків Н. А. Полевой вважав за походженням сумішню руських, половців, торків, берендеїв, молдаван, поляків та литовців⁵⁸⁹. «Первым началом Украинских Казаков» були запорожці. Російська мова і православ'я були прийняті усім загалом козаків через культурну вищість руських над представниками інших народів, що увійшли до складу козацтва⁵⁹⁰. Автор вважав, що українських козаків приваблювало козакування через аналогічні донцям причини. Для останніх же на початку їхнього існування:

Независимость, добыча, усиление товариществ, оседлость показали наконец беглецам прелесть Казацкой жизни. Необразованный, грубый, прежде раб, трепещущий плети Татарина, если не меча его, безчестимый, позоримый, теперь воин, с мечем в руке, с легким конем, свободный как ветер степей, славимый в песне, равный товарищам – могли беглец на Дон не полюбит Казацкой жизни? Лучшая пленница была его женою, лучшая ткань из добычи одеждою, лучшее оружие врага его сайгатом⁵⁹¹.

Та й загалом, «на Днепре были теже переходы быта гражданско-го, что и на Дону. Сперва мысль только о сохранении себя и защите, потом о мщении; наконец образовался быт Казацкий, вольный, уда-лый, ни от кого не зависимый». Так тривало до середини XV ст.⁵⁹².

⁵⁸⁷ Там же. – С. 94.

⁵⁸⁸ Там же. – С. 224–225. І трохи далі: «Доныне Малороссияне только исповедуют Греческую веру, говорят особенным диалектом Русскаго языка, и принадлежат к политическому составу России, но по народности во все не Русские» (с. 229).

⁵⁸⁹ Там же – С. 223.

⁵⁹⁰ Там же. – С. 233.

⁵⁹¹ Там же. – С. 94–95, 233–234.

⁵⁹² Там же. – С. 235.

Розділення на запорожців та українських козаків відбулося внаслідок відсепакування жонатих козаків від холостих⁵⁹³. У той час як холості залишилися на Запорозжжі, жонаті почали колонізувати порожні землі на північ від нього. І хоча козаки рівно грабували і воювали з усіма сусідами, литовцям, через найвищий культурний рівень, християнство та зважену політику вдалося добитися зближення з ними. Остаточне включення козаків у державну систему відбулося вже в часи С. Баторія, який ввів гетьманську посаду, запровадив шляхетський та духовний стани і т. д., фактично перетворивши козацький побут на звичайний громадянський: «Козаки радовались, гордились тем, что и они стали в ряд государств, но не понимали, что этим самым их бытие уже кончено»⁵⁹⁴. Згодом, відчуваючи тиск, вони перейшли до відкритої конфронтації з Польщею, але, після запровадження аристократії, міського життя, законів, це була вже просто боротьба двох «гражданських обществ», в якій козаки, як слабша сторона, були приреченими на поразку⁵⁹⁵. Але розвиток подій у цьому напрямі змінила церковна унія. Вона викликала найбільший козацький спротив та, після кривавого опору полякам, призвела, врешті-решт, до підпорядкування їх Москві⁵⁹⁶. Однак при цьому, Н. А. Полевим рішуче заперечувалися всі спроби героїзації козаків, подання їх як витязів, що боролися за православ'я та батьківщину⁵⁹⁷.

Отже, ідеї, висловлені у рецензії Н. А. Полевого щодо Малоросії та її історії, відзначаються значною оригінальністю відносно уявлень його сучасників. На думку О. Яся, крім іншого, «рецензійна стаття М. Полевого відображає... інтелектуальний конфлікт канонів пізньопросвітницького раціоналізму з новими романтичними інтенціями»⁵⁹⁸. Куди більше значення приписує цьому тексту В. Кравченко:

Полевой завдавав удару по... архаїчній «слов'яно-руській» ідентичності та її історичній мітології з позицій модерного,

⁵⁹³ Там же. – С. 238.

⁵⁹⁴ Там же. – С. 239.

⁵⁹⁵ Там же. – С. 240.

⁵⁹⁶ Там же. – С. 241.

⁵⁹⁷ Там же. – С. 230–231.

⁵⁹⁸ Ясь О. В. Свій серед чужих, чужий серед своїх. – С. 184.

ексклюзивного російського націоналізму. Він зробив першу в російській історіографії спробу розмежувати історичний процес українців і росіян, узявши за основу етнокультурні особливості обох народів. ...Полевой спробував деконструювати архаїчне на той час уявлення про «слов'яноруську» або «давньоруську» спільноту, використавши одні її елементи (великоросійські) як будівельний матеріал для нової російської національної культури й відкинувши як непотріб інші, в цьому випадку – малоросійські⁵⁹⁹.

Втім, як свідчить полеміка, що розгорнулася довкола цієї статті Н. А. Полевого, ідеї тексту загалом не були сприйняті сучасниками⁶⁰⁰. Цікаво, що за ходом думки вони нагадували висловлені згодом міркування М. П. Погодіна в його знаменитій дискусії з М. О. Максимовичем⁶⁰¹.

Проте, для даного дослідження головний предмет зацікавлення становить не історична схема Н. А. Полевого загалом, а його погляди на козацтво. Висловлена ним ідея щодо походження козаків, як це згодом відмітив М. А. Маркевич, відзначалася непослідовністю. З одного боку, козацтво називалося формою південноруського життя, з іншого ж – стверджувалося, що козаки виникли за межами Русі з представників різних народів, і спільного з Руссю мали лише мову та релігію. З поглядів Н. А. Полевого випливає, що всі малоросіяни походять від козаків, які на початку свого буття становили строка-ту етнічну суміш. Перетворення ж цієї етнічної мішанини на народ відбулося у XVI ст. після реформ, здійснених польськими королями, і надання громадянського устрою козакам. Прийняття цих змін одночасно позначало занепад козацького життя. Очевидно, що під поняттям «козацтво», «по-Казацки образованное государство» історик розумів особливий суспільний устрій, основними рисами якого були егалітарність, здобичницька економіка та незалежність. Відповідно ж, при такому походженні та способі життя козаки не мали підстав для власної героїзації у якості лицарів та борців за православному віру й воз'єднання з братською Московською державою.

⁵⁹⁹ Кравченко В. В. Николай Полевой і «звичайна схема «руської» історії». – С. 363–364.

⁶⁰⁰ Ясь О. В. Свій серед чужих, чужий серед своїх. – С. 183–184; Кравченко В. В. Николай Полевой і «звичайна схема «руської» історії». – С. 364–365.

⁶⁰¹ Толочко А. Киевская Русь и Малороссия в XIX веке. – С. 230.

Через дванадцять років після появи другого видання праці Д. Н. Бантиша-Каменського було опубліковано «Историю Малороссии» М. А. Маркевича. На цей твір розлогою рецензією в «Библиотеке для чтения» відгукнувся редактор цього часопису, відомий літературний діяч, орієнталіст О. І. Сенковській. Необхідно відразу зазначити, що Осип Івановіч, він же Юзеф-Юліан, був за походженням поляком. Очевидно, ця обставина багато в чому визначила сприйняття його писання опонентами, бо для української свідомості поляк в той час був одним з головних «історичних» ворогів. Загалом, за змістом рецензія являє собою переказ твору М. А. Маркевича, розбавлений нападками на нього самого, козаків та їх шанувальників. Втім, для розуміння сприйняття козацтва у першій половині ХІХ ст. саме вони й становлять головну цікавість тексту.

Всю першу частину рецензії присвячено переказу змісту першого тому «Истории Малороссии». Увагу тут привертає тільки вказане М. А. Маркевичу зауваження щодо відсутності в його творі відомостей про походження козацтва. Щоправда, власного бачення цього процесу критик також не навів⁶⁰².

У другій частині О. І. Сенковській перейшов, нарешті, до зауваг безпосередньо стосовно концепції та змісту рецензованого твору. Критика, подана в різкому, насмішкувато-іронічному тоні, була обернена одночасно як до уявлень про минуле, так і до сучасних авторів прихильників козакоцентричної версії малоросійської історії. Найкращим варіантом передачі ходу думок та стилю писання О. І. Сенковського буде розлога цитата:

Самая непостижимая вещь в свете, в девятнадцатом веке, это бесспорно, та непоколебимая, неподобная важность, с какою некоторые малороссийские историки, одушевляясь покойным казацким патриотизмом, оплакивают падение «гетманщины» воспевают блаженство жителей Украины под батогами казачества, под управлежем вооруженной и безпокойной

⁶⁰² [Сенковский О. И.] История Малороссии. Николая Маркевича. Москва, в типографии Августа Семена, 1842. Четыре части [рецензия]. Статья первая-вторая // Библиотека для чтения. – 1843. – Т. LVI. – Отд. 5: Критика. – С. 2.

орды отчаянных головорезов и грабителей по ремеслу, и обвиняют в притеснениях соседей, которые для своей безопасности и для пользы самой страны, старались унять буйства этого правительствующаго ополчения, всегда готоваго к бунту или к набегу. Эти господа и до-сих-пор не умеют отличить и до-сих-пор не умеют отличить интересу Малороссии как русской страны, от личного интересу «казачества», сборнаго сословия искателей приключений и добычи, дикой и вечно мятежной рати, которая овладела и правила ею с саблею и нагайкою в руке. Во всей истории человечества нет двух фактов более похожих друг на друга как малороссийское «казачество» и египетское «мамлюкство», как состояние Украины под правлением Запорожскаго Войска и состояние Египта под управлением Мамлюков. Нам еще не случалось читать ни одного египетскаго писателя, который бы проливал слезы о миновании тех блаженных времен и делал из грабительств, разбоев и набегов мамлюкских статью местнаго патриотизма, предмет любви к своей родине. Малороссийские писатели девятнадцатаго века – напротив: для них Малороссия, богатая земля, которая вместе с заднепровскою Украиною считала более миллиона жителей, и сорок тысяч буйнаго Казацкаго Войска, которое содержало ее в рабстве, нищете и варварстве, это – одно и то же. Когда казаки грабят, жгут своих соседей, это – подвиги геройства. Когда соседи принимают меры для своей защиты и хотят приучить казаков к порядку и уважению чужой собственности, это – вопиющее притеснение Малороссии. Украина принадлежит польской республике, которую казаки беспрерывно или опустошают или ссорят с соседними державами, и Польша старается уничтожить или, по-крайней-мере, ограничить казачество: это – злодейский умысел против Малороссии!⁶⁰³.

Аналогічно, спроби московських володарів приборкати козачину, від якої вони постійно зазнавали шкоди, О. І. Сенковській, пародіюючи, кваліфікує як *«нарушение прав и вольностей Малороссии»*. За його твердженням, ліквідація козацтва була проведена для

⁶⁰³ Там же. – С. 28–29.

користі самого ж краю, який тільки після цього зміг отримати спокій, лад та доступ до освіченості, промислових та розумових успіхів⁶⁰⁴.

На думку О. І. Сенковського, в його час уже не можливо було «писать истории кнутовищем кровавой нагайки Дорошенки» в країні, де на відстані двохсот верст існувало два університети з двома кафедрами загальної історії, кожна з яких могла пояснити бажаному писати історію Малоросії, що «Запорожье было не что иное как сухопутный Алжир Севера, что казачество было несчастье ея и человечества»⁶⁰⁵. О. І. Сенковській вважав, що історик-малоросіянин повинен був уміти

отделять свою родину от казачества, этого разноплеменного сброду, которое овладело страной, не имея на нея ни какого права, провести черту между народом и его незаконным господином, Войском, навлекшим на него все бедствия разных правлений, и явиться хладнокровным судьей лиц и событий, а не фанатиком Сечи, сеидом Войсковой Канцелярии⁶⁰⁶.

Як бачимо з цих міркувань рецензента, він, хоча і наполягав на розрізненні козацтва і Малоросії, сам малоросійського козацтва від запорозького не відрізняв.

Після таких повчань О. І. Сенковській продовжив переказувати працю М. А. Маркевича. Тут увагу привертають два положення. По-перше, описуючи діяльність І. Виговського, рецензент зазначив, що той

действовал совершенно и исключительно как истинный казак, в духе польз казачества, которое, как он и Хмельницкий ясно видели, рано или поздно будет уничтожено, не Польшею, так Россией. Они знали, что для Войска нет другого спасения кроме независимости страны⁶⁰⁷.

Таким чином, О. І. Сенковській ще раз підкреслив неможливість вписати козачину в «нормальний» державний устрій. По-друге, показовим є опис ліквідації козацького устрою, поданий О. І. Сенковським. Слідом за відставкою гетьмана К. Розумовського, «и по-

⁶⁰⁴ Там же. – С. 29.

⁶⁰⁵ Там же. – С. 30.

⁶⁰⁶ Там же. – С. 30.

⁶⁰⁷ Там же. – С. 31.

слідний признак ратного правління, разделение провинции на *полки*, уничтожено: полки превращены в наместничества, и войсковые старшины получили великороссийские чины»⁶⁰⁸. На цьому «Малороссийская гетьманщина кончилась», хоча на Запоріжжі ще продовжувала існувати Січ, яка «имела своих кошевых гетьманов» (*sic !*)⁶⁰⁹. Як бачимо, якщо для Н. А. Полевого перехід до полкового устрою був ознакою обернення козацтва на нормальне суспільство, то для О. І. Сенковського – рисою аномального військового правління, чим йому загалом і уявлялася козаччина.

У наступному томі «Библиотеки для чтения» О. І. Сенковській відгукнувся рецензією на інший історичний твір з української тематики – роман П. О. Куліша «Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад». Втім, безпосередньо розбір твору П. О. Куліша являє собою лише іронічний його переказ. Набагато змістовнішою є перша частина рецензії, де її автор подав компонент, якого не вистачало в його попередньому тексті – власне бачення походження козацтва.

Отже, у XIII ст., після татарської навали, Малоросія перетворилася на повну пустелю, «прежнее народонаселение было совершенно истреблено или разогнано»⁶¹⁰. Коли ж цим краєм, витіснивши татар, заволоділи литовці, вони «начали населять эту пустыню людьми, выводимыми из других областей, из пинских болот, из северной Волыни и из Червленной Руси: эти-то переселенцы принесли с собою в Малороссию и тот язык, который нынче известен под названием «малороссийскаго»⁶¹¹. Край перетворився на військову колонію Литви, де дворянство отримувало землі за умови їх заселення та оборони від татар. Після Люблінської унії на таких умовах сюди потрапила і польська еліта⁶¹².

⁶⁰⁸ Там же. – С. 44–45.

⁶⁰⁹ Там же. – С. 46.

⁶¹⁰ [Сенковский О. И.] Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад. Сочинение П. Кулеша. Киев, в тип. Университета, 1843, в-8, Три части. стр. 206–190–221 [рецензия] // Библиотека для чтения. – 1843. – Т. LVII. – Отд. 5: Критика. – С. 51.

⁶¹¹ Там же. – С. 51.

⁶¹² Там же. – С. 52.

Та одночасно з цим освоєнням краю, в степах та на дніпровських островах «составлялось скопище из беглецов литовских и польских», які тікали туди від своїх законних власників. Основа цього збіговиська існувала ще за татар, коли простолюддини «пользовались всяким случаем, особенно заслужив наказание, чтобы спастись бегством и казакламак, «жить дикими гусями», то есть, на свободе». Звідси і походила назва – «казак», «дикий гусь», «серый гусь», «гусак». На думку О. І Сенковського, те ж саме походження і значення мало й слово «гусар» в угорських словаків:

Так назывались у Татар и у Венгерцев люди, состоящие в бегах от своих господ, беглецы, промышлявшие большею частью разбоем, члены «вольниц». Татары называли их еще *черкесами*, исковерканным словом на персидском *серкеш*, которое значит «бунтовщик» и, «мятежник». Поэтому, слова *казак*, *гусар* и *черкес* сначала часто были употребляемы без разбору в Малороссии, Литве и Польше⁶¹³.

З подальшим заселенням степів поляками та литовцями збільшувалася й кількість «гусаків», до яких приєднувалися також московські й татарські втікачі. З самого початку між ними та «законними владельцями новых замков» існувала ворожнеча – як між біглими холопами та колишніми власниками, від яких перші ховалися «в своем укрепленном притоне, или Сечи». Тільки татарська загроза змушували супротивників терпіти один одного. З огляду на їх грабіжницькі походи на бусурман, козаки навіть були корисні власникам⁶¹⁴.

На деякий час цю ворожнечу припинив С. Баторій, надавши «скопищу беглецов законное основание» та перетворивши його на окрему військову організацію, за зразком яничарів⁶¹⁵. Однак, гарного з цього нічого не вийшло. Січ з того часу почала посилювати свою могутність, а «казачество было облагорожено, возведено в сан государственного учреждения, почиталось правильною службою». Завдяки цьому в нього почали вливатися шукачі пригод з Литви та

⁶¹³ Там же. – С. 52.

⁶¹⁴ Там же. – С. 52–53.

⁶¹⁵ Там же. – С. 53.

Польщі, рівно як і багато хто з власників, з метою посилення свого впливу на місцеві справи. Тож, козацтво «очень скоро распространились и начало даже заводить свои собственные поселения». Звісно, таке поширення козацтва викликало спротив у інших власників, тим більше, що «оно подкапывало их законную собственность: холопи их, приведенные сюда из отдаленных отчин, в душе держали сторону казачества и завидовали свободе тех, которые “оказались” вместе с своими господами». Врешті-решт, релігійні суперечності та Унія призвели до відкритого конфлікту між власниками та Військом, результатом якого стало те, що «беглые холопи, основание Войска, и присоединившиеся к нему дворяне, выгнали владельцев из их законной собственности и оказали их родовых крестьян. Войско овладело всем краем»⁶¹⁶.

О. І. Сенковскій назвав таке загарбання приватної власності повністю беззаконним, і вважав, що уряд мав стати на захист власників. Він виказував здивування з того, «как могут даже нынешние малороссийские писатели смотреть с другой стороны на такой результат религиозной ссоры. Религия – религией, но собственность – собственностью»⁶¹⁷. Але слабкість литовсько-польської держави змусила уряд вступити в перемовини та визнати Військо власником краю. Більше того, державу було перетворено на трьохскладову – Литва, Польща та Малоросія, хоча це залишилося на папері, оскільки власники, що втратили маєтки, схилили уряд до продовження боротьби. У свою чергу, «Гетманы, чтобы избавиться от притязаний владельцев, стали попеременно, то передаваться в подданство России или Турции, то мириться с Польшею, то искать полной независимости»⁶¹⁸. Усі ці коливання, врешті-решт, припинили Пётр I та Єкатеріна II, остаточно ліквідувавши козащину.

З огляду на такий нарис козацької історії, загальний висновок О. І. Сенковського вже не дивує: «во всем этом не видно ни следа *собственной жизни Малороссии*. Из литовско-польской, сперва колонии, потом провинции, она разными горькими судьбами и тысячьо

⁶¹⁶ Там же. – С. 53.

⁶¹⁷ Там же. – С. 54.

⁶¹⁸ Там же. – С 54–55.

ужаснейших страданий превратилась в поместье гетмана, главнокомандующего буйным сбродом». Гетьман же виступав поперемінно як підданий та слуга московського, польського чи турецького правителів «и гонял грубое и несчастное народонаселение страны, куда ему прикажут, если не ходил грабить соседей на свой собственный счет»⁶¹⁹. Фактично ж краєм управляли представники когось з цих трьох монархів. Відповідно, в таких умовах не було «ни какой гражданственности, ни какого просвещения, ни малейшаго признаку промышленности, торговли или умственных стремлений. Какая же это *жизнь народная*?... Малороссийские казаки или гусаки могли жить по-своему... но Малороссия никогда не жила *собственной жизнью*».

Як бачимо з рецензій, О. І. Сєнковській сприймав українське козацтво як вкрай негативне явище. Обраний ним ракурс погляду дозволяє загалом зрозуміти оцінку опонентами цих рецензій як «польського наклепу». Втім, хоча зрозумілою є завідома неприйнятність їх для широкого читацького загалу, слід визнати значну оригінальність цих ідей для тогочасної суспільної думки. Запропонована автором картина заселення українських земель після татарської навали нагадує загалом викладену пізніше відому концепцію М. П. Погодіна. Звертає на себе увагу розуміння критиком поняття «казачество», як військового способу правління Малоросії натовпом жорстоких грабіжників, що походили від біглих холопів. Доволі новаторським можна визнати і заклик відрізяти власне Малоросію та її історію від козаччини. Втім, одночасно, ці рецензії продемонстрували загалом слабе розуміння і знання фактів з малоросійської історії самим О. І. Сєнковскім.

Різкі судження О. І. Сєнковського цілком закономірно спровокували реакцію на оборону козацтва. Тим більше, що для опонентів справа полягала далеко не тільки в історичній дискусії, а й в образі власної національної гідності. Сам автор «Истории Малороссии» написав цикл текстів під загальною назвою «Шалости и фарсы лорда Меркуейча», що залишилися неопублікованими, в яких вдався до

⁶¹⁹ Там же. – С. 55.

нападок на О. І. Сенковського⁶²⁰. Однак, лише цим він не обмежився. Про те, наскільки драгливими виявилися писання О. І. Сенковського для малоросіян, свідчить та обставина, що управу вони на нього намагалися знайти й адміністративним шляхом, у київського генерал-губернатора Д. П. Бібікова. 6 лютого 1843 р. А. І. Герцен, глузуючи, занотував у своєму щоденнику:

Маркевич, сочинитель истории Малороссии, и с ним сорок человек малороссов, подали донос на Сенковского, что он оскорбительно отзывался о Малороссии в «Библиотеке для чтения», что он называл их беглыми холопами польскими, и для того чтоб доказать, что они не холопы, а свободные люди, они подают донос барининому управляющему немцу, прося защитить народность⁶²¹.

Як видно, справа ця пішла далі. В січні 1844 р. вже А. В. Нікітенко відмітив у щоденнику, що Д. П. Бібіков надіслав скаргу на «Библиотеку для чтения» міністру внутрішніх справ, «за статьи, помещенные там в прошлом году об истории Малороссии Марковича». «Библиотека для чтения» звинувачувалася «в явном пристрастии к Польше, в неблагоприятных отзывах о России и Малороссии, в оскорблении малороссийской национальности словами, что “народ ее составился из беглых польских холопей”, в ругательном тоне вообще и, наконец, в самом пагубном антинациональном направлении»⁶²². Незабаром справа дійшла до царя, який «прекрасно решил это дело: “Если в статьях «Библиотеки для чтения» заключается ложь, то ее и должно опровергнуть литературным образом, только без брани»»⁶²³.

Втім, такі літературні спростування з'явилися ще раніше, незалежно від царської думки. Від «козацьких патріотів» обурений голос подав П. О. Куліш, на той час викладач дворянського училища

⁶²⁰ Див. Косачевская Е. М. Н. А. Маркевич. – С. 7–8; Курьянов С. О. Неопубликованные статьи Н. А. Маркевича против О. И. Сенковского. («Шалости и фарсы лорда Меркуейча») // Вопросы русской литературы. – 1989. – Вып. 2 (54). – С. 128–133.

⁶²¹ Герцен А. И. Дневник 1842–1845 // Герцен А. И. Собрание сочинений в тридцати томах. – М., 1954. – Т. II. – С. 331.

⁶²² Никитенко А. В. Записки и дневник (1826–1877). – СПб., 1893. – Т. I. – С. 460.

⁶²³ Там же. – С. 461.

та літератор-початківець. У травневому номері «Москвитянина» за 1843 р. було опубліковано його «Ответ г. Сенковскому на его рецензию “История Малороссии” Маркевича». З огляду на редакторську заувагу М. П. Погодіна про те, що з тексту були виключені «несколько мест, слишком резких», схоже, що його автору таки не вдалося обійтися «без брани»⁶²⁴. Сам П. О. Куліш прямо заявив, що його не цікавила праця М. А. Маркевича, натомість він бажав «воспрепятствовать ложным сведениям Г. Сенковского о Южнорусском народе»⁶²⁵.

Вірогідно, значною мірою саме бажання П. О. Куліша обілити малоросіян від наклепу зумовило вірнопіддані інтонації, рівно, як і посилення на офіційну брошуру про возз'єднання уніатів з православною церквою. Загалом, стиль П. О. Куліша становив суміш наукової аргументації з офіційною патетикою. Та, одночасно, показовими є використання ним назви «Южная Россия» та «южнорусский народ», у той час, як його опонент писав виключно про Малоросію.

Сучасний дослідник творчості П. О. Куліша В. Івашків вважає, що «поштовхом до написання “Ответа” стала рецензія Сенковського на “Михайла Чарнышенко”, хоча безпосереднім приводом були антиукраїнські випадки цього критика, висловлені з приводу “Истории Малороссии” М. Маркевича»⁶²⁶. Сам Пантелеймон Олександрович писав у квітні 1843 р. до М. П. Погодіна, що в рецензії на його роман «Сенковский ещё бессовестнее уродует историю Малороссии и без церемонии делает нас поляками, чем мы ни в каком случае быть не желаем, и молчат на его выходки значило бы соглашаться с его суждениями, не основанными ни на исторических документах, ни далее на здравом смысле»⁶²⁷. Втім, таке формулювання не дає повної ясності, з приводу якої саме рецензії О. І. Сенковського не став мовчати автор кореспонденції.

⁶²⁴ Куліш П. Ответ г. Сенковскому на его рецензию «История Малороссии». Маркевича // Пам'ятки суспільної думки України (XVIII – перша половина XIX ст.): Хрестоматія. – Д., 1995. – С. 337.

⁶²⁵ Там же. – С. 337.

⁶²⁶ Івашків В. Пантелеймон Куліш та його «Ответ Г. Сенковскому...». – С. 29.

⁶²⁷ Куліш П. О. Лист до Михайла Погодіна, Київ 27 квітня 1843 р. // Куліш П. Повне зібрання творів. Листи. – К., 2005. – Т. 1: 1841–1850. – С. 17–18.

Зміст самого «Ответа» переконує, що на момент його написання автор навряд чи був ознайомленим з рецензією О. І. Сенковського на власний твір. Заперечуючи подану там картину буйного козацького правління, П. О. Куліш подав своє бачення розвитку Південної Русі, вважаючи, що татарська навала тільки розладнала, а не перервала зовсім, тамтешнє життя. Тож він виказував здивування, що О. І. Сенковській нічого не писав про місцеве дворянство⁶²⁸. За умов знайомства з поглядами, виказаними в рецензії на «Михайло Чарнышенко», така контраргументація виглядає не зовсім доречною. Хоча, звісно, не можна виключати й того, що, з якихось мотивів, автор свідомо проігнорував цей текст.

Якщо О. І. Сенковській свої твердження нічим не підкріплював, то П. О. Куліш, навпаки, задля доказовості всюди рясно цитував джерела. На його думку, козацтво не могло за допомогою багата керувати всією Малоросією, через те хоча б, що само воно було лише частиною населення, «ополчаемой для защиты границ и отражения врагов»⁶²⁹. Загалом же, П. О. Куліш наголошував на релігійних, антиунійних мотивах усіх кривд, які завдавали козаки полякам. Відповідно, фактично вся провина при цьому перекладалася на останніх. Так, на закид О. І. Сенковського, що «казаки жгут и грабят соседей», П. О. Куліш заявляв, що все це почалося лише після Унії⁶³⁰. В аргументації автор «Ответа» використовував і «важку артилерію». Наприклад, слова свого опонента про те, що Малоросія б тільки виграла у разі ліквідації козачини у XVI ст., він прокоментував наступним чином:

Русское сердце трепещет при мысли, что с уничтожением еще до Унии казачества, вера православная, Вера Владимира Великого, Ярослава и Мономаха, уничтожена была бы в Южной и Белой России; ибо постоянною целию казачества было уничтожение замыслов Латинского духовенства⁶³¹.

Подібний тон аргументації, за умови домінування в імперії ідеології офіційного православ'я, робив її неспростовною.

⁶²⁸ Кулиш П. Ответ г. Сенковскому. – С. 338.

⁶²⁹ Там же. – С. 338.

⁶³⁰ Там же. – С. 341.

⁶³¹ Там же. – С. 339.

У цілком вірнопідданому дусі заперечувалася й теза О. І. Сенковського про те, що козаки були причиною конфліктів царського уряду з сусідами. З одного боку, провина перекладалася, знову таки, на поляків, які вдавалися до усіляких інтриг з метою повернення Малоросії під своє панування. З іншого ж, П. О. Куліш доводив, що у всіх випадках неспокоїв у Малоросії після 1654 р. «дійшов не народ, а завжди одно какое-нибудь лицо с подобранною своею партиєю; народ же всегда оставался приверженным к России»⁶³². Разом з тим, П. О. Куліш цілком слушно зауважив нерозрізнення О. І. Сенковським запорожців і малоросійських козаків, а також аргументовано заперечив думку про обскурантизм козаків⁶³³.

З відповіддю О. І. Сенковському виступив також і редактор «Современника» П. А. Плетньов. В мотивах петербурзький літератор, як виявляється, був подібним до ображених малоросійських патріотів. У листі до Я. К. Грота Пьотр Алексеєвич писав з цього приводу: «Нельзя же русскому молчать, когда всякий полячишка вздумает так дерзко лаять на него... Когда целый край России смеют называть поселением литовских да польских бунтовщиков и холопьев, то молчание журналиста безчестно». На його думку, «в статье Библиотеки для чтения такая ложь и дерзость, что довольно перепечатать ее, что бы открыть истину»⁶³⁴. Власне кажучи, журналіст так і поступив, але таки додав при цьому і декілька власних зауважень. Він цілком доречно відмітив, що якщо б Малоросія дійсно складала колонію Литви та Польщі, то між тамтешніми мешканцями та урядом навряд чи могли б виникнути релігійні суперечності. А загалом же

Гетманщина и Сеча, принесшия все, что только есть драгоценнаго и святого на земле, для искупления православной Веры и Русской своей народности, не похожи были на *Литовских и Польских холопей*, ...а на истинно-Русских рыцарей, которых история составляет блестящий эпизод в общей истории России⁶³⁵.

⁶³² Там же. – С. 343.

⁶³³ Там же. – С. 339, 347.

⁶³⁴ Плетнев П. А. Письмо П. А. Плетнева Я. К. Гроту от 12 июня 1843 г. // Переписка Я. К. Грота с П. А. Плетневым. – СПб, 1896. – Т. 2. – С. 98.

⁶³⁵ [Плетнев П. А.] История Малороссии, Николая Маркевича. Четыре тома. В 8;

Втім, особливою аргументацією цієї заяви її автор не став себе обтяжувати.

Отже, така візія демонструє інший варіант ідентифікації козацтва: якщо для Н. А. Полевого та О. І. Сенковського воно взагалі було чужорідним для Русі утворенням, а П. О. Куліш бачив його як частину історії південноруського народу, то для П. А. Плетньова козаки були беззастережно росіянами.

Не втримався, щоб не відреагувати на слова О. І. Сенковського навіть В. Г. Белінській, відомий своїм несприйняттям малоросійського та українського рухів. На відміну від попередніх авторів, він, присвятивши у 1843 р. рецензію «Истории Малороссии» М. А. Маркевича, дійсно вдався до розгляду цього твору, який, втім, не викликав схвальних оцінок.

Навряд чи точка зору цього рецензента була більш прийнятною для патріотів Малоросії за погляди О. І. Сенковського. В. Г. Белінській вважав, що «история Малороссии есть не более, как эпизод из царствования царя Алексия Михайловича», а самі ж малоросіяни «всегда были племенем и никогда не были народом, а тем менее – государством»⁶³⁶. До того ж, вони відзначалися «патриархально-простодушн[ым] и неспособн[ым] к нравственному движению и развитию» характером⁶³⁷.

Очевидно, що критик ототожнював козаків із усім загалом малоросіян. Причиною виникнення козацтва він вважав географічні обставини: після татарської навали Південна Русь перетворилася на нейтральну територію, на яку претендували всі сусідні держави. Тож, «теснимая и раздираемая со всех сторон, Малороссия никак не могла образоваться в органически политическое общество и поневоле образовалась в общину людей, которые считали себя рожденными для того, чтоб резать других и быть зарезанными самим». Відповідно, «Казак знал в жизни только два рода наслажде-

---

387, 673, 506 и 583 стран. // Современник. – 1843. – Т. XXX. – С. 345–346.

⁶³⁶ [Белинский В. Г.] История Малороссии. Николая Маркевича Москва. 1842. Четыре тома // Отечественные записки. – 1843. – Т. XXVIII. – № 5. – отд. V. – С. 14.

⁶³⁷ Там же. – С. 16.

ния: резню и горилку; ко всему остальному он почитал для себя за честь быть совершенно равнодушным»⁶³⁸. В. Г. Белінскій не бачив особливих відмінностей між козаками й кримськими татарами: «Татары по своему положению могли существовать только грабежом: это был род огромной разбойничьей шайки, имевшей подобие и вид государства. Казачество, с своей стороны, тоже могло держаться одними набегами». Відповідно, «Гетьманщина и Запорожье нисколько не были ни республикою, ни государством, а были какою-то странною общиною на азиатский манер». Загалом же, породжене хаосом, з його припиненням козацтво ставало не потрібним, що й зрозумів Богдан Хмельницький⁶³⁹.

З цих поглядів В. Г. Белінського на малоросійську минувшину цілком зрозуміло, чому йому здавався жалюгідним «необдуманний патріотизм». Разом з тим, йому й «умышленная клевета, особенно печатная, кажется отвратительною». Цілком очевидно, що йшлося про творчість О. І. Сенковського:

Доказывать, что Малороссы были холопы Поляков, а не свободное племя, на правах равного с равным, составившее с Польшею и Литвою род соединенных штатов, — ...значит лжесвидетельствовать; а оправдывать безумное зверство магнатов, будто бы имевших право усмирять своих холопей, значит — оправдывать тех Жидов, которые печатали храмы малороссиян⁶⁴⁰.

Як бачимо, уявлення В. Г. Белінського щодо історії козащини та малоросіян ідеологічно загалом були близькими до сприйняття цих явищ О. І. Сенковським, однак, при цьому, пропольський наголос останнього робив їх неприйнятними для «неистового Виссаріона».

Що писання О. І. Сенковського справили не аби яке враження на малоросіян, свідчить і те, що заперечувати їх ідеї продовжували навіть через три роки з моменту публікації. В 1846 р. у «Библиотеке для чтения» з'явилися анонімні «Мысли об истории Малорос-

⁶³⁸ Там же. — С. 14–15.

⁶³⁹ Там же. — С. 14–15.

⁶⁴⁰ Там же. — С. 17.

сии», автором яких був нещодавно призначений ад'юнкт-професор кафедри російської історії Київського університету М. І. Костомаров. Формально цей текст був задуманий як рецензія на перший том «Памятников, изданных Временною комиссиею для разбора древних актов, Высочайше учрежденною при киевском военном, подольском и волынском генерал-губернаторе»⁶⁴¹. Однак, вже традиційно для даної дискусії, він містив ще два тематичні пласти: пояснення власних поглядів на історію Південної Русі та опонування ідеям О. І Сенковського щодо малоросійської історії.

Виклад своєї концепції Микола Іванович розпочав з тієї тези, що для вірного вивчення історії Росії спершу потрібно дізнатися історію окремих її частин. Лише потім можливо вже скласти повну картину⁶⁴². У загальних рисах автор показав власне бачення поділу російського (руського) народу на два пагони – північно-російський або ж великоросійський та південно-російський або ж малоросійський. Хоча між цими гілками існували етнографічні відмінності та різниця політичного устрою, історія кожної з них являла собою одну ідею: «обоюдное стремление обеих расторгнутых частей слиться в одно тело»⁶⁴³.

Ця ідея об'єднання набагато сильнішою була в південній Русі: «там она была единственною пружиною, двигавшею всю массу народа в продолжении столетий»⁶⁴⁴. Тож, коли «все, что отличало русскую историю до Татар, независимо от главных элементов веры и языка, все это на севере стало анахронизмом и мешало полному расцвету новой, лучшей национальности: напротив, на юге, оно только и могло сохранить и веру, и язык, и народность». І коли стара, до-татарська Русь «исчезла перед светом новой жизни на севере», то, натомість, «на юге все осталось с прежними началами, хотя и в от-

---

⁶⁴¹ Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов, Высочайше учрежденною при киевском военном, подольском и волынском генерал-губернаторе. – К., 1845. – XXII, 274, 278, 114, 476 с.

⁶⁴² [Костомаров Н. И.] Мысли об истории Малороссии // Библиотека для чтения. – 1846. – Т. 78. – С. 22.

⁶⁴³ Там же. – С. 23.

⁶⁴⁴ Там же. – С. 23.

личних формах... страна южно-русская, в самое время падения, воскрешает в себе прежния угасающие начала: является казачество»⁶⁴⁵.

М. І. Костомаров підкреслив, що до нього ніхто не бажав бачити в козацтві проявів давнього руського життя. Для історика «Южно-Руссы до Татар были такие Великоруссы, каковы теперь жители московской и тульской губерний». Натомість, його опоненти вважали, що «казаки есть народ, начавший жить только в шестнадцатом веке и неимеющий кровной и нравственной связи с Русью Владимира и Ярослава»⁶⁴⁶. Така думка шкодила зараз малоросіянам, яких через це не сприймали цілковито росіянами. Подібно до цього, давні польські історики за допомогою різних нісенітниць намагалися довести приналежність з давніх часів Південної Русі до Польщі. А тепер, відзначав М. І. Костомаров, з'явився новий наклеп на Південну Русь, майже дослівно навівши слова О. І. Сєнковського з рецензії на «Михайло Чарнышенко» про те, що у XIII ст. Малоросія була пустою, яку польське та литовське панство залюднило згодом своїми підданими з Литви, Білорусі та Польщі⁶⁴⁷.

До цих слів М. І. Костомарова зробив примітку редактор журналу – тобто сам О. І. Сєнковській. Він не захотів упізнавати власне авторство тексту, на який посилався історик, і зробив припущення, що той мав на увазі статтю вже покійного В. А. Солоніцина. Тож, редактор, хоча й заявив, що не міг точно знати, чи вірно зрозумів М. І. Костомаров думки покійного автора, але вважав, що «нет сомнения, что, говоря о Литве, он не отделял от нея Полесья, где говорят на том же языке как и на Волыни, и под общим именем Польши не мог не разуметь в то же время Волыни и Червонной Руси, Галиции». Відповідно, всі непорозуміння між двома точками зору полягали, на думку О. І. Сєнковського, тільки в різному сприйнятті географічних понять⁶⁴⁸. Якщо ж співставити переказ М. І. Костомарова з оригінальним текстом⁶⁴⁹, то можна впевнитися, що редактор

⁶⁴⁵ Там же. – С. 25.

⁶⁴⁶ Там же. – С. 26.

⁶⁴⁷ Там же. – С. 27.

⁶⁴⁸ Там же. – С. 27–28.

⁶⁴⁹ «Начали населить эту пустыню людьми, выводимыми из других областей, из пинских болот, из северной Волыни и из Червонной Руси: эти-то переселенцы

мав таки рацію, оскільки там йшлося про переселення «из пинских болот, из северной Волыни и из Червленной Руси».

На думку ж М. І. Костомарова, Малоросія (в широкому значенні) у XIII–XIV ст. була доволі густозаселеною і перебувала ще й у квітучому стані. З появою Кримського ханства та початком татарських набігів у XIV–XV ст. прикордонні райони повністю не збезлюднилися, хоча й кількість населення в них значно зменшилася через еміграцію з краю: «множество семейств выходили на жительство в глубину южно-русской земли: в Червонную Русь и на Волынь, а потом, когда явились казаки, защитники южной Руси от Татар, дети переселенцев возвращались на землю отцов своих». Як вважав М. І. Костомаров, саме цю рееміграцію і бажали представити як заселення краю поляками та литовцями. Однак він відмічав, що коли б дійсно Малоросію заселяли вихідцями з Білорусії, то вони мали б принесли туди і свою мову. Натомість, край заселяли вихідці з Червоної Русі, Волині та люблінського воєводства, оскільки саме там і досі розмовляли по-малоросійськи. Схоже, історик, дещо перекручено переказавши оригінал статті, випустив з уваги той факт, що й сам О. І. Сенковській казав про ті ж Волинь та Червону Русь та прямо зазначав, що переселенці принесли звідти з собою й малоросійську мову. Однак, одразу після цього, всупереч із заявленим трохи вище про початки рееміграції після появи козацтва, М. І. Костомаров зазначив, що «это-то население, возвращаясь в землю своих предков, и составило казачество, в силу противодействия чужеземной власти, которой влияние ощутительно начало оказываться с конца пятнадцатого века»⁶⁵⁰.

Історик дивувався прагненню шукати коріння козаків, адже ще сучасні їм польські автори ясно вказували на їх руське походження. Посилаючись на такі твердження та південноруських літописців, М. І. Костомаров зазначав, що після введення по всій Русі польського устрою та утисків шляхтою простолюду втікачі на вільні землі по Дніпру і Самарі жили там у безперервних війнах з татарами. І саме

принесли с собою в Малороссию и тот язык, который нынче известен под названием «малороссийскаго» ([Сенковский О. И.] Михаило Чарнышенко... – С. 51).

⁶⁵⁰ [Костомаров Н. И.] Мысли об истории Малороссии. – С. 28.

«гениальный человек, Остап Дашкевич, Русский и православный» надав утікачам устрій у душі давньої Русі: справи, що торкалися всього товариства мали вирішуватися на раді, народних зборах які зайняли місце давнього віча⁶⁵¹. Виконавча ж влада знаходилася в руках виборного гетьмана або ж отамана, «котораго обязанность состояла в праве судопроизводства, военного начальства и управления», і він же призначав другорядних чиновників. Загалом, гетьман «имел то же назначение что князь в старину». Різниця полягала лише в тому, що, окрім визнання, влада князя спиралася ще й на походження. Однак на початку цей фактор був важливим і для козаків, «мы видим первых казацких начальников из знатнейших удельных фамилий». Лише згодом, коли «эти фамилии потеряли в себе русский элемент», єдиним критерієм відбору стали особисті якості. Саме козацтво в уяві М. І. Костомарова на початку свого існування являло собою щось на зразок дрібних князівств удільного періоду⁶⁵².

Історію щодо підпорядкування козаків Польщі М. І. Костомаров виклав украй побіжно і нечітко. Через своє географічне розташування козаки змушені були вести постійні війни з татарами, які загрожували Південній Русі, і це утримувало їх в постійному зв'язку з нею. Оскільки ж Південна Русь складала єдиний політичний організм з Польщею, то козаки скоро увійшли до складу королівства, як вільний руський стан. При цьому «казачество имело две идеи своего существования: защищение христианства от неверных и охранение русской веры и народности от покушения католиков и польского панства». З ополяченням руської знаті посилювалося й гноблення селян, що призвело до заворушень і «казаки, столь близкие к крестьянам и по происхождению, и по языку и по вере, стали для последних образцом свободного русского народа, так что сделаться свободным для крестьянина значило сделаться казаком»⁶⁵³. Як результат, збільшення кількості козаків. Потяг панства до обмеження його прав та чисельності призвів, урешті-решт, до загального повстання південноруського народу, «и таким образом из отдель-

⁶⁵¹ Там же. – С. 29–30.

⁶⁵² Там же. – С. 30.

⁶⁵³ Там же. – С. 30.

наго вольного сословия образовалась целая держава». Під іменем Малоросії вона долучилася до центру нового російського життя – Московського царства. Як вважав М. І. Костомаров, на цьому етапі історія Малоросії скінчилася. Рівно, здійснило свою історичну місію і козацтво:

Как-скоро исполнилась задача этого явления в нашей истории, сохранена была вера и народность в южном крае русского мира, установилась идея соединения всего достояния Владимира и Ярослава в одно политическое тело, казачество исчезло, как ненужный остаток древней русской жизни⁶⁵⁴.

Відмітивши недоречність ідеалізації козаків, М. І. Костомаров відзначив, що справедливість у боротьбі з Польщею була, все ж-таки, на їх боці. Та, незважаючи на це, йому доводилося читати та слухати «самыя дикія суждения о казаках», мета появи яких була цілком злободенною: «унизить достоинство южно-русского народа». Тож, супротивники козацтва зазвичай «выставляют четыре клеветы на южно-русский народ». По-перше, бажаючи довести правоту поляків, вони стверджували, що козаки, у широкому сенсі весь український народ за Хмельницького, були тільки бунтівними холопами, які бажали звільнитися законної влади. По-друге, що поляки не пригноблювали козаків, а лише бажали привести цей буйний натовп до порядку; всі жорстокості щодо козаків були лише відплатними заходами за їхні напади. По-третє, наклепники доводили, що, буцімто, весь козацький стан був чимось «в роде яничар или мамлюков, тиранская военная толпа, угнетавшая народ и правившая страной деспотически». І, по-четверте, стверджували, що, перейшовши під владу московських царів, малоросійський народ за звичним своїм віроломством декілька разів зраджував їм⁶⁵⁵. Як неважко помітити, ці анонімні «супротивники козацтва» дуже чітко персоналізуються в особі все того ж О. І. Сенковського.

На думку М. І. Костомарова, через свою абсурдність перше положення не вартувало навіть заперечень. По другому пункту прови-

⁶⁵⁴ Там же. – С. 31.

⁶⁵⁵ Там же. – С. 31–32.

на вже традиційно перекладалася на самих поляків. Польські пани перешкождали козакам як боронити країну від тюркських нападів, так і самим нападати на них. Це, власне, і стало однією з причин гибелі Речі Посполитої. Козацтво ж вело Польщу до процвітання, хоча б через те, що «оно одно только, с своим русским взглядом, враждовало против губительной анархии и уважало монархическую власть». Тож, М. І. Костомаров доводив, посилаючись на джерела, що й самі польські історики визнавали правоту козаків у боротьбі проти поляків⁶⁵⁶.

Стосовно ж закиду, що козацтво захопило владу в Малоросії та тиранувало там над населенням, історик зазначав, по-перше, що народ сам організував з себе козацтво, тож мова не могла йти про захоплення влади. А по-друге, козацтво й не поневолювало інші стани: в містах існувало незалежне від козаків управління, засноване на магдебурзькому праві, власне самоуправління було і в селах. До того ж, він наголосив, що існували не поміщицькі, а рангові маєтності, з регламентованими селянськими повинностями. Четверту «клевету» М. І. Костомаров заперечував у подібному до П. О. Куліша стилі: «Относительно к упрекам, делаемым Малороссии в неверности ея народа к русским царям, скажем, что, во-первых, измены в казацком сословии происходили от тех лиц, которые по жизни и понятиям были больше Поляки, чем казаки; а во-вторых, народ их и не слушал»⁶⁵⁷.

Як бачимо, М. І. Костомаров пропонував цілком оригінальну версію щодо походження українського козацтва з давньоруського коріння. Але одночасно, його погляди багато в чому збігалися з візією, викладеною П. О. Кулішем і видаються традиційними для тогочасного українського сприйняття минувшини.

⁶⁵⁶ Там же. – С. 33–34.

⁶⁵⁷ Там же. – С. 34.

Епізод другий: 1850-ті рр.

Якщо М. І. Костомаров відгукнувся критикою на писання О. І. Сенковського лише на третій рік після їх публікації, то відгук на його власну статтю з'явився у «Черниговских губернских ведомостях» аж через шість років. 1852 р. на шпальтах цієї газети було опубліковано «Замечания на статью “Мысли об истории Малороссии”» Г. Раковича.

Не надто відомий автор цієї статті ідентифікується як Георгій Олександрович Ракович (13 грудня 1814 – 18 квітня 1894 р.). Зокрема, на це вказує згадка М. А. Маркевичем у листі до О. М. Бодяньського (1848 р.) «близкого родственника по жене», який був автором ще неопублікованої на той момент статті про козаків, та до того ж являвся переконаним у їх неприналежності до малоросіян⁶⁵⁸. Дружиною автора «Истории Малороссии» була Уляна Олександрівна Ракович, а братом їй доводився Георгій Олександрович⁶⁵⁹. Цей лист М. А. Маркевича (1848 р.) свідчить також що його швагер відносно оперативно відреагував на «Мысли» М. І. Костомарова, але публікація статті затягнулася з невідомих причин. Загалом, на відміну від інших учасників «козакознавчої дискусії», чернігівського провінціала Г. О. Раковича неможливо назвати помітною в журнальному просторі імперії фігурою. Втім, він (хоча, можливо, що і його родичі також) таки виступав у пресі, як автор статей соціально-економічного та господарського змісту⁶⁶⁰.

«Замечания на статью “Мысли об истории Малороссии”» долинули таким-собі «відгуком з провінції»⁶⁶¹ на дебати, що точилися в

⁶⁵⁸ Маркевич Н. А. Письмо к О. М. Бодянскому от 25 августа 1848 г. // Косачевская Е. М. Письма Н. А. Маркевича к О. М. Бодянскому (Из истории русско-украинских научных и культурных контактов) // Духовная культура славянских народов. Литература. Фольклор. История. – Ленинград, 1983. – С. 229.

⁶⁵⁹ Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. – К., 1914. – Т. 4. – С. 241.

⁶⁶⁰ Існує проблема атрибуції цілого ряду різноманітних публікацій 40–50-х рр. XIX ст., які належали автору/авторам, що підписувалися – «Ракович», «Г. Ракович» («Г.» може також означати «господин») з Ніжина, «Георгій Ракович» з Прилук тощо (Див. Литвинова Т. Ф. «Поміщицька правда». – С. 570).

⁶⁶¹ Показово, що їх автор мав навіть «провінційний говор», вживаючи у статті варіанти написання «козаки», «козацтво», «козацщина».

журналах двох столиць. Загалом, Г. О. Ракович показав себе уважним та прискіпливим критиком. І хоча, можливо, за літературними якостями викладу він поступався іншим учасникам дискусії, за ідейним наповненням його стаття була цілком на відповідному рівні.

На початку доволі розлогої праці Г. О. Ракович відзначив, що до сих пір при вивченні малоросійської історії обмежувалися лише добою Хмельницького та козацькими війнами за півсторіччя до нього. На його думку, це призвело до того хибного висновку, що історія подніпровських козаків і є історією Малої Росії⁶⁶², цілком окремої від історії російської держави. Натомість, справжню історію Малої Росії потрібно було починати з 862 р., заснування російської держави, і продовжувати до возз'єднання її з московським царством, або, ще вірніше, до заснування намісництва Єкатериної П⁶⁶³.

При такому погляді на малоросійську минувшину, Г. О. Ракович пропонував її трьохскладову періодизацію. Перший етап – від початку Великого князівства Київського до переходу Малоросії під владу Литви; другий – від встановлення литовської влади до возз'єднання з Росією за Алексея Міхайловича, і третій – від Алексея Міхайловича до Єкатериної П⁶⁶⁴. Автор вважав, що такий погляд мав продемонструвати, по-перше, що Мала Росія складалася з кількох князівств держави Російської; і не з кількох тисяч козацького війська, а з кількох мільйонів населення, яке здавна там мешкало, мало власні міста та правління. По-друге, для нього це доводило, що козацтво, як цілком стороннє організму Малої Росії утворення, з'явилося вже згодом, у XVI ст., та своїми поселеннями займало лише невелику частину краю. По-третє, це демонструвало, що народ, дворянство та уряд Малої Росії були до й після появи козацтва цілком незалеж-

⁶⁶² Г. О. Ракович вносив різний зміст в поняття «Малая Россия» та «Малороссия». Під першою він розумів «вс[е] пространств[о], отгоргнут[ое] Литвою, состоявш[ее] из Кн. Владимирскаго на Волыни с Галициею, Кн. Луцкаго, Кн. Киевскаго, Кн. Черниговскаго с Севериею» (Ракович Г. Замечания на статью «Мысли об истории Малороссии» // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1852. – № 5. – С. 30). Власне ж Малоросією автор називав землі колишньої Гетьманщини, тобто використовував це поняття у вузькому значенні.

⁶⁶³ Ракович Г. Замечания на статью «Мысли об истории Малороссии» // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1852. – № 5. – С. 29.

⁶⁶⁴ Там же. – С. 29.

ними і окремими від нього⁶⁶⁵. І, нарешті, по-четверте, показувалося, що і до появи козацтва Велике князівство Київське, Князівства Чернігівське та Володимирволинське мали власні війська, нічим не подібні до козаків⁶⁶⁶.

Тож, як вважав Г. О. Ракович, історія Малої Росії, або ж, вірніше, частина історії Російської держави, мала рахуватися на десять віків, у той час як козаки займали в ній лише окремих епізод тривалістю 62 роки⁶⁶⁷. Усе ж, що на той час було написано під назвою «Історій Малоросії», для нього являло собою лише «сказание о подвигах войск Поднепровских козаков... продолжавшихся от 1594 года или возстания козаков против Польши за Унию, под начальством Косинскаго и до 1654 года, или освобождения их и всей Малой России Российскими войсками», при одному з угруповань яких «действовал и Богдан Хмельницкий с своими козаками»⁶⁶⁸. Історичні праці описували лише управління Малоросії російським урядом, козацькі усобиці в Малій Росії «и наконец Коллегиальное управление части собственно называемой Малороссиею; но, истории Малой России... до сих пор у нас еще не существует». Натомість, неодноразово видавалися твори, що подавали хибний погляд, «разрушающий единство Малороссии с Великороссиею и на смешении понятий о народе Малой России и козацстве основывающий совершенную отдельность и никогда небывалую политическую самобытность Малороссии»⁶⁶⁹.

Очевидно, саме подібного гатунку твором критик вважав і «Мысли об истории Малороссии» М. І. Костомарова. Він зазначав, що

статья эта написана в таком духе, что принявши все сказанное без критики, надобно думать во первых, что весь край, называемый тогда Малороссиею, был заселен одними козаками; во вторых, что все дворянство Малороссийское было врагами и притеснителями предков нынешних жителей Малой России, которыми оно завладело насильственным образом⁶⁷⁰.

⁶⁶⁵ Там же. – С. 29.

⁶⁶⁶ Там же. – С. 29–30.

⁶⁶⁷ Там же. – С. 30.

⁶⁶⁸ Там же. – С. 30.

⁶⁶⁹ Там же. – С. 30.

⁶⁷⁰ Там же. – С. 30.

Тож, головною своєю метою Г. О. Ракович вважав розібрати статтю, щоб показати всі її недоречності й таким чином реабілітувати малоросійське дворянство⁶⁷¹.

Він заперечив тезу про постання південноруського козацтва як прояву давньоруського життя. Натомість, автор розбору вважав, що козацтво виникло як цілком осібне явище, яке не мало відношення ні до Південної, ні до Північної Русі. Г. О. Ракович зауважив, що воно виникло і розвивалося і там, де ніякого давньоруського субстрату не було – «на пустых пространствах ...от Урала ...до Днестра, и от морей Каспийского, Азовского и Черного, к северу до притоков реки Оки, в то время вовсе незаселенных». Склалося ж козацтво «из остатков разных бродивших племен,... теснивших друг друга и истребляемых в битвах с Русскими и между собою» і лише згодом сюди стали долучатися «и из туземных Славяно-Руссов, люди одинокие, искавшие вольной и независимой жизни»⁶⁷².

Г. О. Ракович стверджував, що Малоросію до її повернення до складу Росії замешкувало декілька мільйонів єдиновірного й єдиноплемінного з нею народу, а не лише 60 тисяч козаків. До того ж, козаки ще за сторіччя до своєї появи в Малоросії були вже відомі на Волзі, Дону та в Рязані. Вигнані за свої грабунки з Рязані ще на початку XV ст., козаки пішли на Запоріжжя, «где на островах могли уже найти остатки прежних Черных-Клобуков, Половцев и проч.»⁶⁷³. В Малій Росії про козаків стало чутно тільки-но у середині XVI ст., коли за свою службу польським королям вони отримали порожні землі «и составили местное военное поселение», яке склало, врешті-решт, 60 тисяч осіб⁶⁷⁴.

Погоджуючись з М. І. Костомаровим щодо шкідливості думки про неєдиноплемінність південно та північноросіян, Г. О. Ракович вважав, що ця ідея походила від того, що «в понятии своем смешивали, принимая весь народ Малой России, за горсть буйнаго, неспо-

---

⁶⁷¹ Там же. – С. 30.

⁶⁷² Там же. – С. 31.

⁶⁷³ Там же. – С. 31.

⁶⁷⁴ Там же. – С. 32.

койнаго козацтва»⁶⁷⁵. А саме так і писав М. І. Костомаров, змішуючи в одному реченні козаків та південнорусів, на що постійно вказував Г. О. Ракович. Сам автор «Замечаний» вважав, що думка про окремішність Малоросії від Росії «чрезвычайно несправедлива и вредна во всех отношениях». Вона, крім хибного розуміння тотожності козаків з малоросіянами, загалом «порождена и всегда была поддерживаема романтическими мечтами о рыцарском духе и подвигах козацства (*sic!*)». За його версією, ця думка виникла всього-на всього «на легендах козацких поэтов». Козацькі пісні й легенди, складені місцевою мовою, приймалися за вираз почуттів народу всієї Малої Росії. Саме ж козацтво «было единоплеменно столько же Полякам, Французам и прочим, сколько и Русским, потому, что оно принимало в себе всех и вся»⁶⁷⁶. Відповідно, за версією Г. О. Раковича, «прежние козаки не Малороссияне и не Великороссияне; ...они составились в начале вовсе не из Славяно-Руссов, не для пользы Малой России и не с целью защиты веры и отечества Малороссийскаго народа»⁶⁷⁷. Інтереси Війська та його старшин ніколи не уособлювали інтересів народу. І хоча наприкінці існування козацтва «много уже было приставших к ним из туземцев», але, переходячи до козаків, вони «покидали весь интерес отчизны, или лучше сказать, они теряли народность и делались проникнуты духом козатщины»⁶⁷⁸.

Доведення тієї істини, що «козацтво и самый дух его (т. е. козачина) не были единоплеменны Малороссийскому народу и никогда не составляли с ним одного политического организма», повинно було мати два наслідки. По-перше, тоді неможливо вже було б «питать пустую идею отдельности и небывалой самобытности Малороссии». А по-друге, неможливо було б звинувачувати малоросійський народ і дворянство в усіх тих неспокоях та зрадах, які спричиняли козаки⁶⁷⁹.

Заперечуючи руське походження козаків, Г. О. Ракович відмітив у статті М. І. Костомарова прямі протиріччя – його твердження, що

⁶⁷⁵ Там же. – С. 32.

⁶⁷⁶ Там же. – С. 32.

⁶⁷⁷ Там же. – С. 33.

⁶⁷⁸ Там же. – С. 33.

⁶⁷⁹ Там же. – С. 33.

емігранти з Галичини та Волині почали повертатися на батьківські землі в Малоросію після виникнення там козацтва, та, одночасно, при цьому, заяву, що козацтво виникло саме з цих переселенців. Також критик продемонстрував нелогічності в спробах доведення М. І. Костомаровим руського походження козаків при його оперті на польські джерела⁶⁸⁰.

Г. О. Ракович категорично не погоджувався зі спробами ідеалізовано подати мотиви діяльності козаків як захист руської віри та народності від окатоличення та ополячення. На думку критика, подібні уявлення про рицарську сутність козацтва явно не пасували до розбишак, які займалися грабунками, в тому числі й єдиновірних їм росіян. Але, навіть більше за все це, Г. О. Раковича обурило те, що автор «решился очернить все древнее Малороссийское дворянство» твердженнями про його полонізацію і окатоличення⁶⁸¹.

При розборі статті М. І. Костомарова критик окремо зупинився на його спростуванні чотирьох «клевет» О. І. Сєнковського. Якщо київський історик стверджував, що усілякі нісенітниці про козаків поширюються з метою принизити гідність південноросійського народу, то Г. О. Ракович був переконаний, що для цього, навпаки, потрібно було лише довести тотожність козаків та їх інтересів малоросіянам⁶⁸².

Втім, помітно, що Г. О. Ракович не знав, що М. І. Костомаров опонував твердженням конкретного автора, а не антикозацьким ідеям загалом. Тому, на двох перших «клеветах» критик не став зупинятися детально, зазначивши, що знайти їх можна було хіба що в польських істориків, які ототожнювали козаків з усіма малоросіянами. Зате з третьою, з думкою щодо подібності козаків до яничар та мамлюків, він цілком погодився. Четвертий пункт полеміки – про зрадливість царському трону – Г. О. Ракович, вже прогнозовано, назвав цілковитим наклепом відносно малоросійського народу і повною правдою відносно козаків⁶⁸³.

⁶⁸⁰ Там же. – С. 33–34.

⁶⁸¹ Там же. – С. 36.

⁶⁸² Ракович Г. Замечания на статью «Мысли об истории Малороссии» // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1852. – № 6. – С. 41.

⁶⁸³ Там же. – С. 42.

Розвиваючи далі свою тезу про неможливість ототожнення малоросіян з козаками, Г. О. Ракович навів думку, яка дозволяє краще зрозуміти як значення для нього самого слова козаччина, так й уявлення щодо причин його зникнення. Отже, Б. Хмельницький

овладев военно-гражданским управлением Малой России, он сделал два набора из народа, для пополнения убыли своего войска при возстании против Польши; от этих последних, набранных козаков, оставшиеся потомки удержали, только одно наименование или звание, без малейшаго воспоминания о духе козачщины, который исчез вместе с Сечью и Черноморцами⁶⁸⁴.

Однак, коли саме остаточно зникла «козаччина» в уяві Г. О. Раковича, зрозуміти важко, бо він датував своєвольну та бунтівливу діяльність козаків у краї «от освобождения Малой России и до последней измены Мазепы»⁶⁸⁵.

Заперечував Г. О. Ракович також і думку, що козаки були визволителями Малоросії і саме завдяки ним вона змогла возз'єднатися з Росією. Він уважав, що всі козацькі повстання проти Польщі мали наслідком лише посилення польського гніту. І навіть коли ж, нарешті, Хмельницький звернувся до царя, то при цьому він паралельно вів перемовини з султаном. Вирішили ж справу звільнення Малої Росії, розбивши поляків, чотири корпуси царських військ, а козацька армія лише діяла при одному з них⁶⁸⁶.

Загалом, квінтесенція сприйняття Г. О. Раковичем козаків міститься у визначенні їх

толпою вооруженной вольницы, составившейся из пришельцев, которая, поддерживая свое существование набегами и грабежем, продавала свою кровь тому кто платил дороже и отдавалась и изменяла сообразно фантазии своих старшин, а не пользе Южно-Русского края, которой буйный характер не имел ничего близко-подходящего к кроткому, мирному харак-

⁶⁸⁴ Там же. – С. 43.

⁶⁸⁵ Там же. – С. 47.

⁶⁸⁶ Там же. – С. 43–44.

теру Малороссийского народа и нынешних государственных крестьян, носящих название козаков⁶⁸⁷.

Отже, історичні погляди Г. О. Раковича демонструють собою випадок відсепарованого від козакофільства малоросійського патріотизму, одночасно злученого з ідеєю повної єдності малоросіян з великоросами.

У 1858 р. в «Чтениях в Обществе истории и древностей российских» було надруковано статтю М. А. Маркевича «О Козаках». Основна її ідея полягала в запереченні поглядів осіб «которые пишут что Козаки происходят от Черкесов, что Козаки негодяи, разбойники, грабители, воры и отнюдь не потомки Славян»⁶⁸⁸. Фактично ж це було опонування поглядам Н. А. Полевого, виказаним у рецензії на твір Д. Н. Бантиша-Каменского ще у 1830 р. Втім, з відповіддю малоросійський «поэт, музыкант, табаковод, статистик и историк»⁶⁸⁹ забарився не на 28, а «всього» років на 15. Як зазначив сам автор, цей текст було написано ще за життя Н. А. Полевого (пом. 22.02.1846 р.)⁶⁹⁰. Смерть опонента примусила відкласти видання⁶⁹¹. Приводом витягнути ж «из-под спуда... статью разрушительную для подобных мнений», як повідомляв автор О. М. Бодянському у серпні 1848 р., одночасно обіцяючи надіслати її для публікації, стало ознайомлення М. А. Маркевича з ще неопублікованою на той момент статтею Г. О. Раковича. Разом з тим, тримав він у думках й відповідь О. І. Сенковському⁶⁹². Але через заборону «Чтений» ця справа затягнулася аж на десять років⁶⁹³.

Подібно до інших тогочасних козакознавчих текстів, справа «історичної реабілітації козаків» для автора мала не так наукову, як

---

⁶⁸⁷ Там же. – С. 44–45.

⁶⁸⁸ Маркевич Н. О Козаках // ЧОИДР. – 1858. – Кн. 4. – Смесь. – С. 1–2.

⁶⁸⁹ Вислів Л. М. Жемчужнікова (Цит по. Косачевская Е. М. Н. А. Маркевич. – С. 184).

⁶⁹⁰ Маркевич Н. А. Письмо к О. М. Бодянскому от 25 августа 1848 г. – С. 228–229.

⁶⁹¹ Маркевич Н. О Козаках. – С. 1.

⁶⁹² Маркевич Н. А. Письмо к О. М. Бодянскому от 25 августа 1848 г. – С. 229.

⁶⁹³ Косачевская Е. М. Н. А. Маркевич. – С. 123.

суспільну актуальність. Вже після оприлюднення статті, Микола Андрійович повідомляв М. П. Погодіну про привід її написання:

Вошло в моду у некоторых изыскателей отечественных древностей нападать на Южную Русь, особенно же на казаков. Иные даже Малороссияне до того *ожесточились, развиринели* против неповинного козачьего сословия, что титуловали их беглецами, разбойниками, сбродом бродяг и, ссылаясь на свои крошечныя познания в Отечественной Истории, поносили имена защитников Православия против Католицизма, освободителей народа от магнатов. Я их хотел, употребляю наше простонародное слово – пришпандорит. Я видел в их разглагольствиях препакоस्तную заднюю мысль и от того-то я так горячо принялся за них; короче: я выскалил зубы. Тогда эта статья была не простым ученым исследованием, но еще и своевременностью... Теперь это только пояснение моей Истории и спорнаго вопроса⁶⁹⁴.

М. А. Маркевич у статті виклав власну точку зору на походження малоросійського козацтва, відсутність якої зауважив свого часу О. І. Сенковській у рецензії на «Историю Малороссии». Як вважав автор, світло на проблему походження козаків мало пролити прояснення значення слова «козак»⁶⁹⁵. Розлого цитуючи «Историю Русов», найавторитетніше для себе джерело, він стверджував, що «Козак есть простой воин, а не народ»⁶⁹⁶. Щоб довести свою думку, М. А. Маркевич здійснив огляд розповсюджених на той час теорій походження козаків⁶⁹⁷. Резюмуючи, він зазначив, що «Миллер, Карамзин и Броневский ведут их [козаков] имя от Торков и Берендеев, а их самих от Малороссиян. Мнение последних трех писателей, подкрепленное Конисским и Бопланом, я нахожу ближе всех к истине»⁶⁹⁸.

Перейшовши безпосередньо до розгляду рецензії Н. А. Полевого, «антикритик» відмітив протиріччя в позиції рецензента, для яко-

⁶⁹⁴ Маркевич Н. А. [Письмо Н. А. Маркевича М. П. Погодину, 1859] // Барсуков Н. П. Жизнь и труды М. П. Погодина: В 22-х т. – СПб., 1902. – Кн. 16. – С. 465–466.

⁶⁹⁵ Маркевич Н. О Козаках. – С. 5, 7.

⁶⁹⁶ Там же. – С. 8.

⁶⁹⁷ Там же. – С. 9–23.

⁶⁹⁸ Там же. – С. 22.

го козацтво, з одного боку, являло собою прояв руського життя, а з іншого ж – було нащадком бродників⁶⁹⁹. Втім, основним змістом розбору стала оборона Н. М. Карамзіна від нападок Н. А. Полевого. Головним же її висновком стало твердження, що «из этой всей критики на Карамзина и на Бантыша мы никаких выводов сделать не можем. В ней все перепутано, перетасовано»⁷⁰⁰. Та захист поглядів Н. М. Карамзіна концептуально не мав великого значення для М. А. Маркевича. Для власного сприйняття козацької історії найавторитетнішою для нього все-одно була думка автора «Истории Русов»: «Всякий народ должен иметь своих воинов и, по необходимости, из самих себя... Название же воинам обыкновенно дается по их доспехам и вооружению»⁷⁰¹.

Коротко свої погляди М. А. Маркевич виклав у наступних тезах:

1. Козаки не народ, а войско.
2. Козаки, как войско, получили начало в первые годы владычества Татар прежде как вольница, и скрывались от угнетения на островах Днепра; по удалению же Татар из Киева составили войско вполне образованное и поселенное на своей прежней родине, в Малороссии.
3. Козаки – коренные Славяне по вере, языку, образу жизни и поверьям.
4. Козаки заняли имя свое от Торков и Берендеев, называвшихся Черкасами, словом, однозначным с словом Козак.
5. Черкасы город основан Торками и Берендеями, и когда Мономах их изгнал оттуда, то он достался во владение подданным Мономаха, Малороссиянам, которые и получили со временем прозвание по этому городу, когда он сделался их главным городом.
6. Запорожцы суть теже Козаки, составляющие безменную стражу Малороссии, и называющие гетьманцев старшею братиею, а гетмана батьком⁷⁰².

Весь подальший текст являє собою аргументацію даних тез, подану, втім, в доволі схоластичній манері. Загалом, ці міркування були спрямовані на доведення неодноразово повтореної думки, що козаки були

⁶⁹⁹ Там же. – С. 23–24.

⁷⁰⁰ Там же. – С. 31.

⁷⁰¹ Там же. – С. 32.

⁷⁰² Там же. – С. 33–34.

Малороссийское войско, охранявшее несколько миллионов коренных Славян, именуемых Малороссиянами, и из среды их вышедшее по собственному произволению, а по тому и назвавшееся Козаками, т. е., вольницею. Во всяком случае Козаки – Малороссияне, а историки, которые производят их не от Малороссиан – Берендеи⁷⁰³.

Отже, погляди М. А. Маркевича на сутність та історію українського козацтва сформувалися під впливом «Истории Русов». Дана візія демонструє інший полюс уявлень відносно «козакофобства» О. І. Сєнковського та Г. О. Раковича. Втім, М. А. Маркевич уособлює зважену версію козакофільства, без наділення козацтва месіанськими рисами та отожднення їх з усіма малоросіянами: «не все Малороссияне – Козаки, но все наши козаки из Малороссиан»⁷⁰⁴.

Таким чином, журнальна полеміка з питань історії українського козацтва у 1830–1850-х рр. зробила своєрідне коло: розпочавшись з рецензії Н. А. Полевого у 1830 р., вона завершилася аж у 1858 р. (хоча фактично наприкінці 1840-х) відповіддю на неї М. А. Маркевича. Хоча, як бачимо, дискусією в традиційному сенсі це можна назвати лише умовно. У своєму несприйнятті авторами аргументів опонентів, діалог багато в чому нагадував розмову німого з глухим. Ідеї опонентів брались до уваги тільки для того, щоб їх заперечити, в будь-якій раціональності їм відмовлялося. Спростування ж велося в цілком схоластичній манері, через демонстрацію внутрішніх логічних суперечностей в тексті опонента. Інший варіант полягав у запереченні позиції опонента, опертої на одне джерело, посиленням на інше, «більш достовірне». Звісно, про джерелознавчу критику чи якісь спроби синтезу в такому випадку не йшлося. Втім, джерельне підкріплення застосовувалося тільки щодо другорядних деталей, основа ж концепцій була майже цілком витвором авторської уяви. Жодних підтверджень, окрім патетики, не наводилося.

Іншою характерною для дискусії рисою було «звуження контексту» – автори зосереджувалися на одному боці проблеми і часто

⁷⁰³ Там же. – С. 42.

⁷⁰⁴ Там же. – С. 35.

не «бачили» як інших граней, так і супутніх фактів. На додачу до цього, дискусанти розмовляли ще й «різними мовами». Уявлення відносно козаків автори базували на апріорних для себе положеннях, зокрема – сприйняття їх як малоросіян загалом; окремою малоросійською військовою верствою, або ж як етнічно строкатого збіговиська грабіжників. Тож, не дивною у такому випадку видається відсутність навіть мінімального консенсусу між прихильниками різних точок зору.

Загалом же, аналіз даної дискусії дозволяє констатувати відсутність будь-якої усталеності поглядів на минуле українського козацтва. Навіть у ключових питаннях – щодо походження або етнічної приналежності – думки розходилися кардинальним чином. Цікавим нюансом є також саме наповнення поняття «козацтво» («казачество»). Роботи Н. А. Полевого, О. І. Сенковського, М. І. Костомарова та Г. О. Раковича, демонструють, що на той час під козацтвом розуміли особливий суспільний устрій, стиль життя, дух, на відміну від сучасного уявлення про козацтво як сукупність козаків з окремою військово-адміністративною структурою. Тексти цих авторів (а також С. М. Кочубея), крім цього, засвідчують «розмивання» у цей період геоконцепту «Малоросія». Автори довільно встановлювали або ж зміщували кордони цього краю, не прив'язуючись до його традиційного розуміння як територій Полтавської, Чернігівської (та Харківської) губерній. Дискусія також демонструє злиття в уяві на цей час малоросійського та запорозького козацтва, що особливо характерно для російських авторів. Цікавим «некозакознавчим» нюансом дискусії є те, що в ній були озвучені ідеї, згодом повторені у канонізованій українською історіографією суперечці М. П. Погодіна та М. О. Максимовича. Як бачимо, ці ідеї «витали у повітрі» й артикулювалися ще раніше.

У цілому, для всіх авторів, дискусія мала, крім історичного, велике суспільне значення; важко навіть визначити, що превалювало. Відношення до козаків одночасно виступало індикатором ставлення до сучасних малоросіян, навіть не зважаючи на загалом різні варіанти уявлень щодо співвідношення цих категорій. Козакофільство

виступало як маркер малоросійського патріотизму. Тож цікавий випадок демонструють погляди Г. О. Раковича, коли малоросійський патріот намагається відділити розбійницьке козацтво від уявлень щодо своєї Батьківщини і її народу. Для інших же малоросіян у середині ХІХ ст. така «козакофобія» була дразливою через самоотожднення з козаками.

ВИСНОВКИ

Проаналізовані під кутом зору самопрезентації козацького стану матеріали Комісії по складанню Нового Уложення 1767 р., сприяли виявленню регіональних особливостей уявлень козацьких спільнот щодо розуміння станових проблем і свого статусу. В другій половині XVIII ст. бути козаком для представників цієї верстви означало відбувати іррегулярну військову службу на умовах самозабезпечення, але з отриманням пільг і привілеїв. Одночасно, старшина намагалася не акцентувати на своєму козацькому походженні, наголошуючи на здавна шляхетському статусі. Зазначені тенденції були характерні для всіх українських козацьких спільнот, представлених у роботі Комісії, окрім запорожців.

Колишнє козацьке населення Слобідських полків доволі спокійно відреагувало на зміни, що відбулися в його житті зі скасуванням полкового устрою та козачої служби. При цьому козацьке минуле розглядалося суто утилітарно – як засіб обґрунтування особливих прав і привілеїв і не наділялося ніяким самостійним «метафізичним» змістом. Тексти наказів показують відсутність якогось спільного бачення козацького минулого старшиною та обивателями краю. Бажання повернення до старих порядків продемонстровано далеко не у всіх наказах; натомість висловлювалися пропозиції щодо поліпшення нового губернського ладу.

Накази до Законодавчої комісії демонструють негативне сприйняття козацтвом Степової України змін, які відбулися у середині XVIII ст. Основною причиною цього була втрата майнових прав та пільг. Рівень неприйняття був пов'язаний зі ступенем змін прав і способу життя – найбільші протести лунали від козаків, обернених на пікінерів; дещо поміркованіше висловлювалися мешканці сотених міст; найбільш спокійно реагували запорожці, зміни яких у той час іще майже не торкнулися.

Аналіз суспільної думки щодо соціальної трансформації козацтва Лівобережної України наприкінці XVIII ст. свідчить, що у сприйнятті сучасників воно припинило своє існування у зв'язку з ліквідацією його військових структур та скасуванням для козаків

воїнської повинності. Незважаючи, що й після цього козаки зберігали свою станову назву, іменуючись «малоросійські козаки», сучасниками вони вже сприймалися як суто мирне землеробське населення.

Подібним у першій чверті XIX ст. було й зафіксоване в травелогах сприйняття козацтва як реальної соціальної групи представниками російського соціуму, для яких козаки не становили окремого предмету інтересу. Описи подорожей, в яких козаки згадувалися лише епізодично, свідчать, що верства малоросійських козаків загальною «розчинялася» для стороннього спостерігача у всій масі української людності Лівобережжя. Відповідно, на козаків переносилися й всі стереотипні риси вдачі, приписувані українцям. Але, одночасно, тексти І. М. Долгорукова та В. В. Измайлова показують, що на початку XIX ст. росіяни доволі плутано уявляли етно-соціальну структуру українського населення.

У 1830–1850-х рр. козацтво сучасниками сприймалося як специфічна група селянства Лівобережної України, як регіональний різновид державних селян, або ж просто як регіональна назва державних селян, яка не мала відмінностей від інших груп у господарчому плані, хоча і зберігала деякі риси станової особистості в побуті та традиціях. Одночасно, продовжував усвідомлюватися генетичний зв'язок між минулими козаками-воїнами та їх нащадками, чим і пояснювалися особливості побуту останніх.

Спостереження «з близької відстані» представників лівобережного соціуму у 1830–1850-х рр. дозволили встановити місце соціального феномену козака-селянина в тогочасній суспільній думці. Джерела свідчать, що в господарському аспекті козаки не виокремлювалися із загалу державних селян Лівобережної України. Втім, одночасно, спостерігачі фіксували й деякі особливості козацького побуту, звичаїв та самосвідомості відносно інших груп сільського населення.

У суспільній думці Російської імперії в першій половині XIX ст. фіксується циркулювання двох поширених відносно малоросійських козаків стереотипів. Навіть в умовах відзначеного сучасниками

фактичного оселяння козаків їх продовжували вважати войовничою верствою. Схильність до військових дій та антипольський запал сприймалися як спадкові ще від часів Богдана Хмельницького риси. Другою характеристикою малоросійських козаків вважалася їх схильність та особливі здібності до служби в кавалерії. Той факт, що ці думки побутували навіть у свідомості вищих урядовців, прямо впливаючи на прийняття ними рішень стосовно козаків і закарбовуючись у законодавчих актах, засвідчує важливість вивчення уявлень як необхідного компоненту розуміння подієвої історії.

Наприкінці XVIII ст. – у першій половині XIX ст. українські козаки, крім Лівобережжя, продовжували своє реальне існування як нащадки запорожців і на Кубані. Але, одночасно, козацтво функціонувало в суспільному сприйнятті й в якості історичного феномену та художнього образу.

З початку 1820-х рр. помітний сплеск популярності «малоросійської теми» у російській літературі. Вивчення історичного контенту двох перших великих творів з козацької тематики – повісті «Запорожець» та роману «Бурсак» В. Т. Наріжного дозволило засвідчити, що подана там картина цілком відповідала синхронним добі їх написання повсякденним уявленням з історії українських земель. Ті елементи історичного наповнення текстів, які при сучасному прочитанні сприймаються як анахронізми, цілком відповідали уявленням середини 1820-х рр., що підтверджується порівнянням з іншими джерелами. Одночасно, ці тексти засвідчили, що козак-запорожець та козак-гетьманець сприймалися як окремі явища. На образ січовиків поширювалося бачення, накинуте ракурсом Маніфесту 3 серпня 1775 р. про ліквідацію Запорозької Січі – члени анархічної та «аномальної» спільноти. Козаки ж Гетьманщини сприймалися в першу чергу як військова верства українського соціуму.

Аналіз поданих російськими мандрівниками відомостей свідчить про дуже нечіткі та розмиті уявлення щодо історії лівобережного і слобідського козацтва. Запорожці та козаки Гетьманщини, як і у візії В. Т. Наріжного, сприймалися як уповні окремі спільноти. З козацької історії переважно пригадували лише Богдана Хмельни-

цького та імена ще декількох гетьманів, а також постійні місцеві усобиці. Поширені в авторів травелогів згадки І. Мазепи та К Розумовського в першу чергу вписувалися в контекст загальноросійської історії.

Об'єктом спеціальної уваги мандрівників виступало Запорозжя. Їх записки демонструють наявність у російському соціумі доволі цілісних уявлень щодо історії Січі. Запорожці також сприймалися цілком у дусі Маніфесту 3 серпня 1775 р., як «аномальне» суспільство, яке не мало «правильного» устрою. Вважаємо, саме ця «аномальність», відмінність від просвітницьких ідеалів впорядкованості, й зумовила інтерес росіян. Однак, на чорноморських козаків, які однозначно сприймалися як запорожці або ж їх прямі нащадки, негативний історичний образ не переносився. При безпосередньому контакті мандрівники не бачили значних відмінностей між чорноморцями та малоросіянами.

З початку 1820-х рр. в інтелектуальному просторі Російської імперії помітні спроби концептуалізації історії українського козацтва, що значною мірою відбувалося в публічній площині через журнальну полеміку 1830–1850-х рр. Вона засвідчила важливе місце козацтва в конструкціях української історії та нації. Її учасники – В. Г. Белінській, М. І. Костомаров, П. О. Куліш, М. А. Маркевич, П. А. Плетньов, Н. А. Полевой, Г. О. Ракович, О. І. Сєнковскій – у своїх текстах продемонстрували варіативність сприйняття українського козацтва у спектрі від ототожнення з усім загалом малоросійського населення, або ж як частини російського народу, до повного заперечення будь-якого органічного зв'язку з історією українців. Одночасно, аналіз даної полеміки показав, що в середині XIX ст. під поняттям «казачество» розумівся особливий військовий режим правління краєм, а не сукупність козаків чи їх військова структура.

Виказані у дискусії погляди доводять що у цей період ставляться під сумнів характерні для попереднього історіографічного етапу уявлення про козацтво як про ексклюзивного представника українського народу, головний його націотворчій елемент.

Список сокращений

ЖМГИ – Журнал министерства государственных имуществ

Комісія, Уложена Комісія – Комиссия для составления проекта нового Уложения 1767–1768 гг.

КС – Киевская старина

ПСЗ – Полное собрание законов Российской империи

СИРИО – Сборник императорского русского исторического общества

УІЖ – Український історичний журнал

ЧОИДР – Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете

Джерела та література**Джерела**

Автобиографическая записка И. И. Сердюкова // КС. – 1896. – Т. LV. – Ноябрь. – С. 178–224; Декабрь. – С. 337–373.

Автобиография Степана Лукича Гаевского (1813–1862) / сообщил Д. И. Багалей // КС. – 1893. – Т. XLIII. – Октябрь. – С. 91–111.

Арандаренко Н. И. Записки о Полтавской губернии / Н. И. Арандаренко. – Полтава: Типография губернского правления, 1849. – Ч. II. – 390 с.

Арсеньев К. И. Путевые заметки о Южной России / К. И. Арсеньев // Журнал Министерства Внутренних Дел. – 1844. – Ч. 8. – С. 483–510.

Бабак [Чижов Ф. В.] Малороссийская лень / Ф. В. Чижов // Библиотека для чтения. – 1839. – Т. XXXII. – Русская словесность. – С. 17–84.

Базилевич Г. Местечко Александровка Черниговской губернии Сосницкого уезда / Г. Базилевич // Этнографический сборник, издаваемый Императорским Русским географическим обществом. – СПб.: в типографии Министерства внутренних дел, 1853. – С. 313–336.

Бантыш-Каменский Д. История Малой России / Д. Бантыш-Каменский. – М.: в типографии Семена Селивановского, 1830. – Ч. 1. – 360 + 84 с.

Бантыш-Каменский Д. История Малой России / Д. Бантыш-Каменский. – М.: в типографии Семена Селивановского, 1830. – Ч. 2. – 223 + 62 с.

Бантыш-Каменский Д. История Малой России / Д. Бантыш-Каменский. – М.: в типографии Семена Селивановского, 1830. – Ч. 3. – 264 + 101 с.

Бантыш-Каменский Д. Н. Путешествие в Молдавию, Валахию и Сербию / Д. Н. Бантыш-Каменский. – Москва: в Губернской типографии А. Решетникова, 1810. – 192 с., 7 грав. илл.

[Безбородько А. А.] Изъявление настоящего образа правления Малыя России / А. А. Безбородько // Рубан В. Г. Краткая летопись Малыя России с 1506 по 1776 год [...]. – СПб: Печатано при Артиллерийском и Инженерном Шляхетном Кадетском Корпусе у Содержателя Типографии Х. Ф. Клена, 1777. – I–LX с.

[Белинский В. Г.] История Малороссии. Николая Маркевича Москва. 1842. Четыре тома / В. Г. Белинский // Отечественные записки. – 1843. – Т. XXVIII. – № 5. – отд. V.: Критика. – С. 1–18.

Бурсак. Малороссийская Повесть. Сочинение Василия Нарезнаго. 4 части. М. В Университетской Типографии, 1824 [рецензия]. // Дамский журнал. – 1824. – Ч. 9. – № 3. – С. 114–120.

Бурсак, Малороссийская Повесть, сочинение Василия Нарезнаго [рецензия] // Литературные листки. – 1824. – Ч. IV. – С. 49–50.

Бурсак, Малороссийская Повесть, сочинение Василия Нарезнаго, в четырех частях [рецензия] // Благонамеренный, 1824. – Ч. 27. – С. 274–280.

Бурсак, Малороссийская Повесть. Сочинение Василия Нарезнаго. Четыре части. Москва 1824; в унив. тип., в 12, в 1й ч. 164, в 2й 177, в 3й 200, в 4й 208 стр. [рецензия] // Сын отечества. – 1824. – Ч. 97. – № XLI. – Современная русская библиография. – С. 37–38.

Бутков П. О имени козак / П. Бутков // Вестник Европы. – 1822. – ноябрь-декабрь. – С. 182–199.

Вернетт И. Воспоминания о Новгород-Северском / И. Вернетт // Украинский вестник. – 1816. – Ч. 2. – Кн. 4. – С. 37–52.

Военно-статистическое обозрение Российской империи / сост. ген. штаба п/п-к. Минцевич. – СПб.: В типографии Департамента Генерального Штаба, 1851. – Т. XII. – Ч. 2: Черниговская губерния. – 196 с.

Военно-статистическое обозрение Российской империи. Харьковская губерния / сост. ген. штаба к-н. Мочульский. – СПб.: в типографии Департамента Генерального Штаба, 1850. – Т. XII. – Ч. 1: Харьковская губерния. – Сведения общия. – 200 с.

Всеволожский Н. С. Путешествие через Южную Россию, Крым и Одессу в Константинополь, Малую Азию, Северную Африку, Мальту, Сицилию, Италию, Южную Францию и Париж в 1836 и 1837 годах / Н. С. Всеволожский. – М.: Тип. Августа Семена при Имп. мед.-хирург. акад., 1839. – Т. 1. – [4], IV, 495 с.

Гавриленко Д. Некоторые черты быта козаков Черниговской губернии / Д. Гавриленко. – Черниговские губернские ведомости. – 1852. – № 7. – Отдел второй. Часть неофициальная. – С. 51–53.

Географический словарь Российского государства, сочиненный в настоящем онаго виде / Л. М. Максимович, А. М. Щекатов. – М.: В университетской типографии, у Хр. Клаудия, 1801. – Ч. 1.: А–Г. – 1300 с.

Георги И-Г. Описание всех в Российском государстве обитающих народов, также их житейских обрядов, вер, обыкновений, жилищ, одежд и прочих достопамятностей / И.-Г. Георги. – СПб: при Императорской Академии Наук, 1799. – Часть четвертая. О народах монгольских, об армянах,

грузинах, индийцах, поляках и владычествующих россиянах с описанием всех именованний казаков, также история о Малой России и купно о Курляндии и Литве. – 385 с.

Герцен А. И. Дневник 1842–1845 / А. И. Герцен // Герцен А. И. Собрание сочинений в тридцати томах. – М.: издательство Академии наук, 1954. – Т. II. – С. 199–413.

Глаголев А. Г. Записки русского путешественника, с 1823 по 1827 год / А. Г. Глаголев. – СПб.: В типографии Императорской Российской Академии, 1837. – Ч. I: Россия. Австрия. – (2), VI, 285 с.

Глинка Ф. Зиновий Богдан Хмельницкий, или Освобожденная Малороссия / Ф. Глинка // Глинка Ф. Письма к другу, содержащие в себе: замечания, мысли и рассуждения о разных предметах, с присовокуплением исторической повести: «Зиновий Богдан Хмельницкий, или Освобожденная Малороссия». – СПб.: в Типографии И. Байкова, 1817. – Ч. III. – С. 138–192.

[Гонорский Р. Т.] Гетман Хмельницкий // Украинский вестник на 1816 год / Р. Т. Гонорский. – Харьков: в университетской типографии, 1816. – Ч. 1. – С. 7–21.

Гун О. фон Поверхностные замечания по дороге от Москвы в Малороссию: пер. с нем. / О. фон Гун. – М.: В Тип. П. Бекетова, 1806. – Ч. 1.: содержащая в себе от Москвы до Почеп. – 60 с.

Гун О. фон Поверхностные замечания по дороге от Москвы в Малороссию: пер. с нем. / О. фон Гун. – М.: В Тип. П. Бекетова, 1806. – Ч. 2.: содержащая в себе путешествие от Почеп. к Киеву, 1806. – 124 с.

Долгорукий И. М. Славны бубны за горами или путешествие мое кое-куда 1810 года / И. М. Долгорукий // Издание императорского Общества Истории и Древностей Российских при Московском университете. – Москва: в университетской типографии (Катков и К), 1870. – 355 с.

Долгорукий И. М. Путешествие в Киев в 1817 году, соч. кн. Ивана Михайловича Долгорукого / И. М. Долгорукий // ЧОИДР. – 1870. – Кн. 2. – 208 с.

Записки инженерного офицера Мартоса / Сообщ. А. А. Титов // Русский архив, 1893. – Кн. 2. – Вып. 7. – С. 305–368.

З відозви малоросійського ген.-губ. кн. Лобанова-Ростовського до земських комісарів, найближчих начальників козачого стану про набір у козачі полки. 10 липня 1812 р. // Український народ у Вітчизняній війні 1812 року. Збірник документів / Упоряд. В. І. Стрельський, Г. Ю. Гербільський. – К.: Українське видавництво політичної літератури, 1948. – С. 7–9.

Зуев В. Путешественные записки Василия Зуева от С.-Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 г. / В. Зуев. – СПб.: при Императорской Академии Наук, 1787. – 273 с.

Евецкий Ф. Бантыш-Каменский Д. История Малой России. 3-е изд. – Москва, 1842. – Ч. 1–3; Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. Извлечено из собственного запорожского архива А. Скальковским. – Одесса, 1841 [рецензия] / Ф. Евецкий // Денница (Варшава). – 1842. – № 17 (сент.). – С. 209–212.

Есимонтовский Г. Сельское хозяйство в Суражском уезде Черниговской губернии / Г. Есимонтовский // ЖМГИ. – 1844. – Ч. XI. – Отд. II. – № 4–6. – С. 217–266; Ч. XII. – Отд. II. – С. 1–24.

Із чолобитної старшин і козаків м. Кишеньки імператриці Катерині II у зв'язку з маніфестом 14 грудня 1766 р. про вибори депутатів до Законодавчої комісії та складання наказів // Степова Україна у Законодавчій комісії 1767 року / Упоряд. Н. Сурева / Ред.: Андрєєв В., Боряк Г., Бойко А. (наук. ред.) [та ін.]. – Запоріжжя, 2008. – С. 90–91.

Измайлов В. Путешествие в Полуденную Россию / В. Измайлов. – М.: В Университетской типографии у Ридигера и Клаудия, 1800. – Ч. 1. – 441 с.

Измайлов В. Путешествие в полуденную Россию / В. Измайлов. – М.: В университетской типографии, у Люби, Гария и Попова, 1802. – Ч. 4. – 204 с.

Киреевский И. В. Обзорение русской словесности 1829 года / И. В. Киреевский // Киреевский И. В. Критика и эстетика / Сост., вступ. статья и примеч. Ю. В. Манна; Редкол.: М. Ф. Овсянников (пред.) и др. – М.: Искусство, 1979. – С. 55–79.

[Колокольцов Г.] Описание земледелия и промышленности государственных крестьян Полтавской губернии / Г. Колокольцов // Полтавские губернские ведомости. – неоф. часть. – 1851. – № 49. – С. 397–401; № 50. – С. 405–409; № 51. – С. 411–415.

Кониский Г. История Русов, или Малой России. – М.: в университетской типографии, 1846. – IV + 262 + 31 + 45 с.

Кореневский В. Гетман Острияница, или Эпоха смут и бедствий Малороссии, исторический роман XVII столетия: [в 2 ч.] / В. Кореневский. – Харьков : в Университетской типографии, 1846. – Ч. 2. – 236 с.

[Костомаров Н. И.] Мысли об истории Малороссии / Н. И. Костомаров // Библиотека для чтения, 1846. – Т. 78. – С. 21–42.

Костомаров Н. И. Мысли об истории Малороссии (вступна стаття О. В. Яся) / Н. И. Костомаров // УІЖ. – 2014. – №6. – С. 179–197.

Кочубей С. М. [Записка С. М. Кочубея «О Малороссии» від 9 лютого 1832 р.] // Галь Б., Швидько Г. «...Мысли мои о крае сем...» (С. М. Кочубей і його записка про Малоросію) // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. – Х; К.: Критика. – 2004. – Вип. 6. – С. 109–117.

Кочубей С. М. [Записка С. М. Кочубея «Еще о Малороссии» від 11 лютого 1832 р.] // Галь Б., Швидько Г. «...Мысли мои о крае сем...» (С. М. Кочубей і його записка про Малоросію) // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. – Х; К.: Критика. – 2004. – Вип. 6. – С. 118–123.

Кочубей С. М. [Лист С. М. Кочубея до князя М. Г. Рєпніна від 10 лютого 1832 р.] // Галь Б., Швидько Г. «...Мысли мои о крае сем...» (С. М. Кочубей і його записка про Малоросію) // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. – Х; К.: Критика. – 2004. – Вип. 6. – С. 117–118.

Краткое летоизобразительное знаменитых и памяти достойных действий и случаев описание // Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским. – К.: В Университетской Типографии, 1856. – Т. 1. – С. 51–106.

Кулжинский И. Федюша Мотовильский. Украинский роман / Соч. И. Кулжинского. – М.: в университетской типографии, 1833. – 135 с.

Куліш П. О. Лист до Михайла Погодіна, Київ 27 квітня 1843 р. / П. О. Куліш // Куліш П. Повне зібрання творів. Листи. – К.: Критика, 2005. – Т. I: 1841–1850. – С. 17–18.

Куліш П. О. Лист до Михаїла Погодіна. Київ, 13 жовтня 1843 р. // Куліш П. О. / Куліш П. Повне зібрання творів. Листи. – К.: Критика, 2005. – Т. I: 1841–1850. – С. 21–23.

Кулиш П. Ответ г. Сенковскому на его рецензию «История Малороссии». Маркевича / П. Кулиш // Пам'ятки суспільної думки України (XVIII – перша половина XIX ст.): Хрестоматія / під. ред. проф. А. Г. Болебруха. – Д.: Видавництво ДДУ, 1995. – С. 337–349.

Лазаревский А. Материалы для биографии Г. П. Галагана // КС. – 1898. – Т. LXII. – сентябрь. – С. 189–224.

[Лёвшин А. И.] Историческое обозрение уральских казаков / А. И. Лёвшин // Северный архив – 1823. – Ч. 06. – №12. – С. 381–399.

Левшин А. И. Письма из Малороссии, писанные Алексеем Левшиным / А. И. Левшин. – Харьков: в Университетской типографии, 1816. – 206 с.

[Максимович Л. М.] Новый и полный географический словарь Российского государства [...] / Л. М. Максимович. – М.: В университетской типографии, у Н. Новикова, 1788. – Ч. I: А–Ж. – 292 с.

[Максимович Л. М.] Новый и полный географический словарь Российского государства [...] / Л. М. Максимович. – М: В университетской типографии, у Н. Новикова, 1788. – Ч. II: З–К. – 364 с.

[Максимович Л. М.] Новый и полный географический словарь Российского государства [...] / Л. М. Максимович. – СПб: в университетской типографии, у Н. Новикова, 1788. – Ч. III: Л–Н. – 353 с.

Маркевич Н. О Козаках / Н. Маркевич // ЧОИДР, 1858. – Кн. 4. – Смесь. – С. 1–42.

Маркевич Н. А. Письмо к О. М. Бодянскому от 25 августа 1848 г. // Кочачевская Е. М. Письма Н. А. Маркевича к О. М. Бодянскому (Из истории русско-украинских научных и культурных контактов) // Духовная культура славянских народов. Литература. Фольклор. История. – Ленинград: Наука, 1983. – С. 228–230.

Маркевич Н. А. [Письмо Н. А. Маркевича М. П. Погодину, 1859] // Барсуков Н. П. Жизнь и труды М. П. Погодина: В 22-х т. / Н. П. Барсуков. – СПб.: Погодин и Стасюлевич, 1902. – Кн. 16. – С. 464–466.

Маркевич Н. Украинские мелодии. Сочинение Ник. Маркевича / Н. Маркевич. – М.: В Типографии Августа Семена, при Императорской Медико-Хирургической академии, 1832. – (4), XXIX, 154 с.

Маркович Я. Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях / Я. Маркович. – СПб.: Типография Губернского правления, 1798. – Ч. 1. – 98 с.

Наказ Ахтырских дворян и владельцев // Исторические сведения о Екатерининской Комиссии для сочинения проекта Нового Уложения. Часть VII // СИРИО. – СПб., 1889. – Т. 68. – С. 251–260.

Наказ Війська Запорозького Низового депутатам військовому судді Павлу Головатому та курінному отаману Мойсею Скапі // Степова Україна у Законодавчій комісії 1767 року / Упоряд. Н. Сурева / Ред.: Андреев В., Боряк Г., Бойко А. (наук. ред.) [та ін.]. – Запоріжжя, 2008. – С. 165–175.

Наказ жителів м. Кременчука та слободи Власовки Дніпровського пікінерного полку депутату значковому товарищу Павлу Денісову // Степова Україна у Законодавчій комісії 1767 року / Упоряд. Н. Сурева / Ред.: Андреев В., Боряк Г., Бойко А. (наук. ред.) [та ін.]. – Запоріжжя, 2008. – С. 153–157.

Наказ и челобитье Харьковскаго дворянства // Исторические сведения о Екатерининской Комиссии для сочинения проекта Нового Уложения. Часть VII // СИРИО. – СПб., 1889. – Т. 68. – С. 260–270.

Наказ и челобитья Изюмских офицеров, старшин и владельцев // Исторические сведения о Екатерининской Комиссии для сочинения проекта Нового Уложения. Часть VII // СИРИО. – Спб., 1889. – Т. 68. – С. 303–324.

Наказ и челобитья Острогожских дворян и владельцев // Исторические сведения о Екатерининской Комиссии для сочинения проекта Нового Уложения. Часть VII // СИРИО. – Спб., 1889. – Т. 68. – С. 284–303.

Наказ Киевского шляхетства // Исторические сведения о Екатерининской Комиссии для сочинения проекта Нового Уложения. Часть VII // СИРИО. – Спб., 1889. – Т. 68. – С. 173–189.

Наказ козаков Прилуцкого полка // Наказы малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в комиссию сочинения уложения // КС. – 1888. – Т. XXII. – Сентябрь. – С. 156–162.

Наказ козаков Черниговского полка // Наказы малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в комиссию сочинения уложения // КС. – 1888. – Т. XXII. – Август. – С. 142–150.

Наказ от жителей г. Ахтырки // Материалы Екатерининской Законодательной Комиссии. Часть XIV // СИРИО. – Петроград, 1915. – Т. 147. – С. 5–19.

Наказ от жителей г. Изюма // Материалы Екатерининской Законодательной Комиссии. Часть XIV. // СИРИО. – Петроград, 1915. – Т. 147. – С. 3–5.

Наказ от жителей г. Острогожска и челобитные // Материалы Екатерининской Законодательной Комиссии. Часть XIV // СИРИО. – Петроград, 1915. – Т. 147. – С. 40–53.

Наказ от жителей г. Сум // Материалы Екатерининской Законодательной Комиссии. Часть XIV // СИРИО. – Петроград, 1915. – Т. 147. – С. 35–40.

Наказ от жителей г. Харькова // Материалы Екатерининской Законодательной Комиссии. Часть XIV // СИРИО. – Петроград, 1915. – Т. 147. – С. 20–25.

Наказ от шести комиссарств Острогожской провинции // Материалы Екатерининской Законодательной Комиссии. Часть XIV // СИРИО. – Петроград, 1915. – Т. 147. – С. 83–88.

Наказ пікінерів Єлисаветградського пікінерного полку депутату пікінеру Максиму Моренцю // Степова Україна у Законодавчій комісії 1767 року / Упоряд. Н. Сурева / Ред.: Андрєєв В., Боряк Г., Бойко А. (наук. ред.) [та ін.]. – Запоріжжя, 2008. – С. 17–19.

Наказ повірених від військовопоселенців і осадчих слобід Жовтого та Чорного гусарських і Єлисаветградського пікінерного полків

депутату поселенцю Семену Тимофійовичу Морозу // Степова Україна у Законодавчій комісії 1767 року / Упоряд. Н. Сурева / Ред.: Андреев В., Боряк Г., Бойко А. (наук. ред.) [та ін.]. – Запоріжжя, 2008. – С. 19–22.

Наказ Сумских дворян и помещиков // Исторические сведения о Екатерининской Комиссии для сочинения проекта Нового Уложения. Часть VII // СИРИО. – Спб., 1889. – Т. 68. – С. 270–284.

Наказ черниговского шляхетства // Наказы малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в комиссию сочинения уложения // КС. – 1888. – Т. XX. – Январь, февраль, март. – С. 9–23.

Наказ штаб- та обер-офіцерів Єлисаветградського пікінерного полку депутату підполковнику Василю Міхалче // Степова Україна у Законодавчій комісії 1767 року / Упоряд. Н. Сурева / Ред.: Андреев В., Боряк Г., Бойко А. (наук. ред.) [та ін.]. – Запоріжжя, 2008. – С. 5–7.

Наказы войсковых слобод Святолуцкаго комиссарства Изюмской провинции // Материалы Екатерининской Законодательной Комиссии. Часть XIV // СИРИО. – Петроград, 1915. – Т. 147. – С. 54–75.

Наказы от воинских слобод Сумской провинции // Материалы Екатерининской Законодательной Комиссии. Часть XIV // СИРИО. – Петроград, 1915. – Т. 147. – С. 76–83.

Нарежный В. Т. Бурсак / В. Т. Нарежный // Нарежный В. Т. Славенские вечера / сост., вступ. ст. и примеч. Н. Ф. Шахмагонова. – М.: Правда, 1990. – С. 173–456.

Нарежный В. Т. Запорожец / В. Т. Нарежный // Нарежный В. Т. Славенские вечера / сост., вступ. ст. и примеч. Н. Ф. Шахмагонова. – М.: Правда, 1990. – С. 112–172.

Никитенко А. В. Записки и дневник (1826–1877) / А. В. Никитенко. – СПб.: Типография А. С. Суворина, 1893. – Т. 1. – 588 с.

Новья книги // Отечественные записки. – 1862. – Т. CXLV. – С. 61–77.

Новья повести Василия Нарежного. В трех частях. С. п. бург. В тип. Плавильщикова. 1824. в 12 доло листа. В первой части 172, во второй 188 и в третьей 194 стран. // Благонамеренный. – 1824. – Ч. 28. – С. 25–45.

Н. П. [Полевой Н.]. Малороссия. Ея обитатели и история. Рец. на кн.: Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России. – Москва, 1830. – Ч. 1–3 / Н. Полевой // Московский телеграф. – 1830. – Ч. 35. – С. 74–97; 224–257.

О вопросах относительно рекрутской повинности, в течении набора 1836 года возникших. – Высочайше утвержденное мнение Государственнаго Совета, опубликованное 27 июля // ПСЗ. – Собр. 2. – Т. XII.: 1837 г. –

Отделение первое. – СПб.: В типографии II отделения собственной его императорского величества канцелярии, 1838. – №. 10362. – С. 556

О обязанностях Малороссийских казаков касательно службы и прочих повинностей. 25 июня 1832 г. – Именной, данный Сенату // ПСЗ. – Собр. 2. – Т. 7.: 1832. – СПб.: В типографии II отделения собственной его императорского величества канцелярии, 1833. – №. 5458. – С. 398–401.

О новом образовании малороссийских казаков и об освобождении их от разных податей. 11 июня 1816 г. – Именной, данный Черниговскому Гражданскому Губернатору // ПСЗ. – Собр. 1. – Т. XXXIII.: 1815–16 гг. – СПб.: В типографии II отделения собственной его императорского величества канцелярии, 1830. – №. 26309. – С. 887–888.

О сформировании из Малороссийских казаков 8-ми Кавалерийских полков, по приложенному Положению и Штату. 6 мая 1831 г. – Высочайший рескрипт данный на имя Малороссийскаго Военнаго Губернатора // ПСЗ. – Собр. 2. – Т. 6: 1831. – СПб.: В типографии II отделения собственной его императорского величества канцелярии, 1830. – №. 4536. – С. 338–341.

Об учреждении из Слободских полков пяти полевых Гусарских, о комплектовании и содержании оных. 3 марта 1765 г. – Высочайше утвержденный доклад Воинской Комиссии / ПСЗ. – Т. XLIII. – Ч. 1: Книга штатов. – Отделение первое. – СПб.: В типографии II отделения собственной его императорского величества канцелярии, 1830. – С.96–105.

Об уничтожении Запорожской Сечи, и о причислении оной к Новороссийской губернии. – Манифест. Августа 3. // ПСЗ. – Т. XX: 1775–1780. – СПб.: В типографии II отделения собственной его императорского величества канцелярии, 1830. – №. 14354. – С. 190–193.

Осьмак М. Рассказ казака Моисея Осьмака о том, как он хозяйничал у себя дома, и о том, что он сделал для улучшения быта государственных крестьян Гоголевской волости, Черниговской губернии / М. Осьмак. – СПб.: тип. М-ва гос. имуществ, 1845. – 32 с.

Отрывок из дневника Г. П. Галагана за 1845 г. / Публ. А. М. Лазаревского // КС. – 1899. – Т. LXVIII. – Ноябрь. – С. 228–242.

Отчет Ученого Комитета Министерства Государственных Имуществ о присуждении наград за разрешение предложенных от него в 1842 году задач // ЖМГИ. – 1844. – Ч. XII. – Отд. II. – С. 77–92.

Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов, Высочайше учрежденною при киевском военном, подольском и волынском генерал-губернаторе. – К.: Тип. университета св. Владимира, 1845. – XXII, 274, 278, 114, 476 с.

Письма Х... Ш... к Ф. Булгарину или поездка на Кавказ // Северный архив. – 1828. – Ч. 32. – № 3. – С. 114–147; №4. – С. 228–283; Ч. 33. – № 5. – С. 64–115; № 6. – С. 208–270; Ч. 34. – № 7. – С. 40–109; № 8. – С. 194–252; Ч. 35. – № 9. – С. 98–152; № 10. – С. 220–294.

[Плетнев П. А.] История Малороссии, Николая Маркевича. Четыре тома. В 8; 387, 673, 506 и 583 стран. / П. А. Плетнев // Современник. – 1843. – Т. XXX. – С. 341–346.

Плетнев П. А. Письмо П. А. Плетнева Я. К. Гроту от 12 июня 1843 г. / П. А. Плетнев // Переписка Я. К. Грота с П. А. Плетневым / под. ред. К. Я. Грота. – СПб: Типография Министерства Путей Сообщения, 1896. – Т. 2. – С. 97–98.

Повесть о том, что случилось на Украине, как она Литвою завладена, аж до смерти гетмана войска Запорожского Зиновия Богдана Хмельницкого повестию скажем пространно // ЧОИДР. – 1848. – № 5. – Смесь. – С. 1–16.

Покорский-Жоравко А. Хозяйственные замечания о Черниговской губернии / А. Покорский-Жоравко // ЖМГИ. – 1844. – Ч. 13. – Смесь. – С. 4–11.

Полетика Г. А. Промова на загальних зборах старшини і чинів в Глухові (1763) / Г. А. Полетика // Пам'ятки суспільної думки України (XVIII – перша половина XIX ст.): Хрестоматія / під. ред. проф. А. Г. Болебруха. – Д.: Видавництво ДДУ, 1995. – С. 97–101.

Полунин Ф. А. Географический лексикон Российского государства, или словарь, описующий по азбучному порядку... / Ф. А. Полунин. – М.: при Имп. Моск. унив., 1773. – 475 с.

Прибавление к запискам кн[язя] С[ергея] П[етровича] Т[рубецкого] // Мемуары декабристов. Северное общество. – М.: Изд-во Московского университета, 1981. – С. 66–75.

Прошение козаков Стародубского полка // КС. – 1888. – Т. XXII. – Август. – С. 150–154; Сентябрь. – С. 155–156.

Прошение малороссийскаго шляхетства и старшин, вместе с гетманом, о возстановлении разных старинных прав Малороссии, поданное Екатерине II-й в 1764 году // Пам'ятки суспільної думки України (XVIII – перша половина XIX ст.): Хрестоматія / під. ред. проф. А. Г. Болебруха. – Д.: Видавництво ДДУ, 1995. – С. 134–155.

Путешествие в полуденную Россию Владимира Измайлова. Новое издание, вновь обработанное автором. 4 Ч. Москва, 1805. [Рецензия] // Вестник Европы. – 1806. – Ч. XXV. – № 1. – С. 42–54.

Пушкин А. Евгений Онегин / А. Пушкин. – СПб.: В типографии департамента народного просвещения, 1830. – Глава VII. – 57 с.

Пушкин А. Кавказский пленник / А. Пушкин. – СПб.: В типографии Н. Греча, 1822. – 53 с.

Пушкин А. Полтава / А. Пушкин. – СПб.: В типографии департам. народного просвещения, 1829. – 91 с.

[Пушкин А. С.] Юрий Милославский, или Русские в 1612 году. Соч. М. Н. Загоскина. – М. в типогр. Н. Степанова, 1829. – 3 части, с виньетками на заглавных листах (в 1-й части 255, во II-й 166, в III-й 263 стр. в 12 д. л.) / А. С. Пушкин // Литературная газета. – 1830. – №5. – Января 21го. – С. 37.

Ракович Г. Замечания на статью «Мысли об истории Малороссии» / Г. Ракович // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1852. – № 5. – С. 28–37; № 6. – С. 41–48.

Ракович. Исследование причин бедности и неустроенного состояния жителей Малороссийского края / Ракович // Земледельческая газета. – 1839. – № 101. – С. 801–807; № 102. – С. 809–813; № 103. – С. 817–822.

Репнин Н. Г. Донесение о вооружении Малороссийских казаков против Польши // ЧОИДР. – 1863. – Кн. 1: генварь-март. – Смесь. – С. 176–177.

Репнин Н. Г. Записка о сложении недоимок с помещичьих малороссийских крестьян // ЧОИДР. – 1863. – Кн. 1: генварь-март. – Смесь. – С. 178–182.

Репнин Н. Г. Краткая записка о Малороссийских Казаках // ЧОИДР. – 1864. – Кн. 2: апрель-июнь. – Смесь. – С. 85–130.

[Репнин Н. Г. Мнение от 13 апреля 1832 г.] // Н. С. К истории малороссийских казаков в конце XVIII и в начале XIX века / Н. В. Стороженко // КС. – 1897. – Т. LIX. – октябрь. – С. 124–126.

Репнин Н. Г. Об обращении Малороссийских казаков к первобытному их воинственному состоянию // ЧОИДР. – 1863. – Кн. 1: генварь-март. – Смесь. – С. 192–194.

[Репнин Н. Г. Письмо к В. П. Кочубею от 27 января 1833 г.] // Н. С. К истории малороссийских казаков в конце XVIII и в начале XIX века / Н. Г. Репнин // КС. – 1897. – ноябрь. – Т. LIX. – С. 147–153.

Репнин Н. Г. Письмо Малороссийского Военного Губернатора, Князя Н. Г. Репнина, к Графу В. П. Кочубею // ЧОИДР. – 1864. – Кн. 2: апрель-июнь. – Смесь. – С. 83–84.

Речь «О поправлении состояния» Малороссии / Публ. А. Лазаревского // КС. – 1882. – Октябрь. – С. 119–125.

Ригельман А. Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще, отколь и из какого народа оные происхождение свое имеют, и по каким случаям они ныне при своих местах обитают... – М.: В университетской типографии, 1847. – 819 с.

Рубан В. Г. Краткая летопись Малыя России с 1506 по 1776 год, с изъяснением настоящего образа тамошняго правления, и с приобщением списка преждебывших гетманов, генеральных старшин, полковников и иерархов; також землеописания, с показанием городов, рек, монастырей, церквей, числа людей, известий о почтах и других нужных сведений / издана Василием Григорьевичем Рубаном [...] – СПб: Печатано при Артиллерийском и Инженерном Шляхетном Кадетском Корпусе у Содержателя Типографии Х. Ф. Клена, 1777. – 242 с.

Рубан В. Краткия географическия, политическия и историческия известия о Малой России, с приобщением украинских трактатов и известий о почтах, також списка духовных и светских тамо находящихся ныне чинов, числе народа и прочая / В. Рубан. – СПб: [типография Морского кадетского корпуса], 1773. – [10], 91, [1] с.

Рудыховский Е. П. Помин о славній козаччини в Малороссіи, давно колысь бувшой и теперешной. Декабря 20 дня 1837 года / Е. П. Рудыховский // Из семейнаго архива // КС. – 1892. – Т. XXXVIII. – июль. – С. 55–59.

Селиванов В. В. Записки офицера в Вознесенском походе 1837 года / В. В. Селиванов. – Рязань: Тип. губ. правл., 1892. – 43 с.

[Сенковский О. И.] История Малороссии. Николая Маркевича. Москва, в типографии Августа Семена, 1842. Четыре части [рецензия]. Статья первая-вторая / О. И. Сенковский // Библиотека для чтения. – 1843. – Т. LVI. – Отд. 5: Критика. – С. 1–26; 27–46.

[Сенковский О. И.] Михаило Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад. Сочинение П. Кулеша. Киев, в тип. Университета, 1843, в-8, Три части. стр. 206–190–221 [рецензия] / О. И. Сенковский // Библиотека для чтения. – 1843. – Т. LVII. – Отд. 5: Критика. – С. 50–64.

Серрісторі Л. Подорожні записки // Варварцев М. Україна в записках італійського інженера та дипломата Луїджі Серрісторі (20-і роки ХХ ст.) // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. – Харків; Київ: Критика, 2004. – Випуск 6. – С. 135–145.

Сестренцевич-Богуш С. История о Таври / С. Сестренцевич-Богуш. – СПб: Типография Шнора, 1806. – Т. 2. – 444 с.

Словарь географический Российского государства, описывающий азбучным порядком... / А. М. Щекатов. – Москва: В Университетской Типографии, у Любия, Гария и Попова, 1804. – Ч. 2.: Г–К. – 874 с.

Словарь малорусской старины / Составленный В. Я. Ломиковским; Редакция и примечания Ал. Лазаревского. – К.: типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1894. – 32 с.

[Стороженко А. Я.] Мысли малороссиянина, по прочтении повестей пасичника Рудаго-панька, изданных им в книжке под заглавием: Вечера на хуторе близ Диканьки, и рецензий на них Андрия Царынного / А. Я. Стороженко. – СПб.: Типография Н. Греча., 1832. – 72 с.

Стороженко А. Я. О сословии козаков / А. Я. Стороженко // Н.С-ко Очерк литературной деятельности А. Я. Стороженко // КС. – 1886. – Т. XV. – май. – С. 20–22.

Стороженко А. Я. Письмо к О. М. Бодянскому. Варшава, 3/15 сентября 1848 г. / А. Я. Стороженко / Стороженки. Семейный архив. – К.: Типография Г. Л. Фронцкевича и К., 1907. – Т. 3. – С. 13–15.

Стороженко В. А. Письмо к А. Я. Стороженко. С.-Петербург, 21 октября 1848 г. // Стороженки. Семейный архив. – К.: типография Г. Л. Фронцкевича и К., 1906. – Т. 2. – С. 237–239.

Сумароков П. И. Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 году Павлом Сумароковым с историческим и топографическим описанием всех мест / П. И. Сумароков. – М.: В университетской типографии у Рилигера и Клаудия, 1800. – 238 с.

Сумароков П. И. Досуги Крымского судьи или второе путешествие в Тавриду Павла Сумарокова / П. И. Сумароков. – СПб: В императорской типографии, 1803. – Ч. 1. – 226 с.

Сумароков П. И. Досуги Крымского судьи или второе путешествие в Тавриду Павла Сумарокова / П. И. Сумароков. – СПб: В императорской типографии, 1805. – Ч. 2. – 244 с.

Тарновский В. Юридический быт Малороссии / В. Тарновский // Юридические записки. – 1842. – Т. 2. – С. 30–48.

Тучков С. А. Записки. 1766–1808 / С. А. Тучков; ред. и вступ. ст. К. А. Военского. – СПб.: Свет, 1908. – 287 с.

Фонвизин Д. И. Опыт Российского сословника / Д. И. Фонвизин // Фонвизин Д. И. Собрание сочинений в двух томах / Сост., подг. текстов, вступ. статья и комментарии Г. П. Макогоненко. – М.–Ленинград: Государственное издательство художественной литературы, 1959. – С. 223–235.

Чеботарев Х. Географическое методическое описание Российской империи с надлежащим введением к основательному познанию земного шара и Европы вообще / Х. Чеботарев. – М.: В университетской типографии, 1776. – 540 с.

Чолобитна виборних козаків і підпомічників м. Белікова Дніпровського пікінерного полку імператриці Катерині II у зв'язку з маніфестом 14 грудня 1766 р. про вибори депутатів до Законодавчої комісії та складання наказів // Степова Україна у Законодавчій комісії 1767 року / Упоряд. Н. Сурева / Ред.: Андреев В., Боряк Г., Бойко А. (наук. ред.) [та ін.]. – Запоріжжя, 2008. – С. 33–38.

Чолобитна жителів Переволоченської роти Дніпровського пікінерного полку імператриці Катерині II у зв'язку з маніфестом 14 грудня 1766 р. про вибори депутатів до Законодавчої комісії та складання наказів // Степова Україна у Законодавчій комісії 1767 року / Упоряд. Н. Сурева / Ред.: Андреев В., Боряк Г., Бойко А. (наук. ред.) [та ін.]. – Запоріжжя, 2008. – С. 138–140.

Чолобитна козаків і посполитих містечка Орла імператриці Катерині II у зв'язку з маніфестом 14 грудня 1766 р. про вибори депутатів до Законодавчої комісії та складання наказів // Степова Україна у Законодавчій комісії 1767 року / Упоряд. Н. Сурева / Ред.: Андреев В., Боряк Г., Бойко А. (наук. ред.) [та ін.]. – Запоріжжя, 2008. – С. 140–143.

Чолобитна козаків м. Кобеляки Дніпровського пікінерного полку імператриці Катерині II у зв'язку з маніфестом 14 грудня 1766 р. про вибори депутатів до Законодавчої комісії та складання наказів // Степова Україна у Законодавчій комісії 1767 року / Упоряд. Н. Сурева / Ред.: Андреев В., Боряк Г., Бойко А. (наук. ред.) [та ін.]. – Запоріжжя, 2008. – С. 39–45.

Чолобитна козаків м. Маячки імператриці Катерині II у зв'язку з маніфестом 14 грудня 1766 р. про вибори депутатів до Законодавчої комісії та складання наказів // Степова Україна у Законодавчій комісії 1767 року / Упоряд. Н. Сурева / Ред.: Андреев В., Боряк Г., Бойко А. (наук. ред.) [та ін.]. – Запоріжжя, 2008. – С. 120–124.

Чолобитна козаків м. Нехвороша імператриці Катерині II у зв'язку з маніфестом 14 грудня 1766 р. про вибори депутатів до Законодавчої комісії та складання наказів // Степова Україна у Законодавчій комісії 1767 року / Упоряд. Н. Сурева / Ред.: Андреев В., Боряк Г., Бойко А. (наук. ред.) [та ін.]. – Запоріжжя, 2008. – С. 100–106.

Чолобитна старшин і козаків Китайгородської слободи імператриці Катерині II у зв'язку з маніфестом 14 грудня 1766 р. про вибори депутатів до Законодавчої комісії та складання наказів // Степова Україна у Законодавчій комісії 1767 року / Упоряд. Н. Сурева / Ред.: Андреев В., Боряк Г., Бойко А. (наук. ред.) [та ін.]. – Запоріжжя, 2008. – С. 125–128.

Чолобитна старшин і козаків м. Нових Сенжар Дніпровського пікінерного полку імператриці Катерині II у зв'язку з маніфестом 14 грудня

1766 р. про вибори депутатів до Законодавчої комісії та складання наказів // Степова Україна у Законодавчій комісії 1767 року / Упоряд. Н. Сулева / Ред.: Андреев В., Боряк Г., Бойко А. (наук. ред.) [та ін.]. – Запоріжжя, 2008. – С. 78–84.

Чолобитна старшин і козаків м. Соколків імператриці Катерині II у зв'язку з маніфестом 14 грудня 1766 р. про вибори депутатів до Законодавчої комісії та складання наказів // Степова Україна у Законодавчій комісії 1767 року / Упоряд. Н. Сулева / Ред.: Андреев В., Боряк Г., Бойко А. (наук. ред.) [та ін.]. – Запоріжжя, 2008. – С. 84–89.

Чолобитна старшин і козаків Царичанської слободи імператриці Катерині II у зв'язку з маніфестом 14 грудня 1766 р. про вибори депутатів до Законодавчої комісії та складання наказів // Степова Україна у Законодавчій комісії 1767 року / Упоряд. Н. Сулева / Ред.: Андреев В., Боряк Г., Бойко А. (наук. ред.) [та ін.]. – Запоріжжя, 2008. – С. 117–120.

Чолобитна старшин, козаків і священників м. Старого Санжарова імператриці Катерині II у зв'язку з маніфестом 14 грудня 1766 р. про вибори депутатів до Законодавчої комісії та складання наказів // Степова Україна у Законодавчій комісії 1767 року / Упоряд. Н. Сулева / Ред.: Андреев В., Боряк Г., Бойко А. (наук. ред.) [та ін.]. – Запоріжжя, 2008. – С. 92–98.

Чуйкевич П. А. Примечания о Малороссии / П. А. Чуйкевич // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. – Харків: Майдан, 1999. – Вип. 2. – С. 204–211.

Шаликов П. Путешествие в Малороссию / П. Шаликов. – М.: у Люби, Гария и Попова. – 1803. – 239 с.

Шаликов П. Другое путешествие в Малороссию / П. Шаликов. – М.: В университетской типографии, у Люби, Гария и Попова. – 1804. – 262 с.

Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим Малой России, из частей коей оно наместничество составлено / А. Ф. Шафонский. – К.: В университетской типографии, 1851. – 726 с.

Література

Абаліхін Б. С. Історіографія українського ополчення Вітчизняної війни 1812 р. / Б. С. Абаліхін // УІЖ. – 1962. – № 5. – С. 99–104.

Абаліхін Б. С. Український народ у Вітчизняній війні 1812 р. / Б. С. Абаліхін. – К.: Держполітвидав УРСР, 1962. – 63 с.

Абалихин Б. Отечественная война 1812 г. и украинское казачество / Б. Абалихин // Українське козацтво: Витоки, еволюція, спадщина: Матеріали міжнар. наук. конф., присвяч. 500-річчю укр. козацтва, Київ-Дніпропетровськ, 13–17 травня 1991 р.: У 3 вип. / АН України. Ін-т історії України та ін.; Редкол.: В. А. Смолій (голов. ред.) та ін. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 49–58.

Абалихин Б. С. Украинское ополчение 1812 года / Б. С. Абалихин // Исторические записки. – М., 1962. – Т. 72. – С. 87–118.

Авсеенко В. Г. Малороссия в 1767 году / В. Г. Авсеенко. – К.: В университетской типографии, 1864. – 152 с.

Адауров В. В. «Наполеонида» на Сході Європи: Уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії на початку ХІХ ст.: автореф. дис ... д-ра іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / В. В. Адауров. – Львів, 2008. – 20 с.

Адауров В. В. Українське козацтво в уяві французького уряду доби Наполеона І / В. В. Адауров // Україна у Центрально-Східній Європі: Зб. наук. праць. – К., 2006. – Вип. 6. – С. 391–419.

Багалеї Д. И. К истории Екатерининской комиссии для составления проекта Нового Уложения / Д. И. Багалеї // КС. – 1885. – Т. XIII. – сентябрь. – С. 1–30.

Багалій Д. І. Історія Слобідської України / Д. І. Багалій / Передмова, коментар В. В. Кравченка – Х.: Основа, 1991. – 256 с.

Багрій Р. Шлях сера Вальтера Скотта на Україну / Р. Багрій; [переклад з англійської]. – К.: Редакція журналу «Всесвіт», 1993. – 296 с.

Бачинська О. А. Дунайське козацьке військо. 1828–1868 рр.: До 170-річчя заснування / О. А. Бачинська – О.: Астро-принт, 1998. – 232 с.

Бачинська О. Козацтво в «післякозацьку добу» української історії (кінець ХVІІІ–ХІХ ст.). / О. Бачинська. – О.: Астропринт, 2009. – 256 с.

Белозерская Н. А. Василий Трофимович Нарезный. Историко-литературный очерк / Н. А. Белозерская. – СПб.: Издание Л. Ф. Пантелеева. – 1896. – Ч. 2. – 159 с.

Белозерская Надежда Александровна // Русские писатели. 1800–1917: Биографический словарь / Редкол.: П. А. Николаев (гл. ред.) и др. – М.: Советская энциклопедия, 1989. – Т. 1: А–Г. – С. 222.

Бовгира А. «История о козаках запорожских» Семена Мишецького в історичній думці другої половини ХVІІІ ст. / А. Бовгира // Історіографічні дослідження в Україні – К., 2002. – Вип. 11. – С. 305–319.

Бовгиря А. Козацьке історіюписання в рукописній традиції XVIII ст. / А. Бовгиря. – К.: Інститут історії України, 2010. – 304 с.

Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793–1914) / Д. Бовуа / пер. с фр. М. Крисань. – М.: Новое литературное обозрение, 2011. – 1008 с.

Болдирь С. П., Чернов Е. А. Историографический образ: опыт расширения методологического арсенала науки истории исторического познания / С. П. Болдирь; Е. А. Чернов // Українська історична наука на порозі XXI століття: Харківський історіографічний збірник. – Харків: Авеста, 1997. – Вип. 2. – С. 91–102.

Болебрух А. Г. История и художественная литература: к специфике социальной рецепции / А. Г. Болебрух // Гуманітарний журнал. – 2011. – № 2 – С. 3–11.

Болебрух А. Г. Нариси з історії громадської самосвідомості (суспільна думка України та Росії XI–XIX ст.) / А. Г. Болебрух. – Д.: Ліра, 2008. – 452 с.

Болебрух А. Суспільна думка / А. Г. Болебрух // Історіографічний словник: навч. посіб. для студентів історичних факультетів університетів. – Х.: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2004. – С. 257–263.

Бондаренко І. В. Українське козацтво в історіографічній спадщині О. Шафонського / І. В. Бондаренко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Прем'єр, 2001. – Вип. XIII. – С. 28–40.

Бояновська Е. М. Микола Гоголь: між українським і російським націоналізмом / Е. М. Бояновська. – К.: Темпора, 2013. – 616 с.

Брацка М. В. Дискурс козацтва в поезії «української школи» польського романтизму: автореф. дис. ... канд. філ. наук: спец. 10.01.05. «Порівняльне літературознавство» / М. В. Брацка. – К., 2005. – 20 с.

Бугрим В. Візії державності, соборності, козацтва України у творчості та діяльності Тараса Шевченка / В. Бугрим // Шевченкознавчі студії. – 2014. – Вип. 18. – С. 57–64.

Верменич Я. Регіоналізація соціокультурного простору в категоріальному вимірі / Я. Верменич // Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора В. Смолія. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2010. – С. 23–41.

Верменич Я. В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні / Я. Верменич. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2003. – 516 с.

Вжосек В. Історія–Культура–Метафора. Постановня некласичної історіографії. Про історичне мислення / В. Вжосек. – К.: Ніка-Центр, 2011. – 296 с.

Вирський Д. До історії Дніпровського пікінерського полку (1764–1784) / Д. Вирський // Краєзнавство: науковий журнал. – 2012. – Ч. 1 (78). – С. 139–145.

Волинець Ю. Історичний роман Павла Білецького-Носенка «Зиновий Богдан Хмельницький...» та образ головного героя в ньому / Ю. Волинець // Літературознавство. Фольклористика. Культурологія. – Черкаси: Брама, 2010. – Вип. 10. – С. 38–43.

Волинець Ю. Літературний образ Богдана Хмельницького – преромантичний і романтичний / Ю. Волинець // Вісник Черкаського університету. Серія «Філологічні науки». – 2012. – № 25. – С. 30–40.

Гаджиева Л. И. Мир казачества в изображении Н. В. Гоголя, Л. Н. Толстого, М. А. Шолохова: дис. ... канд. фил. наук: спец. 10.00.01 «Русская литература» / Лейла Ишмурадовна Гаджиева. – М., 2007. – 181 с.

Галь Б. Геоконцепт «Малоросія» на ментальних мапах XVIII – першої половини XIX ст. / Б. Галь // Ейдос. – Вип. 7. – К., 2013. – С. 93–109.

Галь Б. О. «Имел счастье получить книгу с картинками»: трансформація образу книги у свідомості полтавського гімназиста 1820-х рр / Б. О. Галь // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Книга в історії і культурі: [міжвуз. зб. наук. праць] / ред. кол.: А. Г. Болебрух (відп. ред.) [та ін.]. – Д.: вид-во Днепропетр. нац. ун-ту, 2012. – С. 255–270.

Галь Б., Швидько Г. «Мысли мои о крае сем...»: (С. М. Кочубей і його записки про Малоросію) / Б. Галь, Г. Швидько // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. – 2004. – Вип. 6. – С. 101–108.

Гармата А. Авторська інтерпретація історичних образів у романі П. Куліша «Чорна рада» / А. Гармата // Літературний процес: методологія, імена, тенденції: збірник наукових праць (філологічні науки). – 2012. – №1. – С. 59–63.

Гармата Г. Козакоцентризм у творчості Т. Шевченка і П. Куліша: порівняльний аналіз / Г. Гармата // Шевченкознавчі студії. – 2013. – Вип. 16. – С. 171–179.

Гармата Г. Образ козацтва у повісті М. Гоголя «Тарас Бульба»: синтез історичного й авторського начал / Г. Гармата // Література. Фольклор. Проблеми поетики: Збірник наукових праць. – 2012. – Вип. 37. – Ч. 2. – С. 82–86.

Гелетій В. Я. Малоросійські козацькі формування в імперській політиці Росії / Г. Я. Гелетій // Проблеми історії України. Спец. випуск. – К., 2010. – С. 194–202.

Гербільський Г. Ю. Українські козацькі полки і українське ополчення у Вітчизняній війні 1812 р. / Г. Ю. Гербільський. – [Б.М.]: Укрвидав ЦК КП(б)У, 1943. – 20 с.

Гербільський Г. Українські козацькі полки і українське ополчення в боях Вітчизняної війни 1812 року / Г. Гербільський // Наукові записки Львівського державного університету ім. І. Франка. Серія історична. – Львів, 1953. Т. XXV. – Вип. 5. – С. 90–111.

Гербільський Г. Ю. Участь українського народу у Вітчизняній війні 1812 р. / Г. Ю. Гербільський // Український історичний журнал. – 1962. – №5. – С. 24–34.

Головина Т. Из круга чтения помещиков средней руки (по документам 1830–1840-х годов из усадебного архива) / Т. Головина // Новое литературное обозрение: Теория и история литературы, критика и библиография. – 2008. – № 5 (93). – С. 384–396.

Головинский П. Слободские козацькі полки / П. Головинский. – Спб.: Типография Н. Тиблена и комп., 1864. – 247 с.

Горбань М. Невідома записка початку ХІХ віку «Об ищущих козачества» / М. Горбань // Науковий збірник Харківської Науково-дослідчої кафедри історії України. – Х., 1924. – Т. 1. – С. 27–32.

Грабович Г. Теорія та історія: «горизонт сподівань» і рання рецепція нової української літератури / Г. Грабович // Грабович Г. До історії української літератури: дослідження, есе, полеміка. – Київ: Основи, 1997. – С. 46–136.

Грибовський В. В. Г.-Ф. Міллер і ліквідація Запорозької Січі, або до питання про роль особистості історика в історії / В. В. Грибовський // Січеславський альманах. – 2010. – №6. – С. 39–65.

Гунь // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – Т. ІХА: Гравилат. – Давенант. – СПб.: Типо-Литография А. И. Ефрона, 1893. – С. 908.

Гуржий А. И. Штрихи к портрету «настоящего историка» / А. И. Гуржий // Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства. – К.: Час, 1993. – С. 5–16.

Гуржий І. О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. / І. О. Гуржий. – К.: Наукова думка, 1954. – 448 с.

Гуслистый К. Г. З історії класової боротьби в Степовій Україні в 60–70-х рр. ХVІІІ ст. / К. Г. Гуслистый. – Х.: Партвидав ЦК КП(б)У, 1933. – 88 с.

Денисов В. Д. Ранняя гоголевская проза (1829–1834): пути развития, жанровое своеобразие, типология героев: автореф. дис. ... докт. фил. наук / В. Д. Денисов. – СПб, 2012. – 45 с.

Дзагалов А. С. Переселення українських козаків і селян на Терек (1832–1904 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / А. С. Дзагалов. – К., 2009. – 17 с.

Дзира І. Запорізька Січ у художніх творах П. Куліша / І. Дзира // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. пр. – 2008. – Вип. 14. – С. 41–53.

Дзира І. Я. Козацьке літописання 30-х – 80-х рр. XVIII ст.: джерелознавчий та історіографічний аспекти / І. Я. Дзира – К., 2006. – 567 с.

Дзира І. Постать Богдана Хмельницького в однойменному романі П. П. Білецького-Носенка / І. Дзира // Проблеми історії України XIX – початку XX століття: Зб. наук. праць відділу історії України XIX – початку XX ст. / НАН України. Інститут історії України. – К., 2000. – С. 246–260.

Дідик С. С. Діяльність депутатів від Єлисаветградської провінції у Законодавчій комісії 1767 р. / С. С. Дідик // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2010. – Вип. XXIX. – С. 23–27.

Дідик С. С. Новослобідський козацький полк (1753–1764 рр.): дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 / Сергій Сергійович Дідик. – Запоріжжя, 2009. – 279 с.

Дмитриева Е. Е. К вопросу об «исторических неточностях» в «Вечерах на хуторе близ Диканьки» // Первые гоголевские чтения. Н. В. Гоголь: загадка третьего тысячелетия. – М., 2002. – С. 49–63.

Долбилов М. Д. Русский край, чужая вера: Этноконфессиональная политика империи в Литве и Белоруссии при Александре II / М. Д. Долбилов. – М.: Новое литературное обозрение, 2010. – 1000 с.

Доманский В. А. Ранний Гоголь и украинская литературная традиция / В. А. Доманский // Вестник Томского государственного педагогического университета. – 2006. – №8. – С. 24–28.

Журба А. С. Воєнне мистецтво українського козацтва в оцінці Олексія Івановича Матроса / А. С. Журба // Під знаком Клію: Збірник статей на пошану О. Апанович. – Д., 1995. – С. 174–178.

Журба А. С. Питання історії козацтва в «Історії Малої Росії» Д. М. Бантиша-Каменського / А. С. Журба // Під знаком Клію: Збірник статей на пошану О. Апанович. – Д., 1995 – С. 30–34.

Журба О. Політичні ідеали малоросійського дворянства другої половини XVIII – першої половини XIX століття в історіографії / О. І. Журба // *Historiamentalność-tożsamość: Studia z historii, historii historiografii i metodologii*

historii / Pod red. K. Polasik-Wrzosek, W. Wrzoska, L. Zaszkilniaka. – Poznac: Wydawnictwo Uniwersytetu Poznanskiego, 2010. – S. 165–173.

Журба О. І. Регіональні особливості образу козака в українській антикварній історіографії / О. І. Журба // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Запоріжжя, 2–4 жовтня 1997 р.). Секції I, II. – Запоріжжя: РА «Там-дем-У», 1997. – С. 145–152.

Журба О. І. Становлення української археографії: люди, ідеї, інституції / О. І. Журба – Д.: ДНУ, 2003. – 315 с.

Задунайський В. В. До історії українських козацьких полків у 50-ті рр. XIX ст. / В. В. Задунайський // Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Сер.: Історія. – 2009. – Т. 104. – Вип. 91. – С. 22–26.

Зорин А. Кормя двуглавого орла... Русская литература и государственная идеология в последней трети XVIII – первой трети XIX века / А. Зорин. – М.: Новое литературное обозрение, 2004. – 416 с.

Івашків В. Пантелеймон Куліш та його «Ответ Г. Сенковскому на его рецензию «Истории Малороссии» Маркевича» / В. Івашків // Слово і час. – 2006. – №1. – С.27–35.

История Ахтырского полка / Сост. ген.-майор В. А. Потто и шт.-ротмистр С. И. Одинцов I. – СПб: типография В. С. Балашев и К°, 1902. – Т. 2: 1765–1769 г. – 153 с.

Казачьи войска / Сост.: В. Х. Казин; под ред. В. К. Шенка. – Спб: Типография В. Д. Смирнова, 1912. – 496 с.

Казьмирчук Г. Історія запорозьких козаків в історіографічній спадщині декабриста В. Д. Сухорукова / Г. Казьмирчук // Українське козацтво: Витоки, еволюція, спадщина: Матеріали міжнар. наук. конф., присвяч. 500-річчю укр. козацтва, Київ-Дніпропетровськ, 13–17 травня 1991 р.: У 3 вип. / АН України. Ін-т історії України та ін.; Редкол.: В. А. Смолій (голов. ред.) та ін. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 86–93.

Каюк С. М. Задунайська Січ (1775–1828 рр.): Дис. ... канд. іст. наук / С. М. Каюк. – Д., 1999. – 205 с.

Киришбаум Г. Брут, Мазепа, Валленрод: О специфике украинской тематики в творчестве К. Ф. Рылеева / Г. Киришбаум // Studia Russica Helsingiensia et Tartuensia XII: Мифология культурного пространства: К 80-летию Сергея Геннадиевича Исакова. – Тарту: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2011. – С. 265–277.

Киришбаум Г. Двойной ориентализм казачьей темы в творчестве А. С. Пушкина / Г. Киришбаум // Там, внутри. Практики внутренней ко-

лонизации в культурной истории России: Сб. статей / Под ред. А. Эткинда, Д. Уффельманна, И. Кукулина. – М.: Новое литературное обозрение, 2012. – С. 246–283.

Киселёв В. С. Концепция личности в цикле В. Т. Нарезного «Славенские вечера» / В. С. Киселев // Вестник Томского государственного педагогического университета. Серия: гуманитарные науки (филология). – 2004. – Вып. 3 (40). – С. 27–32.

Киселев В., Васильева Т. «Странное политическое сонмище» или «народ, поющий и пляшущий»: конструирование образа Украины в русской словесности конца XVIII – начала XIX века / В. Киселев, Т. Васильева // Там, внутри. Практики внутренней колонизации в культурной истории России: Сб. статей / Под ред. А. Эткинда, Д. Уффельманна, И. Кукулина. – М.: Новое литературное обозрение, 2012. – С. 478–517.

Киселев В. С., Васильева Т. А. Эволюция образа Украины в имперской словесности первой четверти XIX в.: регионализм, этнографизм, политизация (статья первая) / В. С. Киселев, Т. А. Васильева // Вестник Томского государственного педагогического университета. Серия: гуманитарные науки (филология). – 2013. – Вып. 3 (23). – С. 63–79.

Киселев В. С., Васильева Т. А. Эволюция образа Украины в имперской словесности первой четверти XIX в.: регионализм, этнографизм, политизация (статья вторая. «Необходимо снизойти под кровлю селянина...») / В. С. Киселев, Т. А. Васильева // Вестник Томского государственного педагогического университета. Серия: гуманитарные науки (филология). – 2013. – Вып. 6 (26). – С. 61–77.

Ключевский В. О. Отзыв об исследовании С. Ф. Платонова «Древнерусские сказания и повести о Смутном времени XVII в. как исторический источник» / В. О. Ключевский // Ключевский В. О. Сочинения в девяти томах. – М.: Мысль, 1989. – Т. VII.: Специальные курсы. – С. 122–134.

Князьков Ю. П. Г. Ф. Миллер о запорожском и украинском казачестве / Ю. П. Князьков // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 1993. – Вип. I. – С. 87–96.

Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини. 1760–1830 / З. Когут. – К.: Основи, 1996. – 317 с.

Конопка Н. О. Малоросійський військовий губернатор Микола Григорович Репнін: автореф. дис. ... канд. іст. наук / Н. О. Конопка. – Острог, 2008. – 23 с.

Корф М. Материалы и черты к биографии императора Николая I и к истории его царствования. Рождение и первые двадцать лет жизни (1796-

1817 гт.) / М. Корф // СИРИО. – СПб: Типография И. Н. Скороходова, 1896. – Т. 98: Материалы и черты к биографии императора Николая I и к истории его царствования. – С. 1–100.

Косачевская Е. М. Н. А. Маркевич. 1804–1860 / Е. М. Косачевская. – Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1987. – 286 с.

Кравченко В. В. Іван Мазепа в українській історичній літературі XVIII та першої чверті XIX ст. / В. В. Кравченко // Кравченко В. В. Україна, Імперія, Росія (вибрані статті з модерної історії та історіографії). – К.: Критика, 2011. – С. 277–298.

Кравченко В. В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). / В. В. Кравченко. – Х.: Основа, 1996. – 376 с.

Кравченко В. В. Николай Полевой і «звичайна схема «руської» історії» / В. В. Кравченко // Кравченко В. В. Україна, Імперія, Росія (вибрані статті з модерної історії та історіографії). – К.: Критика, 2011. – С. 355–368.

Кравченко В. В. Україна напередодні російсько-французької війни 1812 р. очима сучасника / В. В. Кравченко // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. – Харків: Майдан, 1999. – Вип. 2. – С. 198–203.

Красавіна В. В. Мовний образ українського козацтва в історичній повісті М. Гоголя «Тарас Бульба» / В. В. Красавіна // Література та культура Полісся. – 2009. – Вип. 50. – С. 10–18.

Краснокутская Л. И. История шотландской миссии на Северном Кавказе (1802–1835 годы): автореф. дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Л. И. Краснокутская. – Пятигорск, 2000. – 22 с.

Кривошея В. В. Козацтво в історіографії і національній пам'яті / В. В. Кривошея // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць, К., – 2011. – Вип. 52 (специвипуск). – С. 62–77.

Куліш П. Історія України, од найдавніших часів / П. Куліш // Основа. – 1861. – № 9. – С. 79–107.

Курьянов С. О. Неопубликованные статьи Н. А. Маркевича против О. И. Сенковского. («Шалости и фарсы лорда Меркуейча») / С. О. Курьянов // Вопросы русской литературы. – 1989. – Вип. 2 (54). – С. 128–133.

Кухарук А. Запорожское наследство / А. Кухарук // Родина. – 2004. – №5. – С. 82–84.

Кухарук О. Формування стану «малоросійських козаків» наприкінці XVIII – на початку XIX ст. / О. Кухарук // Чорноморська минувшина. За-

писки Відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: 36. наук. пр. – Вип. 2. – Одеса: Фенікс, 2007. – С. 61–75.

Лазанская Т. И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы / Т. И. Лазанская. – К.: Наукова думка, 1989. – 116 с.

Лазаревский А. М. Прежние изыскатели малорусской старины: Яков Михайлович Маркович / А. М. Лазаревский. – КС. – 1894. – Т. LXVII. – декабрь. – С. 349–387.

Лейберов О. О. «Одушевляясь любовью и усердием к народу и отечеству...»: ніжинські ополченські полки в наполеонівських війнах / О. О. Лейберов // Ніжинська старовина: Науковий історико-культурологічний збірник / гол. ред. О. Б. Коваленко. – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2007. – Вип. 3 (6). – С. 52–59.

Лейберов О. О. «Побужденные чувством верноподданнической преданности и восторженного умиления...». Участь населення Ніжинського повіту у Кримській війні 1853–1856 років / О. О. Лейберов // Ніжинська старовина: збірник регіональної історії та пам'яткознавства. – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2008. – Вип. 6 (9). – С. 58–64.

Ликова В. Переселення малоросійських козаків на землі Чорноморського війська на початку XIX ст. / В. Ликова // Чорноморська минувшина. Записки відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: 36. наук. пр. – О.: СПД Бровкін О. В. – 2010. – Вип. 5. – С. 27–33.

Литвин Т. С. Малороссийская казацкая кавалерия в Восточной войне 1853–1856 годов / Т. С. Литвин // Война и оружие: Новые исследования и материалы. Труды Третьей международной научно-практической конференции 16–18 мая 2012 г. – СПб.: ВИМАИВиВС, 2012. – Ч. II. – С. 155–164.

Литвинова Т. Ф. «Земледельческая газета» як джерело до історії соціально-економічної думки України 30–50-х рр. XIX ст. / Т. Ф. Литвинова // Український історичний журнал. – 2008. – № 4. – С. 184–203.

Литвинова Т. Ф. «Поміщицька правда». Дворянство Лівобережної України та селянське питання наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття (ідеологічний аспект) / Т. Ф. Литвинова. – Дніпропетровськ: «Ліра», 2011. – 732 с.

Лишко С. В. Формування і розвиток полків Слобідської України в другій половині XVII–XVIII ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец.

07.00.01 «Історія України» / С. В. Лишко. – Черкаси, 2010. – 22 с.

Максимович Г. А. Выборы и наказы в Малороссии в Законодательную комиссию 1767 г. / Г. А. Максимович. – Нежин: «Печатник», 1917. – 333 с.

Малама П. Н. О переселении по высочайшему повелению из Малороссии на Черноморские земли 25 000 душ казаков 1820 года / П. Н. Малама // Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии / под ред. И. Ф. Павловского, А. Ф. Мальцева и Л. В. Падалки. – Полтава: Электрическая типография Г. И. Маркевича, 1913. – Вып. 10. – С. 83–87.

Маленко Л. Азовське козацьке військо (1828–1866) / Л. Маленко. – Запоріжжя, 2000. – 514 с.

Манкевич И. А. Литературно-художественное наследие как источник культурологической информации / И. А. Манкевич // Обсерватория культуры. – 2007. – № 5. – С. 17–23.

Манн Ю. В. У истоков русского романа / Ю. В. Манн // Манн Ю. В. Диалектика художественного образа. – М.: Советский писатель, 1987. – С. 8–39.

Марченко Т. М. Образ Богдана Хмельницкого в литературе русского романтизма / Т. М. Марченко. – Донецк: Норд-Пресс, 2009. – 296 с.

Марченко Т. М. Украинские литературные этнообразы как объект современных текстологических исследований / Т. М. Марченко // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2013. – № 22 (281). – Ч. II. – С. 230–238.

Маслійчук В. Д. Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України XVII–XIX ст. / В. Д. Маслійчук. – Х.: Харківський приватний музей міської садиби, 2007. – 400 с.

Матях В. М. Козакознавчі студії в українській історіографії / В. М. Матях // Історія українського козацтва: Нариси: у 2 т. / Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Вид. дім «Кієво-Могилянська академія», 2007. – С. 495–540.

Мацапура В. И. Украина в русской литературе первой половины XIX века / В. И. Мацапура. – Харьков-Полтава: ПОИППО, 2001. – 396 с.

Міц М. М. Оподаткування козацтва Північного Лівобережжя у першій половині XIX ст. [Електронний ресурс] / М. М. Міц // Форум права. – 2012. – №1. – С. 655–661. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2012_1_102.pdf

Міц М. М. Правовий статус козацтва північного лівобережжя у сфері земельних правовідносин (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) /

М. М. Міц // Європейські перспективи. – 2013. – №5. – С. 26–31.

Міц М. Рекрутська та земські повинності малоросійського козацтва в першій половині XIX ст. (за «Сводом законов Российской империи») / М. Міц // Чорноморська минувшина: Зб. наук. пр. – 2010. – Вип. 5. – С. 39–52.

Миллер А. Империя Романовых и национализм: эссе по методологии исторического исследования / А. Миллер. – М.: Новое литературное обозрение, 2006. – 248 с.

Миллер Д. Очерки из истории юридического быта старой Малороссии. Превращение козацкой старшины в дворянство / Д. Миллер // КС. – 1897. – Т. LVI. – Январь. – С. 1–31; Февраль. – С. 188–220; Март. – С. 351–374; Апрель. – С. 1–47.

Миллер Д. Пикинерия / Д. Миллер // КС. – 1899. – Т. LXVII. – декабрь. – С. 300–322.

Миронец Н. И. Художественная литература как исторический источник (к историографии вопроса) / Н. И. Миронец // История СССР. – 1976. – № 1. – С. 125–141.

Миронец Н. І. Художня література як джерело вивчення історії. – УІЖ. – 1971. – № 7. – С. 39–45.

Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник / В. Л. Модзалевский. – К.: Типо-Литография «С. В. Кульженко», 1914. – Т. 4.: П–С. – 832 + 26 с.

Москальов Д. В. «Антикварії» у суспільно-культурному житті України другої половини XVIII – середини XIX ст.: поняття, рух, спадщина / Д. В. Москальов. – Д.: Національний гірничий університет, 2012. – 117 с.

Н. С. [Стороженко Н. В.] К истории малороссийских казаков в конце XVIII и в начале XIX века / Н. В. Стороженко // КС. – 1897. – Апрель. – С. 124–156; июнь. – С. 460–483; октябрь – С. 115–131; ноябрь. – С. 143–156; декабрь. – С. 332–350.

Н. С. [Стороженко Н. В.] Полтавский губернский маршал С. М. Кочубей / Н. В. Стороженко // КС. – 1894. – Т. LXIV. – январь. – С. 135–141.

Новікова Л. В. Внесок А. О. Скальковського (1808–1898) у дослідження історії Південної України / Л. В. Новікова // автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова. – Одеса, 2003. – 19 с.

Номис М. [Симонов М.] Несколько заметок к Автобиографической Записке И. И. Сердюкова, помещенной в ноябрьской книжке «Киевской старины» за 1896 г. / М. Симонов // КС. – 1897. – Апрель. – С. 157–162.

Оліяничук А. М. Соціальний статус козацтва Лівобережжя України в першій половині XIX ст. / А. М. Оліяничук // Наукові праці історичного

факультету Запорізького національного університету. – 2014. – Вип. 41. – С. 67–71.

Ольхіна Н. І. Запорозька Січ у працях істориків першої половини XIX ст. / Н. І. Ольхіна // Вісник Донецького національного університету. Серія Б: Гуманітарні науки. – 2008. – № 2. – С. 191–195.

Орлик В. М. Козацтво Лівобережної України у фінансовій політиці Російської імперії в кінці XVIII – середині XIX ст. / В. М. Орлик // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. пр. – 2009. – Вип. 16. – С. 83–97.

Павловский И. Ф. Малороссийское козацье ополчение в 1812 г. по архивным данным / И. Ф. Павловский // КС. – 1906. – сентябрь. – С. 1–20; октябрь. – С. 137–154.

Павловский И. Ф. Малороссийские козацьи полки в борьбе с поляками в 1831 г. / И. Ф. Павловский // Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии / под ред. И. Ф. Павловского, А. Ф. Мальцева и Л. В. Падалки. – Полтава: Электрическая типография Г. И. Маркевича, 1910. – Вип. 7. – С. 108–116.

Павловский И. Ф. Малороссийское козацье ополчение в Крымскую войну / И. Ф. Павловский // Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии / под ред. И. Ф. Павловского, А. Ф. Мальцева и Л. В. Падалки. – Полтава: Электрическая типография Г. И. Маркевича, 1910. – Вип. 7. – С. 159–166.

Павловский И. Ф. О переселении Полтавских казаков на Черноморье и Тамань в начале прошлого столетия / И. Ф. Павловский // Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии / под ред. И. Ф. Павловского, А. Ф. Мальцева и Л. В. Падалки. – Полтава: Электрическая типография Г. И. Маркевича, 1915. – Вип. 13. – С. 155–159.

Павловский И. Ф. Участие Котляревского в формировании малороссийских казачьих полков в 1812 г. / И. Ф. Павловский // КС. – 1905. – Т. LXXXIX. – июнь. – С. 309–320.

Пасічник М. Козацтво в українській історіографії раннього періоду національного відродження (перша половина XIX ст.) / М. Пасічник // Козацькі війни XVII ст. в історичній свідомості польського та українського народів. Матеріали Другої польсько-української наукової зустрічі (Львів, 12–13 жовтня 1995) / за ред. Л. Зашкільняка. – Львів–Люблін, 1996. – С. 168–176.

Петренко Є. Д. Переселення козаків і селян України на Кубань (1792–1917): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» /

Є. Д. Петренко. – К., 1997. – 24 с.

Пінчук Ю. Київський період творчості М. І. Костомарова: до проблеми самосвідомості історика / Ю. Пінчук // Пінчук Ю. Вибрані студії з костомаровознавства. – К., 2012. – С. 377–381.

Пиріг П., Любич О. Чернігівські козаки на початку XIX ст. / П. Пиріг, О. Любич // Сіверянський літопис. – 2007. – № 4. – С. 113–118.

Плохій С. Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій / С. Плохій / Авториз. пер. з англ. М. Климчука. – К.: Laugus, 2013. – 440 с.

Подрига В. Образ козака у прозі Василя Наріжного, Ореста Сомова та Володимира Малика: до проблеми діалогу письменників / В. Подрига // Теоретична і дидактична філологія : зб. наук. праць. – Вип. 1. – К.: Міленіум, 2007. – С. 109–118.

Полонська-Василенко Н. До історії першої Новоросійської губернії (1764–1774) / Н. Полонська-Василенко // Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. – Мюнхен: «Дніпрова хвиля», 1967. – Т. II. – С. 29–51.

Полонська-Василенко Н. Маніфест 3 серпня 1775 року в світлі тогочасних ідей / Н. Полонська-Василенко // Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. – Мюнхен: «Дніпрова хвиля», 1965. – Т. I. – С. 138–185.

Портнова Т. В. Проблема соціальних образів і уявлень у сучасній західній історіографії (на матеріалах бачення селянства освіченими прошарками у XIX ст.) / Т. В. Портнова // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Теорія. Методика. Практика / Відп. ред. А. Г. Болебрух. – Д.: ДНУ, 2009. – С. 220–227.

Проскурина В. Мифы империи. Литература и власть в эпоху Екатерины II / В. Проскурина. – М.: Новое литературное обозрение, 2006. – 343 с.

Путро А. И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века (Некоторые вопросы социально-экономического и общественно-политического развития) / А. И. Путро. – К.: Вища школа, 1988. – 142 с.

Путро О. До питання про антифеодальну боротьбу українського козацтва у другій половині XVIII ст. / О. Путро // Український історичний журнал. – 1971. – № 8. – С. 99–104.

Ребеккини Д. Русские исторические романы 30-х годов XIX века. (Библиографический указатель) / Д. Ребеккини // Новое литературное обозрение: Теория и история литературы, критика и библиография. – 1998. – № 34. – С. 416–433.

Репина Л. П. «Национальный характер» и «образ Другого» / Л. П. Репина // Диалог со временем: Альманах интеллектуальной истории. – 2012. – Вып. 39. – С. 9–19.

Савельева И. М., Полетаев А. В. Классическое наследие / И. М. Савельева, А. В. Полетаев / Гос. ун-т – Высшая школа экономики. – М.: Изд. дом Гос. ун-та – Высшей школы экономики, 2010. – 336 с.

Савельева И. М., Полетаев А. В. Обыденные представления о прошлом: эмпирический анализ / И. М. Савельева, А. В. Полетаев // Диалоги со временем: память о прошлом в контексте истории / Под ред. Л. П. Репиной. – М.: Кругъ, 2008. – С. 77–99.

Семенова А. Декабристы об истории украинского казачества (нове матеріали) / А. Семенова // Українське козацтво: Витоки, еволюція, спадщина: Матеріали міжнар. наук. конф., присвяч. 500-річчю укр. козацтва, Київ-Дніпропетровськ, 13–17 травня 1991 р.: У 3 вип. / АН України. Ін-т історії України та ін.; Редкол.: В. А. Смолій (голов. ред.) та ін. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 59–68.

Сенько І. М. Гоголівська Диканька на історичних перехрестях / І. М. Сенько. – Ужгород: Видавництво Ужгородського університету, 2003. – 71 с.

Сенько І. М. Гоголівський Миргород на історичних перехрестях / І. М. Сенько. – Ужгород: Видавництво Ужгородського університету, 2006. – 55 с.

Сиповський В. Україна в російському письменстві. Частина 1. (1801–1850 рр.) / В. Сиповський // Збірник історично-філологічного відділу УАН. – К.: 3 друкарні Української Академії Наук, 1928. – 457 с.

Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. Извлечена из собственного запорожского архива / А. Скальковский. – Одесса: в городской типографии, 1841. – 437 с.

Слюсарский А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII–XVIII вв. / А. Г. Слюсарский. – Х.: Харьковское книжное издательство, 1964. – 460 с.

Соловьев А. Ю. Путешествие в полуденную Россию» В. В. Измайлова в контексте русской литературы путешествий конца XVIII – начала XIX веков: автореф. дисс. ... канд. фил. наук: спец. 10.01.01 «Русская литература» / А. Ю. Соловьев. – СПб, 2011. – 26 с.

Стоянов Ф. Ф. Тимчасові козацькі формування Лівобережної України в XIX ст.: організація, склад, служба.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Ф. Ф. Стоянов. – Одеса, 2007. – 16 с.

Сурева Н. В. Передмова // Степова Україна у Законодавчій комісії 1767 року / Упоряд. Н. Сурева / Ред.: Андрєєв В., Боряк Г., Бойко А. (наук.

ред.) [та ін.]. – Запоріжжя, 2008. – С. I–XXIII.

Теличенко І. Протест слободської старшини і козаків проти реформи 1765 г. / І. В. Теличенко // КС. – 1888. – январь, февраль, март. – С. 244–270.

Теличенко І. В. Сословные нужды и желания малороссиян в эпоху Екатерининской комиссии / І. В. Теличенко // КС. – 1890. – Т. XXIX. – август. – С. 161–191; Т. XXX. – сентябрь. – С. 390–419; Т. XXXI. – октябрь. – С. 94–122; ноябрь. – С. 251–272; декабрь. – С. 471–493; 1891. – Т. XXXII. – январь. – С. 73–97; февраль. – С. 232–254.

Толочко А. Киевская Русь и Малороссия в XIX веке / А. Толочко. – К.: Laugus, 2012. – 256 с.

Флоровский А. В. Депутаты Войска Запорожского в Законодательной комиссии 1767 г. / А. В. Флоровский // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. 30. – Одесса, 1912. – С. 327–377.

Хрещик М. Запорозьке козацтво в творчій спадщині історика-декабриста В. Д. Сухорукова / М. Хрещик // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. / Голова редкол. О. П. Реєнт. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2001. – Вип. III. – С. 138–155.

Христофоров І. А. Судьба реформы: Русское крестьянство в правительственной политике до и после отмены крепостного права (1830–1890-е гг.). / І. А. Христофоров. – М.: Собрание, 2011. – 368 с.

Цигульський С. М. Історіографічні аспекти участі малоросійських козаків у війні 1812 р. / С. М. Цигульський // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. / Ред. колегія: О. П. Реєнт (гол. редкол.) [та ін.]. – 2013. – Вип. XXI. – С. 280–289.

Чорногор Я. О. Місце і роль українських козаків у війні 1812 р. / Я. О. Чорногор // Вітчизняна війна 1812 р. в контексті поступу всесвітньої історії. – К.: «Фенікс», 2013. – С. 196–206.

Шандра В. С. Малоросійське генерал-губернаторство 1802–1856: Функції, структура, архів / В. С. Шандра. – К.: Держ. ком. архівів України, 2001. – 356 с.

Шаповал Л. І. Козаки-переселенці з Полтавщини на Кубань: побут та устрій / Л. І. Шаповал // Чорноморський літопис: Науковий журнал. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. – Вип. 2. – С. 85–92.

Швидько Г. К. А. О. Скальковський та його «Історія Нової Січі» / Г. К. Швидько // Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Д.: Січ, 1994. – С. 3–16.

Швидько Г. К. Видатний дослідник історії Запорозької Січі А. О. Скальковський / Г. К. Швидько // Регіональне і загальне в історії. – Д., 1995. – С. 94–96.

Шевченко Н. Соціально-політичні вимоги козацтва Лівобережної України у наказах до Законодавчої комісії 1767–1768 рр. // Українське козацтво: Витоки, еволюція, спадщина: Матеріали міжнар. наук. конф., присвяч. 500-річчю укр. козацтва, Київ–Дніпропетровськ, 13–17 травня 1991 р.: У 3 вип. / АН України. Ін-т історії України та ін.; Редкол.: В. А. Смолій (голов. ред.) та ін. – К., 1993. – Вип. 1. – С. 149–157.

Шиян Р. І. Козацтво Південної України в останній чверті XVIII ст. / Р. І. Шиян. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1998. – 96 с.

Щербак В. О. Образ козацької України у творах Т. Шевченка / В. О. Щербак // УІЖ. – 2014. – № 2. – С. 60–69.

Юнусов И. Ш. Казачий мир в повестях Н. В. Гоголя и Л. Н. Толстого / И. Ш. Юнусов // Н. В. Гоголь и русская литература XIX века: межвузовский сборник научных трудов. – Ленинград, 1989. – С. 80–91.

Ясь О. В. Дослідницький інструментарій та інтелектуальні засади «Истории Малороссии» Миколи Маркевича / О. В. Ясь // УІЖ. – 2006. – № 1. – С. 27–42.

Ясь О. В. Свій серед чужих, чужий серед своїх. История Малой России Д. Бантиша-Каменського у світлі українсько-російського культурного перехрестя (до 220-річчя Дмитра Бантиша-Каменського) / О. В. Ясь // УІЖ. – 2009. – № 2. – С. 160–194.

Berkhoff K. C. Brothers, We Are All of Cossack Stock: The Cossack Campaign in Ukrainian Newspapers on the Eve of Independence / K. C. Berkhoff // Harvard Ukrainian studies. – Vol. XXI. – № 1–2. – June 1997. – P. 119–140.

Gerus O. W. Manifestation of the Cossack idea in modern Ukrainian history: the Cossack legacy and its impact / O. W. Gerus // Український історик. – 1982. – № 1–2. – P. 22–39.

Grabowic G. Three Perspectives on the Cossack Past: Gogol', Ševčenko, Kuliš / Grabowic G. // Harvard Ukrainian studies. – Vol. V (2). – June 1981. – P. 171–194.

Sysyn F. E. The Cossack Chronicles and the Development of Modern Ukrainian Culture and National Identity / F. E. Sysyn // Harvard Ukrainian studies. – Vol. XIV. – № 3/4. – December 1990. – P. 593–607.

Іменний покажчик

- Абаліхін Б. С. 28
 Авсеєнко В. Г. 37
 Адауров В. 24
 Александр І 24, 109
 Алексей Михайлович 42, 150, 203
 Антоновський М. І. 75–77, 79, 107, 115
 Апостол Д. 43, 66, 156
 Арандаренко М. І. 74, 81–82, 101, 107, 120, 144–145
 Арсеньєв К. І. 146, 157–158
 Багалій Д. І. 47–49, 56
 Багрій Р. 21
 Базилевич Г. 102
 Бантиш-Каменській Д. Н. 18, 81, 107, 135, 151–152, 174–176, 183, 209
 Барклай-де-Толлі М. Б. 92
 Бармак М. 33
 Баторій С. 80, 139–141, 150, 181, 187
 Бачинська О. 7, 32–33
 Безбородько О. А. 76, 78, 81–82
 Белозерська Н. А. 124, 132, 134
 Белінскій В. Г. 137, 174, 194–195, 218
 Бібіков Д. П. 190
 Бовгиря А. 19–20
 Бовуа Д. 12, 33
 Богданко 76
 Бодянський О. М. 89, 138, 202, 209
 Болдирь С. 37
 Болебрух А. 11, 15–16, 35
 Бондаренко І. 19
 Бояновська Е. 21
 Брацка М. 22
 Броневський М. 211
 Брюховецький І. 50
 Булавін К. 50
 Булгарін Ф. В. 157
 Бутков П. 90
 Васільєва Т. 22–23, 149
 Верменич Я. 13
 Вжосек В. 34
 Виговський І. 50, 144, 185
 Вирський Д. 60
 Вишневецький Д. 76–77, 137
 Волинець Ю. 22
 Володимир Святославович 192, 197, 200
 Всеволожскій Н. С. 170–171
 Гавриленко Д. 104
 Гаджиева Л. 21
 Гаєвскій С. Л. 146
 Галаган Г. П. 85, 96–98
 Галь Б. 6, 14, 146
 Гармата А. 22
 Гелетій В. 30
 Гербільський Г. Ю. 28
 Георгі І.-Г. 74–75, 80
 Герцен А. І. 190
 Глінка Ф. Н. 122, 131, 136
 Гоголь Н. В. 11, 21, 99, 122, 141–142
 Головатий П. 62
 Головіна Т. 121, 146
 Гонорський Р. Т. 108
 Горбань М. В. 28
 Грабович Г. 21, 123
 Грибовський В. 20, 130
 Грібовскій М. К. 131
 Григорович В. І. 131
 Грот Я. К. 193

- Гун О. фон 86–87, 151
 Гуня Д. 138
 Гуржій І. О. 29, 135
 Гурьев Д. А. 109
 Гуслистий К. Г. 61
 Дашкевич Є. (О.) 77, 80, 199
 Демосфен 148
 Денісов В. 21
 Денісов П. 62
 Дзагалов А. 31
 Дзира І. 17, 22, 76–77, 146
 Дідик С. 36, 60–61
 Дмитрієва Є. 22
 Долбілов М. 12–13
 Долгорукій І. М. 84, 87–89, 146, 152–154, 216
 Доманській В. 21
 Дорошенко П. 144, 154, 159, 185
 Енгель Й.-Х. 76
 Євцкій Ф. 145
 Єкатеріна II 81, 111, 164, 203
 Єлизавета 158
 Єсімонтовській Г. 95
 Жемчужніков Л. М. 209
 Журба А. 18–19
 Журба О. 5, 14, 16–17, 30
 Загоскін М. Н. 91
 Задунайський В. 30
 Зорін А. 20
 Зуєв В. Ф. 85–86, 146–148, 160–162
 Івашків В. 18, 174, 191
 Ієремія, патріарх 151
 Ізмайлов В. В. 86, 120, 136, 148–149, 164–168, 219
 Іскра І. І. 155
 Казьмирчук Г. 19
 Карамзін Н. М. 146, 176, 211
 Карл XII 148
 Каюк С. 6, 32, 130
 Квітка І. І. 17
 Киришбаум Г. 22
 Кіреєвській І. В. 146
 Кісільов В. 22–23, 131, 149
 Ключевській В. О. 34
 Князьков Ю. 19
 Когут З. 16, 29–30, 36, 39–42
 Колокольцов Г. 94
 Конопка Н. 30
 Косачевская Є. М. 18, 174, 190, 210
 Кочубей В. Л. 155, 157
 Кочубей В. П. 109, 111
 Кочубей С. М. 85, 104–106, 116–117, 142–143, 213
 Кравченко В. 16–18, 81, 92, 124, 174, 182
 Красавіна В. 23
 Кривошея В. 25–26
 Кулжинський І. Г. 85, 111–112
 Куліш П. О. 21, 26, 122, 174, 186, 191–194, 201, 218
 Кухарук А. 31
 Куцковіч І. 138
 Лазанська Т. 29, 74
 Лазаревський О. М. 80, 96
 Ланцкоронський П. 76–77
 Лезюр Ш.-Л. 131
 Лейберов О. 30
 Ликова В. 31
 Литвинова Т. 5, 14, 23–24, 30, 45, 80, 94, 202
 Лишко С. 55
 Літвін Т. 31
 Лобанов-Ростовській Я. І. 108
 Ломиковський В. Я. 81, 135
 Любич О. 32

- Льовшин А. І. 90–92, 100, 106–107, 120, 146, 154–156
Мазепа І. 50, 140, 144, 152–159, 172, 208
Максимович Г. А. 38–40, 42–43, 49
Максимович М. О. 182, 214
Максімовіч Л. М. 74, 76–78, 140, 152
Малама П. М. 28
Маленко О. 32
Манкевич І. 35
Манн Ю. 123–124
Маркевич М. А. 18, 91, 100, 137, 174, 176, 182–183, 185, 190–191, 202, 209–212, 218
Марков М. Є. 17
Маркович Я. М. 74, 80
Мартос О. І. 19, 146
Марченко Т. 11, 21, 123–125, 132
Маслійчук В. 47–48
Матях В. 24–26
Мацапура В. 20, 123–124, 130, 132
Мишецькій С. І. 20, 123–124, 130, 132
Міллер Г.-Ф. 19–20, 147
Міллер Д. 27, 65
Міллер А. 12
Мінцевіч 82
Миронець Н. 35
Міхалча В. 64
Міц М. 31
Многогрішний Д. 42
Моренець М. 62
Мороз С. 63
Москальов Д. 18
Мочульській 118
Наливайко С. 106, 113, 119, 144, 148–149, 159, 170, 172
Наріжний В. Т. 122–126, 128, 130–139, 141–145, 171, 217
Нікітенко А. В. 190
Ніколай І 110, 117
Новікова О. 18
Оліяничук А. 31
Ольхіна Н. 19
Омелянович-Павленко М. В. 119
Орлик В. 31
Острозький 148
Осьмак М. 95–96, 103
Павловський І. Ф. 27–28
Пасічник М. 19
Петренко Є. 32
Пиріг П. 32
Підкова І. 76–77
Плетньов П. А. 174, 193–194, 218
Плохій С. 15
Погодін М. П. 91, 182, 189, 191, 210
Подрига В. 23, 130
Покорський-Жоравко А. 94
Полетика Г. А. 46
Полевой Н. А. 173–184
Полстаєв А. 176
Полонська-Василенко Н. Д. 19, 36, 59–61, 130
Полунін Ф. А. 140
Портнова Т. 12
Посунько О. 6
Потоцький Н. 138
Потьомкин Г. А. 168, 171
Проскуріна В. 20
Путро О. І. 29, 36, 38, 73
Пушкарь М. 144
Пушкін А. С. 91, 122, 157

- Пьотр І 43, 156, 159, 178, 188
 Ракович Г. О. 85, 94–95, 142, 174–175, 202–209, 212–214, 218
 Ракович У. О. 202
 Ребеккини Д. 122
 Репан О. 6
 Репіна Л. 12
 Репнін Н. Г. 27, 30, 104, 109–111, 142
 Рилєєв К. 122
 Рігельман А. І. 78
 Розанов Г. 17
 Розумовський А. К. 151
 Розумовський К. 141, 151–154, 158–159, 172, 186
 Розумовський О. К. 86–87, 151
 Рубан В. Г. 76–78, 135
 Рудиховський Є. П. 114
 Ружинський Є. 76
 Румянцев-Задунайський П. А. 22, 78
 Савельєва І. 176
 Самко Я. 144
 Самойлович І. 144
 Свирговський 76–77, 106, 155
 Селецький В. Л. 153
 Сенько І. М. 23
 Сердюков І. І. 113
 Серрісторі Л. 116
 Сестренцевич-Богуш С. 130, 160
 Селеховський 49
 Селіванов В. В. 157
 Семенова А. 19
 Сенковській О. І. 183, 185–198, 201–202, 207, 210, 212–213, 218
 Сигізмунд І 80
 Сиповський В. 20, 122–124
 Скалозуб 76–77
 Скальковській А. А. 18, 61
 Скапа М. 62
 Скоропадський І. 177
 Скотт В. 176
 Слюсарський А. 47
 Соловійов А. 165
 Солоніцин В. А. 197
 Срезневський І. І. 16
 Стороженко А. Я. 98–100, 112, 138, 141–142
 Стороженко В. А. 98
 Стороженко М. В. 26–27, 73
 Стоянов Ф. 30
 Стріттер І. М. 147
 Судієнко М. О. 37
 Сулима І. 170
 Сумароков П. І. 85, 146, 149–150, 162–164
 Сурева Н. 61
 Сухоруков В. Д. 19
 Тарновський В. 102–104
 Теличенко І. В. 38–40, 42, 47
 Телєпнєв І. 122
 Тимченко Т. 62
 Толочко О. 6, 24, 85, 145, 147, 149, 155, 182
 Толстой Л. Н. 21–22
 Троїцькій В. 122
 Трубецкой С. П. 93
 Туманський Ф. Й. 17
 Тучков С. А. 83, 138–139, 164
 Устрялов Н. Г. 81
 Фабр 165
 Фонвізін Д. І. 68
 Фроловській А. В. 61
 Хмельницький В. 76–77, 106

-
- Хмельницький Ю. 144
Хмельницький Б. 21, 42, 119–
120, 122–124, 132, 136,
144–145, 148, 154–155, 159,
170, 185, 195, 200, 203–204,
208, 217
Хованский Ю. В. 43
Хрещик М. 19
Христофоров І. 12
Цигульський С. 30
Чернов Є. 37
Чіжов Ф. В. 85
Чорногор Я. 30
Чуйкевич П. А. 92–93, 100, 115
Шаліков П. І. 149
Шандра В. 29–30, 33
Шаповал Л. І. 32
Шафонський О. Ф. 19, 74–75
Шах 76–77
Швидько Г. 18, 104
Шевченко Н. 38
Шевченко Т. Г. 21
Шерер Ж.-Б. 131
Шиян Р. 32
Шолохов М. А. 21
Щекатов А. Ф. 140
Щербінін Є. А. 49, 55–56
Юнусов И. Ш. 23
Яновскій Н. 81
Ярослав Володимирович 192,
197, 200
Ясь О. 18, 174–175, 181
Berkhoff К. С. 15
Gerus O. W. 15
Sysyn F. 15

Наукове видання

Шаталов Денис Валерійович

Уявлення про козацтво.

Українське козацтво у суспільній думці
другої половини XVIII – першої половини XIX ст.

Монографія

Текст подається в авторській редакції

Верстка та дизайн – Д. Шаталов

Дизайн обкладинки – Д. Коновалов

Підписано до друку 14.03.2017 Формат
Папір офсетний. Гарнітура Times. Друк офсетний.

Умовн. друк. арк.

Наклад 300 прим. Зам. №864

Друк: друкарня «Домінанта Прінт»

м. Дніпро, вул. Театральна, 6

тел.: (056) 734-30-80

order@dmprint.com.ua